LAURENCE RITTER ve MAX SIVASLIAN

Kılıç Artıkları

Türkiye'nin Gizli ve Müslümanlaşmış Ermenileri

Cengiz Aktar'ın sunuşuyla

HRANT DİNK VAKFI YAYINLARI

HRANT DİNK VAKFI YAYINLARI

Kılıç Artıkları

LAURENCE RITTER ve MAX SIVASLIAN

HRANT DİNK VAKFI

Hrant Dink'in, 19 Ocak 2007'de, gazetesi Agos'un önünde öldürülmesinden sonra, benzer acıların yeniden yaşanmaması için; onun daha adil ve özgür bir dünyaya yönelik hayallerini, dilini ve yüreğini yaşatmak amacıyla kuruldu. Etnik, dini, kültürel ve cinsel tüm farklılıklarıyla herkes için demokrasi ve insan hakları talebi, Vakfın temel ilkesidir.

Vakıf, ifade özgürlüğünün alabildiğine kullanıldığı, tüm farklılıkların teşvik edilip yaşandığı, yaşatıldığı ve çoğaltıldığı, geçmişe ve günümüze bakışımızda vicdanın ağır bastığı bir Türkiye ve dünya için çalışır. Hrant Dink Vakfı olarak 'uğruna yaşanası davamız', diyalog, barış, empati kültürünün hâkim olduğu bir gelecektir.

HRANT DiNK VAKFI
HRANT DINK FOUNDATION
ՀՐԱՆԴ ՏԻՆՔ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

Halaskargazi Cad. Sebat Apt.
No 74/1 Osmanbey, Şişli, 34371 İstanbul
T: 0212 240 33 65
F: 0212 240 33 94
info@hrantdink.org
www.hrantdink.org

Çeviri
Alev Er

Redaksiyon
Tûba Çandar, Rober Koptaş

Kapak Fotoğrafı
Max Sivaslian
Bahçesaray'da (Moks) 110 yaşındaki Gayhul'un evi ve küçük torunu.

Kapak Tasarım ve Sayfa Düzeni
Sera Dink, Erge Yeksan

Baskı
Mas Matbaacılık San. ve Tic. A.Ş.
Hamidiye Mah. Soğuksu Cad. No: 3
34408 Kağıthane / İstanbul
T: (212) 294 10 00
Sertifika No: 12055

İstanbul, Kasım 2013

ISBN 978-605-86570-7-6

Bu kitabın çevirisi ve basımı FİNECO firması ile Manoug ve Aghavni Pamokjian'ın desteklerİyle gerçekleştirilmiştir.

Yazarların ifadeleri veya kitapta yaptıkları alıntılar, çalışmakta oldukları kurumları bağlamaz ve bu kurumların görüşlerini dile getirmez.

KILIÇ ARTIKLARI

TÜRKİYE'NİN GİZLİ VE MÜSLÜMANLAŞMIŞ ERMENİLERİ

LAURENCE RITTER VE MAX SIVASLIAN

FRANSIZCADAN ÇEVİREN
ALEV ER

KILIÇ ARTIKLARI

TÜRKİYE'NİN GİZLİ VE

MÜSLÜMANLAŞMIŞ ERMENİLERİ

İÇİNDEKİLER

"Kırlangıcın biri kiliseye habire pislemektedir. Papazın aklına bir fikir gelir; odasına bir bardak rakı koyup kuşu oraya çekecek, yakalayacak ve uzak bir yerde serbest bırakacaktır. Tuzak işe yarar, kırlangıç konar bardağa, rakıyı içer ve kendinden geçer. Papaz usulca eline alır onu ve şöyle der: "Sen eğer iyi bir Hıristiyan olsaydın kilisemi kirletmezdin. Yok, iyi bir Müslüman olsaydın eğer, rakı içmezdin... İyi ki dönmesin."

Adıyamanlı Bedros'un anlattıklarından

"Bu memlekette yaşayanlarla ilgili konuşmak, ölüler hakkında konuşmaktan daha zor."

Hrant Dink

"Sen buraya kadar gelen dost, hazine falan arama; kilisenin kendisi zaten bir hazine."

Vank Kilisesi'nde bir duvar yazısı (Elazığ yöresi)

ÇEVİRENİN SÖZÜ

ALEV ER

Çevirmeni de Hrant bu kitabın

Birkaç ay sonraydı.

"Katile poster" manşetinden dört, arkadaki kalabalığa bakıp acılarına gurur da katan liseli Ermeni gençlerle hayatımda ilk kez yan yana olduğum o dev cenaze töreninden iki gün sonra, yine işsiz kalmıştım. Törende birlikte yürüdüğümüz patronlardan birinin kısacık bildirimiyle: "Abi, seninle çalışmayacağız artık. Gitme, köşe yaz istersen, ama gazeteyi başkası yapacak."

Bir şeyler olacağını sezmiştim gerçi, "Bu katile posterin üstüne fazla gitme istersen, yukarıdakiler rahatsız olmuş" uyarısı geldiğinde, örneğin. "Yukarıdakiler"i anlamıştım da, nesinden rahatsız olunduğunu bilememiştim.

Çünkü Atatürklü takvim önünde fotoğrafı çekilirken katilin yanında sadece jandarma subayları değil polis şefleri de olduğu ortaya çıkmamış, fotoğrafın tamamı yayımlanmamıştı henüz.

"Cinayette polisin suçu yok" korosunun dağılmasına, cemaatçi ve particilerin gırtlak gırtlağa gelmesine, "cinayet ihbarını cemaatçi polis

şefi sakladı" bilgisinin, o polisin kim olduğu ve neyi nasıl sakladığı uzun uzun anlatılarak "yukarıdakiler"in en büyük gazetesinde köşe yazısı olmasına da yıllar vardı...

İşsiz, evde oturuyordum. Cep telefonum çaldı öğleye doğru; çok seyrek çalar telefon öyle günlerde, o yüzden kim, ne zaman aramış, unutmazsınız.

Ekrana baktım, bilmediğim bir numaraydı.

Açtım. "Ben kardeşiyim" dedi: "Cep telefonunu daha dün verdiler ancak. Baktık, birkaç kişiyle konuşmuş vurulmadan önceki son yirmi dört saatte, ipucu bulurum diye tek tek arıyorum. Biri de sizsiniz, son akşam sizinle konuşmuş sekize doğru; nedir, yemek falan mı yediniz birlikte, bana anlatabileceğiniz bir şey var mı?"

Telaşlandığımı hatırlıyorum; çünkü o telefonu polisten beklemiştim aylarca; arayıp soracaklar, ne biliyorsun, ne yaptınız o gece diye. Hiç arayan olmamıştı, ihtimal biliyorlardı ne konuştuğumuzu.

"Rambo" yeni bir film yapacaktı, bu kez soykırımdı konu. Manşeti hazırlamış, akşamüstü onu aramıştım fikrini almak için; ne dersin, var mı bunda sizinkilerin alınıp kırılacağı bir şey? Neşeliydi, "Başım sıkışık, hemen cevap veremem, düşünüp seni arayayım" demişti. Yarım saat sonra arayıp başka bir şey önermişti, biz de tam onu değil ama, benzer bir manşet atmıştık...

Bunları anlattım kardeşine. Başka şeyler de anlatmak isterdim.

Anlatamadım. Utandım.

Utandım, çünkü evet bu onunla son konuşmamızdı o gün, ama onu son konuşmamız değildi; son röportajını o gün öğleden sonra vermişti ve bütün gece bu konuda konuşmuştuk evde. Tedirgindi, bir şeyler olacaktı, hissediyordu, anlatmıştı röportaj sırasında. İlk kez duyuyorduk, çaresizdik; gecenin bir vaktiydi. Abartıyor olmasın diye de geçmişti bir ara aklımdan: Ama sabah gazetede ilk işim, birini Şişli'ye göndermek olmuştu bir gün önce yayımlanan son yazısının yer aldığı gazeteyi aldırmak için. Yazıyı görmemiştim, gören de çok azdı, gösterip bağıracaktım; cinayet geliyor, durdurun.

Utandım, çünkü toplantı odasındaki televizyon ekranında cinayetin alt yazısı geçerken, gazetesindeki o son yazı daha bana ulaşmamıştı, yetişememiştik.

Utandım, çünkü insan bir yakınına bir şey olunca utanır, utanmalıdır.

Ben daha çok utandım. Çünkü yakınımdan daha büyüktü o benim için. Küçüğümdü oysa, birkaç yaş. Ama öyle bir duygu verirdi, huzur; ağabeyin, seni hep kollayan baban yanındaymış duygusu.

Nasıl utanmam; Aznif oynarken Ğazaros'la, Doktor Kemal'le sıkıntımı dağıtmaya çalışan hep oydu Kınalıada'da yıllar önce.

Oydu dünyanın bir ucunda Malatya sürgünü kuyumcu Arto'yu imdada koşturan; gönüllü hemşire Nıvart'ı, Kohar'ı bize, bizi onlara sevdiren.

O ısmarladı Nevizade'deki Boncuk'ta akşam içkilerini hep, bir kere olsun hesap ödeyemedim, içimde uktedir, nasıl utanmam.

Hep tanımak istediğim Anahid Ter Minasyan'a, omuzlarımdan sımsıkı kavrayıp o anlatmıştı dostluğumuzu Yeşilköy'de bir masada; Minasyan, yüzyılın kuşkusu gözlerinde, tartarken beni: "Türk'tür de, bizdendir."

Kızını birlikte uğurlamıştık Kınalıada'da. "Gidip gelirim yıllardır, ama şimdi anladım" diye hüzünlenmişti, "Uzak be şu Amerika..."

Bir keresinde, yine işsizken aylardır, "Takma" demişti, "Yayınevi kuralım, birlikte çalışalım, hazırlığım var zaten, ilk basacağımız kitap bile belli. Aha şu kocaman Ermeni tarihi."

Yayınevini kuramadık biz; o yok. Bana da adına kurulan vakfın yayınevinde yayımlanacak bu kitabı çevirmek düştü, nasıl utanmam.

Bir askerlik arkadaşımı, Saffet'i buldum bu vesileyle. Kitaptan söz edince bir hikâye anlattı. Aktarmak boynumun borcu: "Bizim oralarda, Ordu Mesudiye'de bir Usta vardı. Adı Aziz'di, ama herkes öyle derdi, Usta aşağı, Usta yukarı. Soba yapacak, bakır kalaylayacak, saban demiri yapacak başka adam olmadığı için kurtulmuştu 1915'te. Yaşlıydı, öldü. Müslüman mezarlığına gömmek istemediler, Ermeni'den İslam'a dönmüştür diye. Oğlu vardı, Müslüman'ın Müslüman'ı İzzet. O da ölürken

vasiyet etmiş: Babamdan ders aldım, Müslüman mezarlığına değil, tarlama gömün beni..."

Saffet, beni yirmi beş yıl önce onunla tanıştırandı askerlik dönüşü Bakırköy Beyaz Adam'da. Arkadaştılar ve ben, orta birinci sınıf yatakhanesinde hayran hayran Ali'yle Kumkapılı Araksi'nin aşk hikâyesini dinleyen yirmi yıllık solcu, Garbis Altınoğlu'yla, Masis Kürkçügil'le hapiste yıllar geçirmiş herif, şöyle demiştim içimden: "Bunlar bizden farklı biraz, yoksa Saffet de mi Ermeni, iyi saklamış öyleyse." Nasıl utanmam...

Ben aradım kardeşini üç yıl sonra: "Yaa, Orhan, kitap için baktım da şimdi, onun adının anlamını da okudum internette, sana da sorayım dedim, Ermenicedeki anlamı Alev mi gerçekten?"

"Öyleymiş" dedi Orhan. "Ama biz de bilmedik hiç, yeni öğrendik. Yıllardır kullanmadık ki isimlerimizi, anlamını merak edelim."

Telefonumda Orhan yazıyor hâlâ, ama onun adı da Hosrof zaten.

Kardeşininki Hrant. Hrant Dink.

Arkadaşımdı o, yoldaşım, kardeşimdi.

Yeni öğrendim, adaşımdı.

Dağ gibi adamdı, gözümüzün önünde vurdular, yuh olsun bana.

Nasıl utanmam...

Eylül 2013, Ayvalık

ÖNSÖZ

CENGİZ AKTAR

1978 yazı idi. Üniversite öğrenciliğim boyunca her yaz olduğu gibi, memleketin doğusunda yine turist rehberliği yapıyordum. Fransa'dan gelen bu defaki grup, farklıydı. Belli bir yaşın üzerindeki insanlardı hepsi ve İran, Sovyetler Birliği ve Türkiye topraklarındaki tarihî Ermenistan'ı keşfetmeyi amaçlayan büyük bir ziyaret yapıyorlardı. Aralarındaki tek Ermeni, Protestan pastör Samuel Sahagyan idi. Grubun başında ise Kadim Doğu Kiliseleri konusunda dünyaca tanınmış uzman, 2006'da vefat eden Dominiken din adamı Irenée Dalmais vardı. Rehberliğini yaptığım onlarca gezi arasında, beni bu kadar etkileyeni olmadı.

Van'a vardığımızda pastör Sahagyan şehirdeki bir tanıdığına yapacağı ziyarette tercümanlığını yapmam için kendisine eşlik etmemi rica etti. Ana-baba ve iki çocuktan oluşan ve dördü de Müslüman ismi taşıyan – aklımda sadece İbrahim kalmış – aile bizi çok sıcak karşıladı ve ben de söylenenleri çevirmeye başladım, ama iki üç cümle sonra çeviriye gerek kalmamıştı, çünkü bana gerek kalmaksızın konuşmaya başlamışlardı. Pastör ile aile Ermenice konuşuyorlardı! Soykırımdan haberdardım ancak sonuçlarının elle tutulur, gözle görülür mevcudiyetine ilk kez bu sarsıcı vesileyle vakıf oldum. O gün doğan merak hiç dinmedi.

Kürt isyan bölgesinde isyancılara "Ermeni dölü" denmesi, zaman zaman resmî yetkililerin zorla ya da başka yollarla din değiştirenlerin listesinin devletin elinde olduğuna dair ima yüklü çıkışları ya da sessizce anlatılan kişisel öyküler, bütün bunlar Ermenilerden bir kısmının soykırımdan kurtulduğu anlamı taşıdığı gibi; aynı zamanda topyekûn inkâr edilen bir gerçeğin utangaç ve dolaylı itiraflarıydı.

Hrant'ın, hararetli bir sohbet esnasında tuhaf bir ziyaretten söz ettiğini hatırlıyorum. Tehdit almaya başladığı günlerdi. *Agos*'ta giriş çıkışa nezaret eden arkadaş hiç güven uyandırmayan iki kişinin kendisini görmek istediğini haber verir. O ise âdeti üzere yine de onları görmeyi kabul eder. İki cüsseli adam odasına girer ve Hrant'ın eline sarılırlar. Dersim'de Kürtleşmiş bir Ermeni aşiretin mensubu oldukları bilahare ortaya çıkar. Farklı bir kültürü benimsemiş de olsalar, kökenlerinin Ermeni olduğunu her şeye rağmen akıldan çıkarmamışlardır. Ama Ermeniceyi unutmuşlardır.

Hrant'ın, Ermenistan'daki bir toplantıda soykırımdan Müslümanlaşarak kurtulduktan sonra Türkiye'de yaşamaya devam edenlerin hatırı sayılır bir rakam oluşturduğunu anlatmaya koyulduğunda lafının, "Müslümanlığa geçerek soykırımdan kurtulanlar Ermeni sayılamaz" diye nasıl sertçe ağzına tıkıldığını anlatırkenki hüsranı da aklımda. Soykırımdan kurtulanlarda cisimleşen o korkunç kültürsüzleştirilmeyi anlatan "kültürel soykırım" terimini işte tam bu vesileyle dile getirmişti.

Laurence Ritter, bu çalışma kapsamında Eçmiyadzin'deki Tüm Ermeniler Gatoğigosluğu'na Kilise'nin, Müslümanlaşmış/Müslümanlaştırılmış Ermeniler konusuna bakışını sormuş. Gatoğigosluğun 2 Mart 2010'da verdiği yanıt Hrant'a o toplantıda verilen yanıttan farklı: "Ermeni kimliği ve bilinci 4. ve 5. yüzyıldan sonra şekillendi ve Ermeni Apostolik Kilisesi himayesi altında muhafaza edildi. Dil, kültürel miras ve inanç, her ulusu tanımlarken değerlendirdiğimiz genel ölçütlerdir. Kimi durumlarda, bu ölçütlerden biri veya birkaçı eksik olabilir. Bu nedenle, tarihsel nedenlerden ötürü dilini öğrenememiş, kültürel mirasını bilmeyen ve inancını koruyamamış insanlar Ermeni kimliği dışında görülmemelidir."

Bu değişim çok önemli. Her Ermeni'nin illâki Hıristiyan olmayabileceğine kadar gidebilecek bir perspektif açıyor ki, pek çok tabuyu yıkabilecek

nitelikte. "Müslüman Ermeni" hem İslam dini hem Ermeni Kilisesi hem de Türkiye toplumu açısından yeni ve fevkalâde önemli bir sosyolojik olgu olarak karşımızda duruyor. Ermeniliğin Hıristiyanlıkla özdeş olması gerekmediğini söylerken, Türklüğün de Müslümanlıkla özdeş olması gerekmediğini söylüyor. İşte genç sosyologlara muazzam bir araştırma alanı. Ama sosyolojinin ötesinde bu yeni olgunun siyasî sonuçları da olacaktır mutlaka.

Genel bir bakış açısıyla Laurence Ritter ile Max Sivaslian'ın çalışması, pekâlâ var olan bu "yokluklar"dan çıkan yüzyıllık sessizliklerin üzerine örtülmüş perdenin açılışı. Bu konuda çalışma, tanıklık daha pek az. Perde açıldıkça, ister Ermenistan'da, ister Türkiye'de ya da Anadolu Ermenilerinin torunlarının yaşadığı başka ülkelerde olalım, göreceklerimiz ve işiteceklerimiz bizi önce kahredecek, sonra düşünmeye sevkedecek.

Her yerde ve her zaman hazır ve nazır inkârcılığın baskısı nedeniyle soykırımın tarihi, cürüm mahallinde değil ancak Türkiye dışında yazılabildi. Köklerinden kopartılıp bu toprakların dışına atılan, dünyanın dört bir köşesine sürülen ve oralarda yeniden yeşeren anlatı, hikâyesinin bir bölümünü yollarda yitirdi: : 1915 sonrasında Anadolu'da bir şekilde yaşamaya devam eden Ermenilerden söz etmez, edemez oldu. Buna rağmen kurbanlar ve cellâtları arasındaki gri alan varlığını hep korudu.

Türkiye dışında biriken – yirmi altı bin kitap gibi bir külliyat söz konusu – ve çok sayıda belgeye dayanan soykırım tarihçiliği, soykırım sonrasında silinip giden bu "yoklukları" nadiren hesaba katar. Oysa ister total bir kültürel imha ile sonuçlanan dehşetin vahametini anlatabilmek amacıyla bilinçli bir atlama olsun, ister bilgi yetersizliği veya eksikliği nedeniyle görmezden gelme olsun, bu insanlar öyle ya da böyle buradaydılar. Torunları da bugün buradalar. Yaklaşık on yıldır göreli bir özgürlük ortamında ve sivil toplum kaynaklı dinamikle birlikte uç vermeye başlayan kişisel ve ailesel öyküler aracılığıyla kendilerini keşfediyor ve toplumca keşfediliyorlar.

Bu kitap ve benzeri çalışmaların gün yüzüne çıkması, çok açık ki, hafızanın büyük soykırım tabusundan özgürleşmesine ve kurtulmasına önayak olacak. Pek çok yurttaşın köklerini araştırma hevesi, soykırımın

doğrudan ya da dolaylı kurbanlarıyla ilgili hikâyeler, komşularının hayatını kurtaran ve Jön Türk hükümetinin emirlerine karşı çıkan vicdan sahibi insanlarla ilgili anlatılar giderek duyulur hale geliyor. Çünkü katledilen Ermeniler hakkında konuşulamazken, ötekilerle, yani hayatta kalmak için Müslüman olmak zorunda kalanlar, kurtarıldıktan sonra zorla Müslümanlaştırılanlar, komşularını kurtararak vicdanlarının gereğini yerine getirenler ya da vicdanlarının sesini dinleyerek emirlere meydan okuyan memurlarla ilgili de konuşulamazdı.

Bugünün Türkiye'sinde şu kesin: cinler şişelerinden çıktı gayrı ve kim ne yaparsa yapsın, onları yeniden şişelere tıkmak mümkün değil. Tabular, bütün tabular ortalık yerde etrafa saçılmış durumda ve ben inanıyorum ki, soykırımdan Müslümanlaşarak ve Müslümanlaştırılarak kurtulanların torunlarının ortaya çıkması, hafızanın geri dönüşü için olduğu kadar yavaşça iyileşmesi için de belirleyici olacak.

Cengiz Aktar

Üniversite öğretim üyesi, köşe yazarı. Bellek politikaları üzerinde çalışıyor. Aralık 2008'de Baskın Oran, Ali Bayramoğlu ve Ahmet İnsel'le birlikte, "Ermenilerden Özür Diliyoruz" kampanyasının öncülüğünü yaptı. Son iki yapıtı, C.N.R.S Yayınları'ndan çıkan *L'appel au pardon* (Özür Dilemeye Çağrı, 2010) ve İletişim Yayınları'ndan çıkan, *Ekümenik Patrikhane*'dir (2011).

GİRİŞ

Kılıç artıkları, tuhaf bir terim.[1] Ama işte, 1915 soykırımından kurtulmayı başaran Ermeniler, ister kadın ister çocuk olsun, ister kaçırılmış, ister Müslümanlaşmış olsun, bu aşağılama ifadesiyle tanımlanır. İmha girişimi korkunç denecek ölçüde etkili olsa da – iki milyonu aşkın Ermeni'den çok büyük kısmı bu operasyonun kurbanı olur – sayıları bugün bile kestirilemeyen kimileri hayatta kalmayı ve günümüzde Türkiye sınırları içindeki ata topraklarında hayatını sürdürmeyi başarır.

Kimdir hayatta kalmayı başaranlar? Büyük çoğunluğu Kürt aşiretleri tarafından kaçırılıp Müslümanlaştırılan kadınlar, dinden döndürülen Ermeni çocukları ve nihayet, ender de olsa, Hıristiyan kalmayı başararak saklanan ya da kendilerine yardım eden Kürt aşiretleri ya da Türkler tarafından kurtarılanlar. Müslümanlaşan ya da kendini gizleyen bu Ermeniler büyük çoğunlukla kendi aralarında evlenmiştir. Her şeylerini terk etmiş, bütün dünyayla ilişkiyi kestikleri ücra yörelere saklanmış ve on yıllar boyunca, hayatta kalmanın en temel kuralına büyük bir titizlikle uymuşlardır: Sessizlik. Yaklaşık yüz yıl sonra, hayatta kalanların torunları yavaş yavaş, sır mengenesini az da olsa gevşetmeye başlamıştır. Üç yıla

1 Cengiz Aktar'a göre *kılıç artığı* terimi zamanla değişime uğradı ve bugün artık sadece Müslümanlaşmış Ermeniler için değil, bütün Ermeniler için kullanılıyor.

yayılmış röportajlar ve uzun bir saha araştırmasının ürünü olan bu metin ve fotoğraflar aracılığıyla aktarılan şey, felaketten sağ kurtulanların bu uzun serüvenidir.

Bu kitap, ortak kabul gören bir kanaatin tersini işliyor: 1915'ten bu yana tarihsel Ermenistan'da artık hiç Ermeni yaşamıyor olduğu kanaatinin. Bu görüşe göre, oldukları yerde imha edilmediler ya da Suriye çölüne sürülmedilerse eğer, soykırımdan ancak kaçarak kurtulmuş olabilirler– esas olarak da Rus hâkimiyeti altındaki Kafkasya Ermenistanı'na. 5. yüzyıldan günümüze kadar, merkezi Van olmak üzere geniş bir coğrafyada varlığı bilinen Anadolu Ermeniliği, koca bir uygarlığın bütün izleriyle birlikte, bir daha ortaya çıkmamak üzere yok olup gitmiştir. Sadece İstanbul'daki Ermeni cemaatinin bir bölümü günümüze kadar direnebilmiştir. En seçkin kesimi 24 Nisan 1915'teki – Ermenileri imha operasyonunun başlangıç tarihi olan bu gün, dünyanın her tarafındaki Ermenilerce soykırımı anma günü olarak kabul edilir – tutuklamaların ardından katledilmiş olan İstanbul'un Ermeni nüfusu,[2] Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu, ardından da batı vilayetlerindeki tehcir ve sistemli katliamlardan görece az etkilenmiştir.

Ermeni nüfustan arındırılan bu doğu topraklarını Ermeniler genellikle, sözlükteki karşılığı memleket olan, ama kendi bağlamında ele alındığında yitik memleket anlamına gelen *yergir* [*yerkir*] sözüyle anar. 10 Ağustos 1920'de İtilaf devletleriyle yenik Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan ve özerk bir Kürdistan kurulmasını da öngören Sevr Antlaşması hükümlerine göre, Ermenistan Cumhuriyeti'nin batıdaki bölümü bu topraklar üzerinde oluşturulacaktır. Ama Mustafa Kemal Atatürk, 1920'de Ermenistan Cumhuriyeti'ne saldırarak (Kars ve Aleksandropol / Gümrü bu sırada düşer), bu toprakların mümkün olan en büyük bölümünü geri alma hamlesine girişir. 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Antlaşması, Atatürk'ün iktidarının meşruiyetini kabul eder ve yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırlarını kalıcı hale getirir. Ermeniler ya da Kürtlerden söz etmeksizin, bütün Anadolu'yu Türklere geri verir.

2 Alman Büyükelçiliği'nin bir raporuna göre, 30 bin İstanbul Ermenisi Kasım 1915 sonunda aralıklı olarak tehcir ve "hal" edilmiştir. Claire Mouradian, *L'Armenie, Que sais-je?* (Ermenistan, Ne biliyorum?), s. 57.

Rus tahakkümü altındaki Kafkasya Ermenileri ve soykırımdan kaçıp Yerevan [Erivan] civarına ulaşabilmiş olanlar, benzeri görülmemiş insanî fedakârlıklar pahasına Osmanlı ordularını alt ederek 1918 ile 1920 arasında kısa süre bağımsız kalan bir cumhuriyet kurar. Ama bu cumhuriyetin doğudaki topraklarının Sovyetler'in eline geçmesi, bağımsızlık umutlarını da sona erdirir. Batıdaki topraklar (Kars, Ardahan) ise, 1921 Kars Antlaşması'yla Türklerin hâkimiyetine girer. Mustafa Kemal modern Türkiye'yi inşa eder. Çıkarılan bir yasa, 1930'lardan itibaren bütün yurttaşların bir soyadı edinip kayıt altına alınmasını öngörür. Bu durumda, sağ kurtulan Ermenilerle İstanbul'dakiler, tümüyle Türk aile ismi almasa da – ya da bu onlara dayatılmasa da, soyadlarını Türkleştirir. 1942'de çıkartılan başka bir yasa, ticari faaliyeti sürdürmek isteyen Rum, Yahudi ve Ermenilere inanılmaz ağır vergi yükümlülüğü getirir. Ülkenin doğusundaki Kürt isyanları büyük bir şiddetle bastırılır. Hükümet, isyanların çıkmasını engellemek amacıyla ürkütücü bir taktiğe başvurur; soykırımdan sağ kurtulmuş ve olan bitenden bihaber Ermenilerin de aralarında yaşadığı isyancı aşiretleri farklı bölgelere sürer. 1937 ve 1938'de Türk ordusu, çoğunlukla Alevilerin yaşadığı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun neredeyse hiç denetim sağlayamadığı Dersim yöresine acımasız bir saldırı düzenler. O sırada, tam da bu bölgede, soykırımda sağ kalmış ya da buraya sığınmış çok sayıda Ermeni yaşadığını kimse bilmez.

Soykırımdan kurtulan Ermeniler, sığındıkları ülkelerde, kendilerine düşmanca davranılmayan – hatta tersine iyi davranılan – bir çevrede ya da bir Sovyet cumhuriyetine dönüşen Kafkasya'daki küçük ülkede yeni hayatlar kurmaya çalışırken, doğudaki Türk topraklarında kalan ve – Müslümanlaşsın Müslümanlaşmasın – Kürtleştirilen veya Türkleştirilenlerin kaderi bambaşka olur. Ancak susarak, kendilerini gizleyerek hayatta kalabileceklerdir; ya da bazı Kürt aşiretlerinin amacı belli olmayan ve kuşkulu himayesi, kimi zaman ise gerçek kurtarma çabaları sayesinde. Hrant Dink'in "göçebe ruhlar" dediği bu varlığı bilinmeyen Ermeniler, bu "isimsizler," belki İstanbul'dakiler hariç, on yıllar boyunca ancak bu yolla hayatta kalabilir. Çoğu daha ilk kuşaktan itibaren öteki sağ kalan Ermenilerle evlenir. "Gizli" ve "Müslümanlaşan Ermeniler" sorununun yeniden uç vermesinin başlangıcı yaklaşık on yıl öncesine dayanır ve bu, büyük ölçüde, Türkiye'nin geçmişindeki kara sayfaları açmaya başlaması sayesindedir. Kökeninin Ermeni olduğunu açıklayan

Fethiye Çetin'in iki önemli kitabının,[3] *Agos* gazetesinin referans niteliğinin ve Türk büyük basınında yer alan makalelerin bunda büyük katkısı var. Ama bu Ermenilerin görünür hale gelmesi, başka bir gelişmeye bağlı: Hayatta kalmanın yanı sıra bulundukları yerde tutunmayı da başaran bu Ermeniler, 1970'lerin ikinci yarısında başlayan PKK isyanını bastırma girişimlerinin yoğunlaşmasıyla birlikte, giderek büyük kentlere, özellikle de İstanbul'a göçmek zorunda kalır. İstanbul'a gelince de, kendiliğinden Ermeni cemaatine yaklaşır, Ermeni Patrikliği'nin kapısını çalmaya başlarlar. İster Kürtçe, ister Türkçe konuşuyor olsun, birçoğu için Ermeni olduğunu kanıtlamak imkânsızdır.

Onların bu akını, yüzyıllar önce İstanbul'a yerleşip burada yaşamaya alışmış olan ve şiddet dahil her tür ayrımcılığa maruz kalan Ermeni cemaatinde güvensizlik yaratır. Kendisi de Malatya doğumlu olan Hrant Dink, bu can sıkıcı sorunu gazetesi *Agos*'ta açığa vurur. Karısı Rakel Dink (Yağbasan) hiçbir zaman din değiştirmemiş gizli Ermeni aşiretlerinden birine mensuptur ve bu, 1960 ve 70'li yıllarda Patrikliğin talimatıyla Anadolu'daki kayıp Ermenileri aramaya giden din adamlarınca ortaya çıkartılmıştır. Kıyametin içinden ansızın çıkıp gelen ve İstanbul'daki cemaatin bazı üyelerine göre Ermenilikle alakası kalmamış olan bu Ermeniler, bazı özel semtlerde, özellikle de Ermeni cemaatinin zamanla, "iç göç"le kitleler halinde ve arkası kesilmeksizin gelen Kürtlere terk ettiği eski Ermeni mahallerinde birbirlerine sımsıkı yapışır. Bu Ermenilerin hâlâ Hıristiyan olan bir bölümü, İstanbul'daki Ermeni cemaat yaşantısı açısından kaderine terk edilmiş semtleri canlandırmaya, Ermeniliğini gözler önünde yaşamaya çalışır; sık sık kiliseye gider, çocuklarını Ermeni okullarına yazdırırlar. Ama büyük çoğunluk, pek çok semtte rahatsız edici bir "iki arada bir derede"lik durumunda kalır; aynı bölgelerden, hatta aynı köylerden geldikleri Kürtlerle komşuluk etmeye devam ederler. Kendi aralarındaki evlilikleri dışında Ermeni aidiyetine dair hiçbir şeyleri kalmamıştır, hatta bir bölümü dini vecibelerini de yerine getiren Müslümanlar haline gelmiştir. Nitekim, aynı ailenin bir erkek çocuğu 1970'lerde kente gelince vaftiz olup Hıristiyan kalırken, daha sonra, 90'lı yıllarda gelen küçük çocuk dinibütün Müslüman olacaktır.

---

3 Fethiye Çetin, *Anneannem*, Metis, 2004. Ayşe Gül Altınay, Fethiye Çetin, *Torunlar*, Metis, 2010.

Hakiki Ermeni değildirler artık. Ama hakiki Türk ya da Kürt de değildirler. Hrant Dink'in tanımıyla "göçebe ruhlar"dır.

Saha çalışması sırasında tasnif konusunda büyük güçlükler yaşansa da, başlıca iki gruptan söz edilebilir. Bir yanda, 1915'ten bu yana "kendi içlerinde," Ermeniler arasında evlenen ve din değiştirme dayatmasına maruz kalmayıp hep Hıristiyan olanlar ya da sadece şeklen din değiştirenler, inançları gereği değil rahatları kaçmasın diye camiye gidenler var. Öte yanda ise baba ya da anne tarafından soykırımdan kurtulanların soyundan olan ve fiilen Müslümanlaşanlar; Ermeni kökenli Türk vatandaşı Kürt haline gelenler... Bu ikinci grup da kendi içinde alt gruplara ayrılıyor. İnançlı Müslüman olmuş, hatta dini vecibelerini yerine getirenlerin bir bölümü yine de Ermeni olarak kabul edilebilir, çünkü büyükbabalarından biri soykırımdan kurtulmuş bir Ermeni'dir, dolayısıyla soyağacı Ermenilere uzanır. Bazıları ise, gerçekten din değiştirdiği halde hep kendi arasında evlenmiş, yani Müslüman olmuş Ermenilerle evlilik yapmışlardır. Dolayısıyla kendilerini etnik olarak Ermeni, ama aslen Müslüman sayarlar.

Bu gizli ve Müslümanlaşmış Ermenilerle İstanbul'da ve Güneydoğu Anadolu evlerinin sıkı sıkıya kapalı kapıları ardında görüştük; Sason yaylalarında, Muş Ovası'nda ya da Varto'nun yitik Ermenileri arasında, Diyarbakır'da, Malatya ve Elazığ'ın boğucu atmosferinde, Dersim'in devrimci ortamlarında, hatta Van, Arapkir, Adıyaman'da. Ve küçük bir Ermeni grubun Hıristiyanlığını alenen yaşadığı, başka bazı Ermenilerin ise camiye gitmeye devam ettiği Kâhta'da... Din değiştiren onlarca Ermeni'yle ve büyükanneleri soykırım sırasında Kürt ya da Türklerle evlenmiş Ermeni kökenlilerle görüştük.

Ermenistanlı Türkolog Ruben Melkonian,[4] "Heterodoks Ermeniler" başlığı altında en az iki kategori belirlemiş: "Kripto Ermeniler (genel olarak gizli Ermeniler) ve Ermeni kökenli olup da ataları Müslümanlaşmış olanlar (onlara "Müslümanlaşanlar" dedik). İkincileri ayrıca beşe ayırıyor:

1. Ermeni soykırımı sırasında Müslümanlığı alenen benimseyen Ermeniler.

---

4 Ruben Melkonian, "Türkiye'de Müslümanlaşan Ermenilerin Sorunları Hakkında", 05.02. 2008, Noravank Vakfı, Yerevan (İngilizce).

2. Soykırım sırasında kaçırılan ve Türk ya Kürt erkeklerle evlendirilen Ermeni kadınlar ve genç kızlar.
3. Soykırım sırasında evlat edinilen Ermeni öksüz ve yetimler.
4. Komşuları ya da başkalarınca himaye edilen, sınırlı sayıda Ermeni.
5. Yetkili makamların Müslüman kabul ettiği yine sınırlı sayıda Ermeni zanaatkâr.

Araştırmanın başında, kimliğini en iyi muhafaza edenlerin kendi aralarında evlenmeyi sürdürenler olduğunu saptamak kolay oldu. En çok asimile olanlar ise, nineleri soykırım sırasında ya da soykırımdan hemen sonra Kürtlerle zorla evlendirilenlerdi. Genel durum böyle olsa da, Müslümanlığı benimseme ve özümseme düzeyi ne olursa olsun, özellikle genç kuşaklar arasında, kimliğini sorgulayıp araştırma çabaları da gözlemledik. Muş Ovası'ndaki bir köyde yaşayan Taniel'in durumu, konunun karmaşıklığı konusunda çok iyi bir örnek oluşturuyor (bkz. s. 94-99).

Saha araştırması sırasında kayıt altına alınan başka bir vaka ise bu kategorilerin ne kadar geçişken olduğunu ortaya koyuyor: Varto yöresinden S., kardeşi gibi PKK saflarında ölmemek ve son derece ağır yaşam koşullarından kurtulmak için Almanya'ya göç etmiştir. Ailesindeki tek Ermeni, soykırımdan kurtulup Alevi Kürt bir kızla evlenmiş büyük dededir. Fotoğrafı evde, sobanın üstündeki bir mertek üzerinde asılı duruyor. Sobada, Anadolu'daki hemen her köy evinde olduğu gibi, tezek yakılıyor. S., bugün Almanya'da Alevi Kürt göçmenlerin yoğun olduğu bir mahallede yaşıyor ve Ermeni olduğunu açıklayan küçük bir topluluğun da lideri. Katledilmiş babalar, zorla evlendirilmiş anneler ve belleksiz yetimler adına, kimliğini kendi seçmiş, en azından kendisine kimlik dayatılmasını reddetmiş biri olarak yapıyor bunu.

Bu on binlerce gizli Ermeni; bazılarının torunları, hatta torunlarının çocukları, bugün akıntıya karşı durup tarihin dayattığı kimliği reddeden yüz binlerce Müslümanlaşmış Ermeni ne olacak? Dillerinin, isimlerinin, dinledikleri müziğin, hayat tarzlarının, inançlarının, Ermenilerin büyük çoğunluğunun kabul ettiği Ermeni kimliğiyle çok fazla ortak yanı yok artık. Bu kimliğin temelinde şu özellikler yatar: Çiftler arasındaki akrabalığın en az yedi göbek uzak olmasını şart koşan (baba tarafından akrabalık

riskini ortadan kaldırmak için) iç evlilikler, kendine özgü bir dil ve alfabe, "yan"la biten soyadları, binlerce önad...

Güneydoğu Anadolu'nun en vahşi yörelerinde nasılsa hayatta kalmış, Kürtleşmiş Ermeniler deyince akla gelenler ise, ağa baskısı ile kölesinin yaşam hakkını iki dudağı arasında bulunduran feodal beylerin gücü. Kadın ve çocukların kaçırılmasının, "dürüst" insanlar tarafından kurtarılmalarının ya da tesadüfen hayatta kalmalarının ötesinde şeyler yani. Nadiren rastlanan "insancıl" ağaların böyle davranmasının nedeni ise, öncelikle çıkara, Ermeni zanaatkârların hünerlerine ihtiyaç duymalarına dayanıyor. Ailesi Hıristiyan olan ve sonunda, 1980'lerde İstanbul'a göçmek zorunda kalan Sasonlu bir genç anlatıyor: "Büyükbabamı sadece zanaatkâr, *demirci* olduğu için kurtardılar, bu istisnai uygulamadan aileden başka yararlananlar da oldu, çünkü onlar da *semerci, vb* idi."

Karşı argümanlar sunup tartışmaya, sorumluluğunu ve suçunu azaltmaya çalışsa da, Anadolu köylüsü de, diasporadaki Kürt entelijansiyası da Kürtlerin soykırıma katıldığını artık inkâr etmiyor. Ancak atla ya da yaya ulaşılabilen Sason kilisesinin önündeyiz; puşisini başına sarmış hatırlı bir yaşlı Kürt, Müslümanlaşmış ya da Hıristiyan kalmış Ermenilerin çorak Sason'unun her yanında kullanılan lehçeyle, bizi Ermenice selamlıyor: "Ruslar elinden geleni ardına komadı, Türkler elinden geleni ardına komadı, biz de yaptık..." Tepenin yamacına asılı gibi duran kilisenin içindekiler sonbaharda çok şiddetli yağan yağmurun, baharda ise eriyen karların seline kapılıp gitmesin diye, kendisi ve ailesi göz kulak olmuş söylediğine göre. Başka bir yerde, Van Gölü'nün kuzeyinde bir Kürt, eliyle artık esamisi bile okunmayan köylerin tümünü içine alan bir çember çizerken, şöyle diyor: "Bütün buralar sizin, Ermenilerin."

Pek çok Ermeni, projemizin muhtemel sakıncaları konusunda, kimi zaman da saldırgan bir dille bizi uyarmıştı: Müslümanlaşan, gizli Ermenilerle gidip konuşmak, onları tehlikeye atmak, hatta köy mikro-cemaati içinde kalması gereken sırlarına ihanet etmek olurdu. Gerçekten de, Varto'da, binlerce insanın yaşadığı bu kasaba irisinde konuştuğumuz biri, gelen yabancıları merak eden komşusu Kürtlerin yaklaştığını görünce, korkudan titreyerek, şöyle dedi yalvarırcasına: "Ermeni olduğumuzu söylemeyin." Görüştüklerimizin pek azı yüzünün görünmesine

izin verdi. Çoğunluk, aile hikâyesini anlatmaya, ancak kimliğinin gizlenmesi koşuluyla razı oldu. Ama hepsi, kuşaklardır derin bir sessizliğe gömülü kalmış anılarını derlemeye gelmemizi beklermiş gibi, anlatmaya hazırdı.

Güneydoğu Anadolu'nun ay yüzeyini andıran görüntüsünü, Sason dağlarının harikulade manzarasını seyrederken, Van Gölü'nün kıyılarında ya da Diyarbakır sokaklarında gezerken kendimize sık sık şunu sorduk: Kaç kişiler bunlar? Tarihçi Ara Sarafian'a göre, Jöntürklerin imha planı, olabildiğince çok Ermeni öldürmenin ötesinde, çocuk ve kadınların Kürt ve Türk aile ortamında eritilmesini öngörüyordu.[5] Ona kalırsa, çoğunluğu kadınlar ve çocuklar olmak üzere 100 ila 200 bin Ermeni, böyle zorla entegre edilmiş olmalı. Bu da tarihçi Raymond Kévorkian'ın söyledikleri: "Ocak 1920 tarihli bir mektuba göre, ki ateşkesin üstünden bir yılı aşkın süre geçmiştir, Ermeni Patrikliği'nin ilgili birimleri bakmakla yükümlü oldukları yetim ve öksüz sayısını 100 bin olarak hesaplar ve alıkonan kadın ve çocukların sayısı da yine 100 bindir."[6] Bugün Türkiye'deki Müslümanlaşmış Ermeni sayısıyla ilgili tahminlerin dayanağı, bu az sayıdaki rakamsal veri. Bu rakamlar genel nüfusa oranlanıp bölgedeki nüfus artış hızının da geleneksel olarak yüksek olduğu göz önünde tutulduğunda, sağ kalanların soyundan gelenlerin nasıl yüksek bir nüfus oluşturduğu ortaya çıkar.

Müslümanlaşmış ve gizli Ermenilerin üç ve dördüncü kuşağı için bugün artık bir şeyler değişiyor. Türkiye'nin Avrupa Birliği üyesi olmak için taahhüt ettiği reformların özellikle azınlıkların durumuna ilişkin olanları hâlâ çok yetersiz olsa da, bir tabu yıkılmaya başladı. On yıl önce düşünülmesi bile imkânsız bu araştırmayı bitirdik, bu bir gerçek. Kuşkusuz, azınlıkları pençesine alan kıskaç az çok gevşedi. Bunu belirtmeliyiz, ama Hrant Dink'in 19 Ocak 2007'de, *Agos* gazetesi önünde üç kurşunla katledildiğini asla unutmadan... Ve bıraktığı yerden sürdürmek gerektiğini de... Araştırmamızın temelinde Hrant var. Konuyu herkesten iyi

---

5 Ara Sarafian, "The Absorption of Armenian Women and Children into Muslim households as a structural component of the Genocide", *In God's Name, Genocide and Religion in the Twentieth Century* içinde, editörler Ömer Bartov ve Phyllis Mack, Berghahn Boks, 2000, kısım II, bölüm 9.

6 Raymond Kévorkian, *Le Genocide des Armeniens*, Odile Jacob, 2006, s. 929.

bilen biriydi o; bu "göçebe ruhlar"ın sayısını da bir ila üç milyon arasında tahmin ediyordu.

Bazıları tümüyle başka bir kültürü benimsemiş de olsa, köklerini araştıranlar da var ve ailelerini aramaya bugünkü Ermenistan'dan başlıyorlar. Sağ kalan ama ortadan kaybolan akrabalarını uzak coğrafyalarda, ABD ve Fransa'da hatırlayıp gündeme getirenler de var. Müslümanlaşmış ailelerde bile, en azından bir şey var canlılığını koruyan: 1915'in ve 1915 öncesinin anıları. Eskilerin kuşaktan kuşağa aktardığı hikâyeler sayesinde dede ve ninelerin oturduğu evler – ki bunlardan kısmen ya da tümüyle korunmuş olanlar da var; çırılçıplak kalmış tepeleri eskiden kaplayan vişne bahçeleri, yıkılıp harap olmuş eski mezarlıklar, atalardan birinin ya da yöredeki papazın adı verilmiş olması gereken kilise; hepsi tek tek gözlerde canlanıyor...

Öte yandan, soykırımdan kurtulanları ve onların soyundan gelip Ermenilerin ata topraklarında, özellikle de doğudaki ücra yörelerde yaşamını sürdürenleri kurtarmayı amaçlayan Ermeni girişimlerinden söz etme cesareti de, ancak bugün gösterilebiliyor. İstanbul Ermeni Patriği Şınorhk Kalustyan'ın, 1965'te, eski Ermeni topraklarında, Sason'dan Diyarbakır'a uzanan bölgede yaşayan gizli Ermeni aileleri saptayıp dökümünü yapmaları için bizzat araştırma grubu kurduğunu kim biliyor ki? Bu görev yirmi yıl boyunca gürültüsüz patırtısız, büyük bir ciddiyetle sürdürüldü ve Protestan Kilisesi Pastörü Hrant Güzelyan da o dönemde, Anadolu'dan gelmiş sekiz bini aşkın öksüz ve yetim çocuğun İstanbul'daki Ermeni okullarında öğrenim görmesini sağladı. Aralarında daha sonra Hrant Dink'in eşi olacak Rakel Dink ile aynı aileden başka gençler de vardı. Buradaki öncelikli amaç, Hıristiyan kalanların çocuklarına Ermenice öğretmekti... Ama Patrikhane, ailelerinin de onları izleyeceğini ve özellikle de PKK isyanının yaygınlaşmaya başladığı yıllarda gemileri yakıp eski Ermeni topraklarındaki arazilerini boşaltarak, İstanbul'a geleceklerini öngörememişti.

Bu üç yıllık araştırmada Ermeni kimliğine dönmüş bazı Müslüman Ermenilere rastlandı elbette, ama genelde durum şu; aralıksız uygulanan asimilasyon süreci, dönüşü imkânsız bir noktaya ulaştırmış. Ve bu, atalarından sadece biri Ermeni olanlar kadar, hep aralarında evlenen

Müslümanlaşmış aileler için de böyle. Fransa'da bir imama, Müslümanlaşmış Ermenilerin Türk ve Müslümanların gözündeki statüsünün ne olduğu sorulduğunda, cevap, istisnasız hepsinin Müslüman olduğuydu. Başka bir dine geçiş – ya da bu somut durumda Ermeniler için Hıristiyan dinine "dönüş" – konusunda İslam'da var olan yasak, "kent"e, sosyal kısıtlamaların görece daha esnek olduğu İstanbul'a göçmüş olanlar için bile caydırıcılık taşıyor. Görüşmeler sırasında bazıları İslamiyet'i yürekten benimsediğini, dolayısıyla Ermeni Kilisesi'ne dönmeyi düşünmediğini söyledi. Ayrıca çoğu, 1915'ten bu yana aktarılagelen içselleştirilmiş korkunun etkisi altındaydı: Hayatta kalmak istiyorsan Ermeni ve Hıristiyan kimliğini yok edecek, sessizliğini koruyacaksın. Bu sessizliğin, ifade özgürlüğünün gelişmesi ve bunun Türkiye toplumuna da yansıması sayesinde az çok delinmiş olduğu söylenebilir.

Projemizin Ermeni cephesinde sempatiden çok kuşku ve düşmanlık gördüğü de oldu. Kimi milliyetçi çevreler endişeliydi. Ermenistan-Türkiye sınırı yarın yeniden açılacak olduğunda, dedeleri Ermeni olanların birçoğu, Ermenistan'a sızmak için kökenini öne sürecekti. Radikallere göre ise, Müslümanlaşanlar Türk ya da Kürt'tü ve öyle kalmalıydılar; çünkü düşman şimdi de, sahte ya da sahici Ermeni kimliğinden yararlanma imkânına kavuşacak ve böylece saf ve dürüst Ermeni'yi, canının istediği gibi ve çok daha kolay kandıracak, istismar edecekti. Dönekler vasıtasıyla, ajanlar ve her tür istismarcı için büyük fırsat doğacaktı.

Türk ve Ermeni taraflarında bu insanlarla ilgili çok ağır ifadeler kullanıldığı, yorumlar yapıldığı da oluyor. Yakın zamanda ailesinin Ermeni kökenli olduğunu öğrenen otuzlu yaşlardaki genç bir adam durumu şöyle özetliyor: "Türkler bizi kabul etmiyor, çünkü Ermeni olarak kaldık; bizi Ermeniler de kabul etmiyor çünkü Müslüman'ız, Müslümanlaşmışız. Bu, sadece Ermeni olmaktan çok daha trajik bir kader belki de..."

Türk cephesinde ise, Ermeni kökenli olmak sorunu ya da Ermeni kimliğini gizleme durumu, kimi zaman, bildik aşırı Türk milliyetçiliği argümanlarının yeniden piyasaya sürülmesine yol açıyor; Birinci Dünya Savaşı sırasında parçalanma tehdidi altındaki Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Avrupalıları, özellikle de Rusları destekleyen beşinci kol olmakla suçlanan Ermeni Hıristiyan hainlerle Müslüman nüfusun karşı karşıya getirildiği

argüman bu. Gündelik Türkçede bu insanları tanımlamak için en sık kullanılan terim, *dönme*[7] ya da *"kripto-Ermeni"*. *Dönme* aşağılayıcı bir ifade: Nitekim, görüştüklerimizden biri, Ermenistanlı bir kızla evli olup, Adıyaman yöresindeki geniş bir gizli Ermeni aşiretinin üyesiydi ve İstanbul'daki görüşme grubunda yer alan on kadar kişinin önünde bu terimin kendisi için travestiyle eşanlamlı olduğunu söyledi. Yukarıda söz ettiğimiz Fransa'daki imam da terimin böyle bir anlamı da olduğunu doğruladı.

Müslümanlaşmış Ermeniler olgusu, Ermeni kimliğinin tanımlanması sorununu yeni bir biçimde önümüze koyuyor. Bağımsız Ermeni devleti sadece 1991'den beri var; ondan önceki son Ermeni devleti en az yedi yüzyıl önce yok olmuştu. Bu yeni devlet aynı zamanda, onyıllardır kendi kimlik tanımını geliştiren diasporayla da bir sürtüşme içinde. Eçmiyadzin Gatoğigosluğu (Başpatriklik) sekreteryası, Ermeni kimliğiyle ilgili sorumuza, 2 Mart 2010 tarihli bir mektupta şu yanıtı verdi: *"Ermenilik ulusal bilinç ve kimliği IV. ve V. yüzyıllardan sonra şekillenmiştir ve Ermeni Apostolik Kilisesi himayesi altında muhafaza edilmiştir. Etnik köken, ortak vatan fikri, dil, tarihi ve kültürel miras ve din, ulus tanımının genel ölçütleri olarak kabul edilir. Bazı durumlarda bu ölçütlerden bir ya da birkaçı eksik olabilir ve tarihsel nedenlerle dilini öğrenemeyen, tarihi-kültürel mirasını bilmeyen ve dinini uygulayamayanlar Ermeni kimliği dışında görülmemelidir.*

Her ne olursa olsun, Ermeni ulusal kimliğini hakkıyla taşıyabilmek için önemli olan, bireyin ulusal aidiyet bilinci, ulusun hayatına kişisel iştirak ve ulusunun hayatiyetini korumaya destek vermektir; bireyin ana dilini konuşması ya da en azından konuşma iradesine sahip olmasının, ulusunun kültürel ve ruhani mirasıyla – ki bizim durumumuzda bu Hıristiyanlıktır – iletişim içinde olmasının ve Kutsal Ermeni Apostolik Kilisesi'nin kutsal nişanını taşımasının aynı ölçüde önemli olması gibi."

Öte yandan, Ermenistan'ın nüfusu (yaklaşık üç milyon) sayıca dört milyonu aşan diaspora Ermenilerininkinden daha az. Ülke, bağımsızlıktan bu yana, ekonomik güçlükler nedeniyle kitlesel boyutlarda göç verdi

---

7 Terim, köken olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun Selanik kentini üs edinmiş ve 17. yüzyıl sonunda oluşmuş Yahudi kökenli bir dini gruba gönderme yapar. 1648'de, 22 yaşındayken kendisini Mesih ilan eden Sabetay Sevi'nin etkisindeki cemaat üyeleri gönüllü olarak İslamiyet'i benimsemiştir. Yahudiliğin çok özel bir biçimini gizli gizli ifa ederler.

ve bu göç bugün de devam ediyor. Öyle ki, bu göçmenler, soykırımla oluşanın yanı başında, yeni bir tür diaspora daha oluşturmuş durumda. Bu bağlamda, Ermeni kimliği tartışmasının özellikle canlı biçimde ve tutkuyla sürdürülmesine şaşmamalı. Saf kimlik düşünün sağlam ve kalıcı olması, gerçeklere direnip direnmemesine bağlı: Ermeniler, 4. yüzyılda Hıristiyanlığı kabul etmeden önce Ermeni değil miydi? "Biz kimiz?" teması üzerinde gelişen kültür, siyaset ve dil kavgaları günümüzde de Ermeniler arasındaki tartışmalarda geniş yer kaplıyor. Ve kimse, üzerinde herkesin anlaştığı bir cevabı elinde tuttuğunu ileri sürecek durumda değil. Diasporadaki her cemaat kendisini "gerçek" kimlik sahibi hissedebiliyor. Ermenistan devletiyle ilişkiler görünürde sıcak da olsa, tarafların ayrıcalıklarını kaybetme korkusu ve kıskançlığı nedeniyle, ilişki son derece hassas. Böyle zor bir iklimde ve genç Ermeni ulus devleti hayatta kalma mücadelesi verirken, Müslümanlaşmış ve gizli Ermenilerin sorunlarını ele alıp çözmenin koşulları, beklenenin çok uzağında. Ama yine de diasporada ve Ermenistan'da büyümeye, boyutlanmaya devam edecek bir sorun bu. Türkiye'de daha şimdiden ulaştığı yeri ise söylemeye bile gerek yok.

Sağ kalan Ermeniler ve İslamiyet

Soykırımla ilgili araştırmaların tümünde Ermenilerin baskı sonucu din değiştirdiğinden ve buna tehcir ya da ölümden kurtulmak için katlandıklarından söz edilir. Aslında bu "kurtuluş amaçlı" din değiştirmenin katliam ya da tehciri geciktirmekten başka bir etkisi olmamıştır. Van Gölü'nün güneyinde, bugün Bahçesaray ilçesine denk düşen yerde, her biri üç bin beş yüz metreden yüksek üç dağın eteğindeki tarihi Moks yöresinde yaşayan yüz on yaşındaki yaşlı bir adamın anlattıkları da bunu doğruluyor. Müslümanlığı benimseme tarihinin 1894-1896'daki ilk katliamlar sonrasına mı, yoksa 1915 soykırımına mı denk düştüğü, anlattığı öyküden çok iyi anlaşılamasa da, kendisi ve ailesi din değiştirmelerine rağmen, köyün öteki sakinleri gibi tehcirden kurtulamazlar. Yaşadıkları yere ancak yıllar sonra dönebilirler; orada artık kimse kalmamıştır. Ve sağ kalan tek Ermeni ailesi olarak hayatlarını orada sürdürürler.

İstanbul'da görüştüğümüz Vartuhi de soykırım sırasında korunma amaçlı din değiştirme vakalarından biri. 1921 doğumlu Vartuhi ve ailenin öteki fertleri hayatta kalmış olmayı, babaları Garabed'in din değiştirmeye razı

olmasına borçlu. Kayseri'de yaşayan ve Osmanlı ordusunda asker olan Garabed, bazı Türk dostlarından, Kayseri'nin toplam nüfusunun yaklaşık yüzde 35'ini oluşturan ve 1914'te nüfusu 20 bin kişiyi bulan Ermenilerin tehcirinin eli kulağında olduğunu öğrenir. Onu kurtarmak isteyen aynı Türk dostlar, bir an önce müftüye gidip Müslüman olduğunu söylemesi için Garabed'e yalvarır. Ağustos 1915 başlarında genel tehcir emri kamuoyuna duyurulur ve Kayseri'nin 20 bin Ermenisi sürgünün yolunu tutar. Garabed karısının ve çocuklarının da gönderildiğini görür: Çünkü eşi, kocasının isim ve din değiştirme önerisini kendisi ve çocukları adına reddetmiştir. Ama Garabed, nüfus kâğıdında artık "Müslüman" yazıyor olması sayesinde, bir hafta sonra, karısını ve çocuklarını yolda mola veren tehcir konvoyundan kurtarmayı başarır. Kayseri'ye dönen aile, katliam ve tehcir sona erinceye kadar bu ödünç yeni "kimlik"le saklanmayı başarır. Sonra İstanbul'a giderler. Ve yıllar sonra nüfusa kaydolurken – Vartuhi bu tarihi 1920'lerin sonu gibi hatırlıyor – eski adlarına ve dinlerine yeniden kavuşurlar. Yetkili bir Müslüman görevli önünde isim değiştirmek, bu somut olayda olabileceklerin en kötüsünden kurtulma imkânı sağlamış olsa da, din değiştiren Ermenilerin büyük çoğunluğu onlar kadar şanslı değildir. Müslümanlaşan Ermeniler hayatlarının sonuna kadar sadece Ermeni cemaatinin değil, birlikte yaşadıkları Kürt ya da Türk toplulukların gözünde de kuşkulu insanlar olarak kalırlar.

Müslümanlığı kabul usulü ve bu sırada nasıl davranıldığı, neler yapıldığı konusu görüşmelerimizde nadiren gündeme geldi. Bunun soykırım sırasında mı, yoksa daha sonra, sonraki kuşaklar döneminde mi olduğunu belirlemekte de genellikle zorluk çekildi. Öte yandan, sağ kalmayı başaran bu insanlar, kapalı köy ortamında, Müslümanlığın gereklerini ve ritüellerini uygulamaktan hiçbir zaman yakınmadılar. Teorik olarak, Müslümanlığı kabul usulü, Türkçede *kelime-i şahadet* denen iman beyanından ibaret. "Allah'tan başka Tanrı yoktur ve ben Muhammed'in onun peygamberi olduğuna şahadet ederim" anlamını taşıyan Arapça cümle, Müslüman olmak için yeterli ve İslam'ın beş şartından ilki. Bu iman beyanı mümkünse iki tanık huzurunda yapılmalı. Bizim Fransa'da danıştığımız Türk imama göre, Müslüman olmuş bir Ermeni, en az ötekiler kadar Müslüman'dır. Yine Fransa'da karşılaştığımız Cezayirli bir imama göre ise, genellikle söylenen ve bilinenin tersine, başka dini benimseyen bir Müslüman'ın ölümle cezalandırılması gerekmez. Türk imam ise, sünnetin bütün Müslümanlar için zorunlu olduğunu söyledi.

Ve bu, kişi Müslümanlığı ileri yaşta benimsemiş olsa bile geçerlidir. Bizim dinlediğimiz tanıkların söyledikleri ise çoğu kez birbirinden farklıydı... Sünnet, Müslümanlığı benimsemenin en objektif ölçütü gibi görünüyor. Yahudilerde erkek bebek doğar doğmaz yapılan sünnetin Türkiye'de ergenliğe geçişten önce halledilmiş olması gerekiyor. Nitekim Doğu Anadolu'nun hâlâ Ermenilerin yaşadığı bir yöresindeki bir köyden gelen ve İstanbul'da görüştüğümüz iki erkek kardeşe göre "Ermeniler hep ikinci sınıf yurttaş durumundalar." Bundan bezdikleri için sonunda memleketten ayrılmış ve on beş yıl önce İstanbul'a gelmişler. Müslümanlığı her yönüyle benimsemiş görünüyorlar. İkisi de sünnetli. Ermeni Kilisesi'yle ilişkileri olmasa da, semtteki Ermeni derneğine üye olmuşlar; hatta Sasonlu bir Ermeni'nin aynı yöreyle ilgili bir çalışmasına da destek oluyor, kilise ve mezarlık kalıntılarının yan yana olduğu arazinin eski sahiplerine iadesini sağlamaya çalışıyorlar. Bu örnekten de görüleceği gibi, "yeni dine geçiş"in başlıca ritüeli olan sünnet bile, her iki kardeşin zihnindeki Ermenilik aidiyetini silememiş. Zaten söylediklerine göre, camiye gitmedikleri gibi namaz da kılmıyorlar.

Sünnetle ilgili öteki tanıklıklar Müslümanlaşan ya da gizli Ermenilerde bu konuda bir yeni durum olduğunu ortaya koyuyor. Bugün kırk ve elli yaş üstündeki kuşaktan herkes, sünnetli. Adıyamanlı bir Ermeni, gizli Ermeni olduğu ve Müslümanlığı hiçbir zaman kabul etmediği halde, o dönemde sünnetten kaçmanın imkânsız olduğunu anlattı. Buna karşılık, on sekiz ve yirmi beş yaş arasındaki üç oğlu da sünnetsiz.

En kafa karıştıran örnek ise, Sünni Kürt ve Türk nüfusun heterodoks, hatta bir kısmının sapkın mezhep saydığı, Şiiliğin bir kolundan gelen ve Müslüman olmayanlara hoşgörüleriyle bilinen Alevilerin çoğunlukta olduğu Dersimli bir Ermeni'nin durumu. Bugün ellili yaşlarında olan Yervant şunları hatırlıyor: "En fazla on yaşındaydım. Bizim sokaktaki bütün çocuklar, ben de dâhil, zorla sünnet ettirilmiştik. Annem de babam da Ermeni'ydi ve bunu bilmeyen yoktu."

Bugün dede olma yaşına gelmiş bütün bir kuşak için sünnet zorunluydu. Demek ki, soruya doğru dürüst cevap vermekten kaçınmış da olsalar, görüştüklerimizin büyük çoğunluğu için de durum böyleydi. Buna rağmen, çoğunluğunu gizli Ermenilerin oluşturduğu ve epeyce tecrit

edilmiş köylerde yaşayanlar için sünnetten kaçmak yine de mümkündü. Kuran'daki birçok sure başka bir dini benimsemeyi yasaklar ve bu, imandan çıkan Müslümanlara ölüm cezası verilmesi için temel oluşturabilir. Ama seyahatlerimizde karşılaştığımız inançlı Müslümanların ve Fransa'da görüştüğümüz imamın söylediklerine bakılacak olursa, bu artık Kuran hükmünden çok bir alışkanlık, gelenek haline gelmiş durumda ve kimseye böyle bir ceza uygulanmıyor. Ama yine de, Anadolu köylerini terk edip İstanbul'a yerleşmiş bile olsalar, Müslümanlaşmış Ermenilerin durumlarında nüfus kaydı düzeyinde değişiklik gerektiren daha ileri adımlar atmamaları, Ermeni Kilisesi'nde vaftiz olmaya yanaşmamaları, bir ölçüde bu yasak ve cezayla açıklanabilir.

Kimliksiz var olabilmek, gerçekleşmesi imkânsız bir hayal. Anadolu'dan, çoğu kez de aynı köylerden gelmiş Kürtlerle bir arada yaşadıkları semtlerde herkes birbirinin her şeyini biliyor. Üstüne üstlük, çoğu buralara, iç savaşın etkilerinden kurtulmak için ulaşmış. Ermeni sayılmak için vaftiz olmayı seçmenin yaratabileceği öyle çok sıkıntı var ki! Üstelik, Patrikhane aylarca süren bir eğitimle Hıristiyanlığı ve kutsal kitabı öğrenme sürecini şart koşuyor. "Talip" ya da "talibe" ancak ondan sonra vaftiz ediliyor; dolayısıyla Patrikhane ve cemaat da onları Ermeni olarak kabul ediyor; ve tabii Türk devleti de.

Hayatta kalma stratejisi olarak cemaat içi evlilik (endogami)

Gözlemimiz, iç evlilik uygulamasının epeyce özgün coğrafyalarda yaşandığı yolunda.

1. En dağlık ve düşmanca ilişkilerin en güçlü olduğu, yalnızca Türk askerinin değil silahlı Kürt grupların operasyon düzenlediği Ermeni bölgeleri.
2. Tehcir kafilelerinin toplandığı ve yöre sakinlerinin istediği kadar kadın ve çocuğu çekip aldığı, sürülenlerin bazılarının da konvoydan kaçma imkânı bulabildiği kavşak noktaları.

Müslümanlaşmış ya da Hıristiyan kalmış Sasonlu Ermenilerin bize sık sık anlattığı gibi, yörelerindeki bazı ailelerin soykırımdan kurtulmuş olmasının en önemli açıklaması, aşiretli ve ağalı feodal sistemin varlığı ve gücü. Derlediğimiz tanıklıklara göre, çok istisnai bazı durumlar

dışında, bu Ermeniler sadece mesleki hünerlerinden yararlanmak amacıyla "himaye" altına alınmış. Rakel Dink'in de mensubu olduğu Silopi Ermenilerinin "Varto" aşireti gerçekten de bu istisnalardan biri. Bu aşiretle akrabalığı olan ve Marsilya'ya göçmüş ailelere göre, yörenin ağaları "kendi" Ermenilerini gerçekten korumuş.

Baskın Oran'ın *M.K. Adlı Çocuğun Tehcir Anıları – 1915 ve Sonrası* kitabına adını veren yaşamöyküsünün metninde, böyle kim bilir kaç Ermeni'nin yıllarca süren bir göçebelik hayatı yaşadığı ve hayatta kalmanın nasıl büyük tesadüflere bağlı olduğu anlatılır. Ermeni topraklarında oradan oraya göçerek hayatta kalmayı başarmış olanların bir kısmı, sonunda bazen birbirlerini bulur ya da yeniden köylerine yerleşmeye çalışır. Kimi eski topraklarda Ermeni nüfuslu adacıkların var olmasının nedeni budur.

Bütün bu topluluklarla ilgili araştırmanın ortaya koyduğu karmaşık soru şu: Ötekiler ağır ağır asimilasyona terk edilmişken, kimilerinin birbirine bugün bile kopmaz biçimde bağlı aşiretler oluşturmasını kim, nasıl sağladı? İç evlilik, ilk kuşak için büyük ölçüde bir refleks. Sağ kalanlar kendi inisiyatifleriyle ya da yöredeki ağaların izniyle bir araya gelmişler. Evlilikler bu grup içinde yapılmış. İç evliliklerin daha sonra da sürmüş olmasını, sağ kalmayı başaran bu grubun ücra yörelerde yaşıyor olmasıyla açıklamak mümkün. "Kendi içlerindeki" bu evlilikler, bugün üçüncü, dördüncü kuşaklarda bile var olan bir kendini koruma istek ve iradesiyle de açıklanabilir. Son olarak da, bazı özel vakalarda görüldüğü gibi, soykırımın hemen ardından, bizzat ağaların sağ kalan bazı gençleri kendi aralarında evlendirmeleriyle...

Ermenileri kendi aralarında evlenmeye yönelten bir başka neden de belli bir ayrımcılığın sürüyor olması. Bu iç evliliklerden birçoğu, soykırımdan önce Kürtlerin kız kaçırma geleneğinin sonucu. Sağ kalanlardan oluşan bu küçük köy mikro-cemaatinde Ermeni kadınları korumak gerekiyordu ve farklı tanıkların da anlattığı üzere, bunu başarmanın yolları son derece sınırlıydı. En sık başvurulan yol, genç kızları ergenliğe ulaşır ulaşmaz müstakbel Ermeni eşinin ailesine emanet etmekti. Böylece kızlar nisbeten koruma altına alınıp saklanıyor ve sözlü muamelesi görüyordu. Ama birçok tanığa göre, bu bile kaçırma olaylarını önlemede her zaman yeterli olmuyordu.

I. BÖLÜM
ANADOLU'NUN GÖÇEBE RUHLARI

1.
Bir Misyoner gibi: Patrik Şınorhk Kalustyan

Ortak kabul gören ve diasporadakiler kadar İstanbullu Ermenilerin de zihninde yer eden kanaate göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu bölgeleri soykırım yoluyla Ermeni nüfusundan tümüyle arındırılmıştır. 1961'den 1990'da vefat edene dek İstanbul Ermeni Patriği olan Şınorhk Kalustyan ise tersini düşünür. Birilerinin hâlâ yaşadığı bilgisine dayanarak, karar verme cesareti gösterir ve bunu yanındakilere kabul ettirir: İsa Peygamber adına gidip sürüden ayrılan koyunları kurtaracaktır. Tabii ki, büyük bir gizlilik içinde.

İstanbul'daki cemaatin hâlâ "Anadolulular" dediği bu insanlar, Kürt çatışması nedeniyle 1980'lerde patlak veren kargaşadan epey önce, sürekli olarak köylerini terk etmenin yollarını arar ve doğal olarak da kiliselerin ve patrikhanenin kapısını çalarlar. Şınorhk Kalustyan'ın, kendisi de Anadolu kökenlidir; Yozgat yakınlarında bir köydendir. İstanbul'da öğrenim görmüş olsa da, "arkada bıraktıkları"nı hiç unutmamıştır. *Agos* gazetesinin kurucularından ve editörlerinden Sarkis Seropyan da bu "kurtarma" maceralarını on beş yıl boyunca, 1970'ten 1985'e kadar bizzat yaşamış. Hatta 1965 ile 1970 arasında yer alan daha öncekileri de...

Bu dönemde toplam sekiz bin Ermeni çocuğu öğrenim için İstanbul'a getirilirken, Protestan Pastör Hrant Güzelyan da buna paralel, benzer bir misyon yürütmektedir. Ama bunu çok pahalı öder, tutuklanıp işkence görür. Patrikhanenin görevlendirdiği gruptakilerin kaderi de aynı olur. Türk adaleti, çocuk kaçırma suçu işledikleri gerekçesiyle onları mahkûm eder. Gerçekten de, ergenlik çağına gelen kimi Ermeni çocukları, öğrenimlerini sürdürsünler diye Kudüs'teki papaz okuluna gönderilmiştir.

Agos'un kurucularından ve bugün gazetenin Ermenice sayfalarının editörü olan Sarkis Seropyan anlatıyor: "1960'lı yılların başlarıydı ve her şey tesadüfî bir karşılaşmayla başladı. İstanbullu bir Ermeni, Ermenistan'a göç etmenin yollarını araştırmak üzere müteaddit defalar İstanbul'daki Sovyetler Birliği Başkonsolosluğu'na başvurmuştu. Bu ziyaretlerden birinde gözünün önünde yaşanan bir sahneyle şaşkına döndü. Mütevazı, köylü görünümlü Muşlu bir Ermeni, vize görevlilerine Türkçe dert anlatmak için çırpınıp duruyordu. Memurun zıvanadan çıkmasına neden olan dilekçesinde, yaklaşık altmış kişiden oluşan geniş bir Ermeni ailesinin Sovyet Ermenistanı'na göç etme talebini dile getiriyordu. İstanbullu ve Muşlu iki Ermeni bunun üzerine konuşmaya başladılar. Dünyada olup bitenden bihaber olan Muşlu, sadece iki şey biliyordu. Birincisi, o ve ailesi Ermeni'ydi, soykırımdan kurtulanlardan ya da onların soyundandılar ve yaşadıkları yerde, Muş'ta kalmayı başarmışlardı. İkincisi, bütün aile gidip Sovyet Ermenistanı'na yerleşme konusunda son derece kararlıydı. İstanbul'daki soydaşlarının durumuna ilişkin en ufak bilgisi yoktu, öyle ki, İstanbul'da bir Ermeni cemaati olduğunu öğrendiğinde çok şaşırmıştı. Sonradan çok yakın dostlarımdan biri olan İstanbullu Ermeni bu tuhaf karşılaşmayı yine İstanbullu iki Ermeni tanıdığına anlattı; biri Erzurum, öteki Sivas kökenliydi. İkisi de anlatılanların, uzun süredir Anadolu'da kalmış ve kaderlerine terk edilmiş Ermenilerin durumuyla ilgilenen patriğin bilgilendirilmesini gerektirecek kadar önemli olduğu fikrindeydi. Doğu Anadolu'daki Ermenilerin kurtarılmasına ilişkin uzun ve büyük çaplı operasyonu başlatan ilk kıvılcım, bu kitlesel göç adayı Muşlular vakası oldu."

Sıradışı bir insan olan Patrik Şınorhk Kalustyan, 1965'te kaynak yaratmak, para toplamak için ABD'yi ziyaret eder. Gözüpeklik ve cesaret gerektiren bir kararı, daha 1960'lı yılların başında almıştır: Sağ kalan ve eski Ermeni

topraklarında yaşamaya devam edenleri gidip bölge bölge, kasaba kasaba arayacak bir keşif ekibi oluşturacaktır... Resmi adı Göçmenler Komisyonu (*Kağtaganats Hantznakhump*) olan grup, gerekli paranın toplanmasından hemen sonra, 1965'te işe koyulur. 1970'ten itibaren gruba Sarkis Seropyan da katılacak, Sovyet Başkonsolosluğu önünde yaşanan olayın iki kahramanını bu vesileyle tanıyacaktır. Bu grup görevini yirmi yıla yakın sürdürür. Araştırmalara, bütün Doğu Anadolu'da o sırada faal olan tek kilise olan Diyarbakır'daki Surp Giragos Kilisesi'nin papazı Der Giragos da katılır. Her şey kayda geçirilir, listeler yapılır: Köyler, aile isimleri, ailelerin kimlerden oluştuğu... Temas edilecek kişiler belirlenir, bağlantılar kurulur, diyalog sağlanır ve aile reislerine çocuklarını okutmak üzere İstanbul'a göndermeleri önerilir. Bu, programın ikinci aşamasıdır. Çocuklar önce, patrikhanenin tam karşısındaki binaya yerleştirilir. Ama hepsi bu kadar şanslı değildir. Kapıyı açacak sihirli bir kelime lazımdır ve bu kelime ancak Türk hükümetinin ağzından çıkabilecektir, çünkü nüfus cüzdanında "Hıristiyan" ibaresi olmayan bir çocuğun Ermeni okullarında öğrenim görmesi imkânsızdır. Sarkis Seropyan okula kaydolmayı başaramayanların başka tür yardımlar gördüğünü de anlatıyor...

Grup büyük bir gizlilik içinde ve etkin bir biçimde çalışır. Güvenilir, sabırlı, mümkünse Kürtçe bilen ve geniş Anadolu yaylasındaki kayıp köylere ulaşmak için aşılması gereken kuş uçmaz kervan geçmez dağ yollarına dayanabilecek, sağlam yapılı insanlara ihtiyaç vardır. Dorukları aylarca karla kaplı dağların gökyüzüne saplandığı, kışları korkunç soğuk, yazları ise kavurucu sıcak yörelerdir gidilecek yerler. Bazı köylere bugün bile ancak yaya ya da atla gidilebilen dağ yollarından ulaşılıyor. Elektriğin hemen her köye ulaşması ise, ancak 20. yüzyılın sonlarında mümkün olabilmiş.

Öte yandan, Ermenilerin büyük çoğunluğunun bağlı olduğu Patrikliğin çabalarına paralel olarak, Protestan Ermenilerin pastörü Hrant Güzelyan çevresinde de benzer hedefleri olan bir grup oluşur. Sarkis Seropyan'a göre, Protestan pastörün patrikliğinkilerden daha farklı bilgi kaynakları vardır, ama, Hrant Dink'in müstakbel eşi Rakel'in mensubu olduğu Silopili ailelere ulaşılması, her iki grubun da çalışmaları sayesinde gerçekleşmiştir.

Patriklik grubu çalışmalarını 1985'te resmen durdurur, çünkü kurtarılabilecek herkesin kurtarıldığı, görevin tamamlandığı düşünülür. Ayrıca

siyasi ortam da artık uygun değildir. Türkiye 1960 ve 1971'dekilerden sonra, Eylül 1980'de yeni bir askeri darbeyle sarsılmıştır. Halk, ülkeyi hizaya sokmayı amaçlayan askeri rejime üç yıl boyunca katlanmak zorunda kalacaktır: Siyasi partiler yasaklanır, gazeteler sansüre uğrar, çığ gibi tutuklamalar olur, elli ölüm cezası infaz edilir... Hrant Güzelyan ve diğer bazı Ermeniler tutuklanıp işkenceye maruz bırakılır ve çocuk kaçırmakla suçlanır. Bu küçük "Anadolu" çocukları ilkokulu bitirdikten sonra dini formasyon için İstanbul'dan Kudüs'e gönderilmiştir ama bunun tek bir nedeni vardır: Türkiye'de Ermenilerin papaz yetiştirecek din okulu bulunmaması.

Öte yandan, bu dönemi izleyen birkaç yıl boyunca, araştırma grubunun tahmin bile edemeyeceği gelişmeler olur: Öğrenim görmek için İstanbul'a giden çocukların aileleri, evlatlarına kavuşmak amacıyla büyük bir göç başlatır. Kimsenin öngöremediği, özellikle de Patrikliğin olmasını istemediği bir şeydir bu; çünkü gerek patriğin, gerekse çocukları eğitenlerin amacı, dillerini öğretip Ermeni kimliğini kazandırdıktan sonra onları köylerine göndermektir. Aslında nihai amaç Ermenilerin bulundukları yerlerde var olmayı sürdürmeleridir.

Oysa 1970'li yılların ikinci yarısından itibaren, PKK isyanı gizli Ermenilerin bölgedeki geleceğini daha da güvenilmez hale getirmiştir. Çocuklarını öğrenim için İstanbul'a gönderenler peyderpey onların yanına gider, özellikle de bütün Silopi yöresindekiler. 1980'li, sonra da 1990'lı yıllarda hâlâ gelip cemaatin kapısını çalan "Anadolulular" olduğu görülür. Bu yıllarda askerlerin Türkiye'si daha da otoriter bir yola girer, bu bağlamda Ermeni meselesi de çok tehlikeli bir hal alır. 90'lı yıllarda durum normalleşmeye başlar, ama doğunun kayıp Ermenilerinden yeniden söz edilebilmesi için *Agos* gazetesinin çıkışını ve Türkiye medya sahnesinde bir gedik açmasını beklemek gerekecektir.

2.
Silopi'den Marsilya'ya: Şırnak'ın gizli Ermenilerinin serüvenli yolculuğu

"Çocukken dünya, koyunlarımın başlarının üstünden gördüğüm ufuk çizgisiyle sınırlıydı benim için" diye anlatıyor, 80'li yıllarda yerleştiği Marsilya'da yaşayan kırk iki yaşındaki Setrak. Öremler, aynı dönemde İstanbul üzerinden Marsilya'ya gelen pek çok aileyle birlikte, Ermeni cemaati içindeki kendi küçük cemaatlerini oluşturur. Büyük, kalabalık ailelerin oluşturduğu geniş bir aşirettir bu: Bilginler, Yalıklar (aslında Yalıç), Yağırlar, Mumganlar, Ödemiler, Özler ve onlara eklemlenen, Hrant Dink'in eşi Rakel Dink'in de mensubu olduğu Yağbasanlar, Ökmenler gibi kollar. Kimi Marsilya'da, diğer bazıları ise Brüksel, İstanbul ya da Amsterdam'da yaşıyor. Marsilya'da pazar ve bayram günlerinde ünlü Saint Jerome Kilisesi'nde toplanan bu insanların Türkiye'deki binlerce gizli Ermeni'den tek farkı, neredeyse tamamının peyderpey Avrupa'ya göç etmiş olmaları. Kendisi de 80'li yıllardan bu yana Marsilya'da yaşayan elli yaşındaki tekstil imalatçısı Sarkis Öz'ün söylediği gibi: "Silopi'deki köylerimizi bugün yerleştiğimiz Marsilya ve Brüksel şehirlerinden ayıran iki yüzyılı, otuz yılda aşmış gibiyiz. Tabii arada da İstanbul var."

Her şey, Kürtçede 1915 soykırımını tanımlayan sözcükle, *ferman*la başlamıştır. Örem ailesinde, bugün bile, Setrak'ın büyükbabasına, Mesrob'a kadar uzanan bir sürü hikâye anlatılır. Setrak'ın aşağı yukarı yetmiş yaşındaki babası Manug, arkalıksız bir iskemleye oturmuş, bir dostunun armağanı olan boyalı, birbirine bitişik iki döşeme taşını okşuyor. Taşların üstünde Ermenice bir yazı okunuyor: *Kal dari Van.* "Gelecek yıl Van'da." Yani Ermenilerin Kudüs'ünde... Irak sınırına birkaç saat uzaktaki Silopi'ye yakın kayıp Karya, Hasana ve Dader (günümüzdeki Yolağzı) Ermeni köylerinden gelenlerin birçoğu, aslında Van kökenli. Setrak gibi, Manug'un karısı da 1915 soykırımından kurtulan ve hayatının son yıllarında kör olan büyükbabanın hikâyesini, uzun yıllar boyunca defalarca dinlemiş. Okula gidebildiğine göre ailesi az çok zengin olmalı. Ermeniceyi mükemmelen konuşur ve yazarmış, oysa daha sonra ailede Kürtçeden başka dil konuşulmamış; Manug ve karısı da, bugün bile içine biraz da Türkçe karıştırarak kendilerini Kürtçe ifade ediyorlar, Setrak ise söylenenleri bize tercüme ediyor.

Ailenin bazı fertleri 1915 felaketinden önce kaçabilmiş. Bir sevgi ifadesi olarak "Hayrig" (Baba) diye anılan Patrik Khırimyan, taşradaki Ermeni çocukları Avrupa'ya göndermek için bir öğrenim bursu programı başlatmış. Bu yüzden bugün ailenin bir kolunun da Kudüs'te yaşadığı biliniyor.

Dede Mesrob, kız kardeşi ve anneleri 1915'te *sevkiyet*[8] konvoyundan kaçmayı başarırlar. Hayatta kalmaları, toprak sahibi zengin bir Kürt kadını sayesindedir. Kadın, küçük Mesrob'u evlat edinir. Buna rağmen çocuğu elinden alıp ırmağa atmak isterler. Ecer adında genç bir Kürt onu kurtarır ve evlat edinen anneye götürür. Bu Kürt göçerlerle kalırlar. Kendilerini katliamdan kurtaran Kürt hamilerinin peşini bırakmaz, köyden köye takip eder ve sonunda, yüksekliği 2100 metreyi aşan Cudi dağı yöresine varırlar. Orada başka Hıristiyanlar da vardır; Ermeniler ve Süryani-Keldaniler. Mesrob'un annesi, "Ezidilerin ve dağlardaki sürülerinin peşinden git, ancak öyle hayatta kalabilirsin" der. Yazı geçirip aşağı indiklerinde ne annesini bulabilir, ne de kız kardeşini; birer çuval buğday karşılığında, ikisi de bir Kürt aşiretine satılmıştır. Tek başına kalan Mesrob yeniden Ezidilerin peşine takılır ve Silopi'ye çok uzak olmayan bir yere varır. *Sevkiyet* konvoylarından kaçmayı başaranların ufak ufak toplanmaya başladığı bir Süryani-Keldani köyüdür (Hasana) burası. Çok yakındaki Kürt köyü Dader'de de aynı şeyler yaşanmaktadır. Bu iki köyün yakınında bir yerde ise üçüncü bir köy oluşur ve orada sadece kaçak Ermeniler vardır (Karya). Mardin'in epey ilerisindeki bu üç köylük küme bugün Irak sınırına yürüyerek üç saatlik bir mesafede bulunuyor ve bunlara en yakın yerleşim merkezi de Silopi. Türkiye hükümeti ülkenin güneydoğu ucundaki bu bölgeyi, idari olarak, daha kuzeydeki Şırnak'a bağlamış durumda.

Dolayısıyla burada toplanan Ermenilere yörede yerleşik Kürt ve Ezidilerin isimleri verilir. Nitekim Garo'lar, Nerso'lar, Sisso'lar, Miro'lar, Sevo ya da Purto'lar var orada bugün... Hepsine Ermeni önadlarını da sonradan Mesrob verir. Sağ kalıp saklanarak yaşayan diğer pek çokları gibi, Silopi çevresindeki bu ailelerin isimleri, Ermeni soyundan geldiklerini kolayca tanımlayan karakteristik bir işaret olarak "yan"la bitecek, ama

8 *Sevkiyat*'ın Doğu Anadolu Ermenilerinin dilindeki versiyonu. 1915'i *ferman* sözcüğüyle andıkları gibi, Ermeni tehciri için de "sevkiyet" kelimesini kullanıyorlar ve biz de, metinde anlatımın kendi ağızlarından aktarıldığı yerlerde bu terimi kullanmayı uygun bulduk, *çn.*

büyükbabalardan torunlara aktarılan öteki Ermeni önadları gibi, bu da kısa sürede silinip gidecektir.

Türkiye'nin her yerinde olduğu gibi, küçük cam bardaklarda sıcacık çay var. Anlatılan hikâye aracılığıyla zamanda yol almış ve 1920'lerin hayat temposuyla yaşıyor gibiyiz, Cudi dağının eteklerinde bir yerdeyiz sanki. Setrak ve büyükler hesap kitap yapıyor, o Ermeni köyünün ne zaman oluşmuş olabileceğini kestirmeye çalışıyor. Söyledikleri hiçbir şey tahminden öteye geçmiyor. Manug ve karısı kendi doğum tarihlerini tam olarak bilmiyor. Soyadlarını 1950'lerde ve tümüyle rastgele, Türk Medeni Kanunu'na göre almışlar. Ve tesadüf onların Örem soyadını almasını istemiş demek ki. Hikâyeyi dönemin isimleriyle, Ermeni isimleriyle baştan alırsak, soyağacını da yerli yerine oturtmuş olacağız. Böylece geçmişe dalıyoruz hep birlikte. Bellekleri kazıyarak ve birtakım işaret noktaları arayıp bularak sonunda doğru tarihlere ulaşıyoruz.

1922 ya da 1923 olmalı. Bir gün Mesrob, büyük Hıristiyan (Keldani) köyü Zahro'da büyükbaş hayvanlarını satıp tüketmiştir, sınırın öteki tarafına geçecektir. Yanındaki arkadaşlarıyla birlikte Süryani kilisesine gitmeye karar verir, orada büyük bir kalabalığın arasına düşerler; tam ortada genç bir kız, çığlık çığlığa ağlamaktadır. Mesrob, birkaç çuval buğday karşılığı satılan kız kardeşi Seta'yı anında tanır. Sığındığı Kürt köyü Hamolan'da birileri onu zorla evlendirmeye çalışmaktadır. O da kaçmış ve artık kurtulduğuna inandığı Zahro'ya gelmiştir. Ama Kürtler onu takip etmiştir; alıp geri götürmek, kocası olacak adama teslim etmek istemektedirler. Mesrob ona "Ben senin erkek kardeşinim" der. Kızcağız güvenmez. Mesrob tam o sırada kızın boynunun altında bir doğum izi olduğunu hatırlar. Bunu herkesin ortasında söyler. Kız da izi gösterip Mesrob'un kollarına atılır. Dünya yıkılsa Türkiye tarafına dönmeyecek ve bir Kürt'le evlenmeyecektir. Ama Kürtler onu Zahro kilisesinin önünde yakalar. Delirmiş gibidirler; kızı bir ata bağlar, kolları kırılıp bedeninden ayrılıncaya kadar yerde sürüklerler. Mesrob gözyaşlarını içine akıtır, Kürtler onu kıskıvrak bağlamıştır; kimseye gücü yetmez. Ama yine de kız kardeşinin parçalanmış bedenini arayıp bulacak, yanındaki arkadaşları ve Zahrolu Keldanilerle birlikte, küçük Hıristiyan kilisesinde toprağa verecektir.

Setrak'ın annesi Rita, Mesrob'u çok yakından tanımıştır. Bütün o hikâyeyi belki kocası Manug'dan bile daha çok dinlemiştir. Örem ailesine henüz

on beş yaşındayken gelmiştir. Nitekim bütün bu ücra köylerde Ermeniler ancak iç evlilik geleneğinin titizlikle uygulanması sayesinde hayatta kalmayı başarabilmiştir ve kızları konu komşudan saklamadan bunu yapmak da mümkün değildir. Birilerinin göz dikip kaçırmasını önlemek için yapılacak tek şey, kızı ergen olur olmaz, ileride kocası olacak adamın aile evine gönderip oraya yerleştirmektir. Rita örneğinde de böyle olur. Bu yüzden de, küçücük bir kız, daha sonra genç kız ve evli bir kadınken, yazın yayla sabahlarında, kışın ise köyde, durup durup anlatan Mesrob'un hikâyesini herkesten çok o dinlemiştir. Bugün kırk iki yaşında olan Setrak'ın bile dilinde, çocukluktan hatırladığı kaçırılma olayları ve küçük Süryani-Keldani çobanlarının kurban edildiği cinayet vakaları var.

Ermenilere yönelik Kürt himayesi bir tür kölelik ilişkisidir de. Herkes, bedeni ve ruhuyla efendiye, ağaya aittir. Yöredeki onlarca Ermeni'yi o korumaktadır kuşkusuz, ama onların da olanca sadakatleriyle ve durmaksızın, ağa için çalışmaları gerekir. İnsanın aklına Arménouhie Kévonian'ın *Les Noces Noires de Gulizar*'ı (Editions Parantheses, 1993 - Gülizar'ın Kara Düğünleri) geliyor hemen. Ermeniler, Silopi çevresindeki bu sağ kalmış ailelerin başına gelenleri, ataerkil aşiret düzeniyle yaşayan yöre Kürtlerinin kurduğu karmaşık ve zora dayalı hamiyetperverlik ilişkisini soykırımdan önce de yaşamıştı. Ve ne onların yapısal özellikleri, ne Moğol istilaları, ne beş yüz yıllık Osmanlı egemenliği ve göründüğü kadarıyla ne de Cumhuriyet Türkiyesi'nin onlarca yıllık hâkimiyeti bu düzeni bozabilmiştir.

"Zozana gidiyoruz."

Ermenice silinip gitmiştir ve Mesrob'la ötekiler artık sadece Kürtçe konuşabilmektedir. Ermeni ailelerden birinden Mesrob'a bir kız bulunur. Evlenirler ve üç çocukları olur: Setrak'ın babası olacak olan Manug, evlendikten sonra Bilgin soyadını alan ve bugün altmış altı yaşında olan Mari ve küçüğü Endo. Manug 1940'larda Rita'yla evlenir. Sekiz çocukları olur ama biri daha çok küçükken ölür. En büyükleri Aryun bugün kırk altı yaşında. Sonra sırayla, kırk dört yaşındaki Ağavni, kırk iki yaşındaki Setrak, ölen kardeşleri, sonra otuz sekiz yaşındaki Isdepan, kardeşi ve ana babasıyla birlikte olduğumuz otuz dört yaşındaki Margos, otuz iki yaşındaki Silviya ve otuz yaşındaki Mari. Rita, aile adının Peras ya da

Boğos'un değişmiş hali olduğunu düşünüyor; Perasyan ya da Boğosyan. Köyde duydukları bir sürü hikâyeden birine dayalı bir varsayım bu.

Köyü en iyi hatırlayan Rita. Karnında taşıyıp doğurduğu sekiz çocuğu getirmiş buraya, bir de Marsilya'daki evin küçük salonuna kadar taşıdığı bir avuç Anadolu toprağını. Evi temiz ve bakımlı; artık iyice soğumuş çay bardaklarıyla dolu tepsinin etrafında çevrelenmişiz, o da bize "oradaki" hayatı anlatıyor. Dader köyünde otuz kadar Kürt ailesinin ortasında birkaç Ermeni ailesi yaşıyor. Ermenilerin 1915 öncesi hayatlarından az da olsa izler taşıyan bir yaşam biçimini bize aktarabilmekten çok uzaklar.. Zaten bunu yapabilen de pek olmadı bugüne kadar. Son derece geniş bir coğrafyaya saçılmış, Ermeniceden çok Türkçe, özellikle de Kürtçe konuşan ve birbirleriyle her üç dilden ödünç alınmış lehçelerle anlaşan Ermeniler artık onlar. Yemeklerini, eski püskü bir kilimin kenarına ilişerek, buradaki ev sahiplerimiz gibi geniş bir ortak siniden, tahta kaşıklarla yiyorlar. Setrak yazın çıktıkları yaylaları hatırlıyor. Kürtçede "zozana gitmek" deniyor buna. Çok küçük daha o sıralar, atın iki yanından sarkan küçük heybelerden birine yerleştiriyorlar onu. O heybelerden bugün Yerevan bitpazarında da var, antika niyetine satılıyor; Güneydoğu Anadolu'da ise, özellikle Kürtler arasında hâlâ kullanılıyor. O kadar küçük ki o sırada, heybeler dengelensin diye Setrak'ınkine birkaç da taş sokuşturuyorlar. "Zozana gidiyoruz!" Deyim öyle iştah ve özlemle çıkıyor ki Setrak'ın ağzından, sevdiği şekerlemenin tadına bakar gibi.

Mesrob tam dört defa askerden kaçar. Hatta bir keresinde de ailesiyle birliktedir ve üç yıl Irak'ta, kız kardeşi Seta'nın parçalanmış bedeninin asla gözünün önünden gitmediği Zahro'ya yakın bir köyde kalırlar.

Anadolu'dan İstanbul'a

İmha edilmekten son anda kurtulanların çocuk ve torunları olan bu insanlar Irak sınırından kalkıp koca Anadolu'yu nasıl geçer; önce İstanbul'un, ardından da Avrupa'nın yolunu nasıl bulurlar? Köyde çok uzun süre ve iyiden iyiye inandıkları şudur; biz buralarda hayatta kalmayı başarmış son Ermenileriz. Bu ikinci büyük göç öyküsünün farklı versiyonları var. Hayli safiyane bir versiyon denebilecek ilkinde, bu köylerden birinden genç bir delikanlı askerlik vesilesiyle İstanbul'u keşfetme fırsatı bulur.

Birçok Ermeni kilisesini ziyaret eder. "Yaşlılar Aramice dua ezberletirdi köyde, onları ara sıra gittikleri Keldani kiliselerinde öğrenmişlerdi. Bu yüzden bizde artık kimse Ermenice dua etmeyi bilmezdi; ya Aramice ya da Kürtçe dua ederdik."

Delikanlı döndüğünde "keşfini" köydeki ailelerle de paylaşır: Türkiye'de, Bolis'te (İstanbul) Ermeniler vardır. Duaları tutmuş mudur yoksa? Derken, bütün Güneydoğu Anadolu'da tek faal din adamı olan Diyarbakır papazı bu üç köydeki gizli Ermenilerin varlığından haberdar olur. Sadece Ermenilerden oluşan Karya'yı ziyaret eder; korktuğu için olsa gerek Dader ve Hasana'ya uğramaz.

Aşirete bağlı ailelerden birinin bir başka ferdinin aktardığı değişik bir versiyon ise, Patrik Şınorhk Kalustyan'ın bu işteki rolünü ortaya koyuyor. Bir Protestan olan Hrant Güzelyan'la rekabet sırasında onları keşfeden, odur. Marsilya'ya yerleşen bu ailelerin hepsi patriğe bugün bile aziz muamelesi yapıyor. Bütün evlerde portresi var. Bu üç kayıp köydeki aşireti 1967 ya da 1968'de onun görevlendirdiği kişilerden biri bulup ortaya çıkartır. Köydekilerle görüşür, patriği durumdan haberdar eder, o da hemen Der Giragos'u, bölgede halen faal tek Ermeni kilisesi olan Diyarbakır Surp Giragos Kilisesi'nin papazını oraya gönderir. Yalıç ailesinin bize gösterdiği fotoğraflardan birinde, atının üstünde o papaz da var, arkasında da başında yemenileri ve rengârenk uzun fistanlarıyla kadınlar. Fotoğraftakilerin bugün Doğu Anadolu'da karşılaşılan Kürt kadınlarından hiçbir farkı yok. Aynı biçimde giyinmiş, başlarını aynı beyaz yemeniyle örtmüşler.

Papaz Der Giragos patriğin önerisini aktarmak üzere sonra bir kere daha gelir: Okul çağına gelmiş bütün çocuklar İstanbul'daki Ermeni okullarına yazdırılacaktır. Aileler, hiç itiraz etmeden teklifi sevinçle kabul eder. Setrak otobüse binerken birinin kendisine yardım etmesi gerektiğini hatırlıyor; çünkü henüz dört yaşındadır. Düşünün bir kere; o güne kadar oralarda otobüs, otomobil, radyo gören, bilen biri yok. Elektrik yok, musluktan akan su yok, samanla toprağı karıştırıp kurutarak üstünü örttükleri düz damlı evler, yaylalar, çatılar ve sonra birdenbire Bolis, "İstanbul," uygarlık. Başka bir ailede ise, bugün ellisinde olan Sarkis Öz, İstanbul'a varır varmaz çocukların hepsinin bir kiliseye yerleştirildiğini,

onları birbirlerinden basit brandaların ayırdığı bir yerde yatırıldıklarını hatırlıyor. "Ama bir tek biz değildik; Anadolu'dan gelen bir sürü küçük Ermeni çocuk vardı. Sonra çeşitli cemaat okullarına gönderdiler bizi ve orada da yine bizim gibi pek çok çocuk gördük." Patriğin ve elbette Hrant Güzelyan'ın amacı gerçekleşmiş, görev yerine getirilmiştir.

Bu okullardan birindeki kızlardan, "Varto" adıyla da anılan bir aşiretten gelenlerden biri de Yağbasan'dır. Ona bir Ermeni önadı verirler; Rakel. Orada "büyük"lerden biriyle karşılaşır, on yedi yaşındadır, Malatyalı, Hrant diye biridir; Hrant Dink. "*Ahparik* (Ermenice ağabey) derlerdi ona" diyor Sarkiz Öz, aklında öyle kalmış. "Sonra herkesin tanıdığı biri oldu, çok da dik başlıydı!"

Setrak çok uzun yıllar köyüne uğramadığını hatırlıyor. İlk dönüşü on ya da on iki yaşındayken olmuş. Kürtçeyi, anadilini unutmuş ama Ermenice ve Türkçe öğrenmiştir. Sonunda kendisini dedesi Mesrob'un yanında bulur, hâlâ Ermenice bilen bir tek odur çünkü. Derdi olduğunda önce artık iyice yaşlanan ve gözleri görmez olan dedesine söyler, o da ötekilere tercüme eder. Setrak her yerde kılavuzluk eder dedesine, aralarında ha bire, İstanbul'da öğrenip geldiği bu unutulmuş dille konuşurlar. İp ipe bağlanır, halka tamamlanır: Bu üç köyün ıssızlığında, soykırımdan yaklaşık altmış yıl sonra, Ermenice yeniden konuşulur olur.

Çocuklar İstanbul'daki yatılı okullarda öğrenimlerini sürdüredursun, Kürt isyanının homurtuları da iyiden iyiye duyulur hale gelmiştir. Türk askerleri isyancıları aramak için köyleri sürekli basmaya başlar. Bölgede güven kalmaz, sık sık sürüleri çalınır ve Kürtlerle çatışmalar yoğunlaşır. Silopi Ermenileri, Kürt hamilerinin varlığına rağmen yavaş yavaş anlar ki artık oralar durulacak gibi değildir. Mesaj evden eve dolaşır ve neredeyse herkes aynı anda İstanbul yolunu tutar. Bazıları arkada bıraktığı ev ve ahırları bile ateşe verir. Onları Mardin ya da Diyarbakır'a ulaştıracak tek otobüsü kaçırmamak için bütün geceyi yolda yürüyerek geçirirler. Analar babalar, artık büyüyüp ergen yaşa gelmiş ya da genç kız veya delikanlı olmuş çocuklarına böyle kavuşur. Patrikhane onları sessizce bazı evlere yerleştirir. Ödeme yapacak durumda olanlar dışında kimseden kira alınmaz. Daha genç olanlar ortaokul ve liseyi bitirirken büyükler çoktan çalışmaya başlamıştır bile; çoğunlukla da konfeksiyon sektöründe.

Derken başka bir sorun gündeme oturur: Bazı gençlerin askerlik çağları gelmiştir. Ve yeni bir gölgenin ağırlığı ülkenin ve azınlıkların geleceğini karartmaktadır: Bu, 12 Eylül 1980 darbesi ve onu izleyen askeri rejimdir. Bunun üzerine Ermeni ailelerde başka ufuk arayışları başlar: O ufuk, Avrupa'dır. 1982-83 yıllarında Bilgin ya da Özlerde olduğu gibi, Örem ve Yalıç ailelerinde de, yaşları biraz daha ilerlemiş gençler Fransa'nın yolunu tutar. Oralarda yerleşir, ötekilerin de sonradan gelip katılacağı mevziler edinirler. Anadolu'daki köklerinden kopuştan sonraki bu ikinci uzun yolculuk, özellikle yaşlı ana babalar için bayağı çetin olacaktır.

En yaşlıların, Fransa'ya yerleştikten yirmi yıl sonra bile pek Fransızca bildiği söylenemez; konuştukları Fransızca, ara durak İstanbul'daki uzun ikâmette öğrenilen Türkçeden, belki biraz daha hallicedir.

Ermeni kökenli Türk siyasi mülteciler

"Biz gençler elbette ki hepimiz Ermenice ve Türkçe biliyoruz, ama öteki dilleri gerçek anlamda öğrendiğimiz söylenemez. Ben birkaç yıl Kudüs'teki papaz okulunda öğrenim gördüm ve Patrikhane'de çalıştım. İngilizce biliyordum, ama tek kelime Fransızcam yoktu" diyor Sarkis Öz. Masada oturuyoruz, yanında karısı Mayranuş var, dört çocuğu büyülenmiş gibi onu dinliyor. Bu dört ergen çocuk Marsilya'daki iki dilli (Ermenice-Fransızca) Hamazkayin Ermeni okuluna gidiyor; Fransa'da bakaloryaya kabul edilen tek Ermeni okulu o. Evde Fransızca, Kürtçe, Türkçe ve Ermenice konuşuluyor.

Sarkis çok ağır çalışma şartlarına katlanıp bir yerlere gelmiş. Bunun en iyi kanıtı güzel evi ve o da evini çok seviyor. Ailesinden birkaç yakınıyla Marsilya'ya ayak bastıklarında başka bir gezegene geldiği izlenimine kapılmış. Uzun yıllar boyunca Frais-Vallon'da, Marsilya'nın kuzeyindeki ünü en berbat mahallelerden birinde yaşamışlar. Hayatta kalmayı burada da başarmak, bütün sınavlardan geçmek, iş bulmak lâzım diye düşünmüş. İş aramaya başlamadan önce Fransızca öğrenmeli deyip her gün saatlerce H.L.M'e[9] kapanmış, dilin belli başlı esaslarını öğrenmeye çalışmış. Özlerin aile mesleği olan ve İstanbul'da öğrendikleri dokumacılık, onu doğruca konfeksiyon işine yöneltmiş.

9 *Habitation à Loyer Modéré*, 'uygun kirayla konut'; Fransa'daki sosyal konutlar böyle anılır, *çn.*

Çok kısa süre içinde bütün aileler aynı mahallede bir araya gelmiş, birlikte çalışmaya başlamışlar; kürkçü dükkânları, elbise toptancıları ya da konfeksiyon atölyeleri açmışlar. Herkesin evrakıyla Sarkis ilgilenmiş. Bir gün Frais-Vallon'la emniyet müdürlüğü arasında tam on defa gidip geldiğini hatırlıyor. Hepsi, birer birer, O.F.P.R.A'nın (Fransa Sığınmacı ve Vatansızları Koruma Bürosu) koruması altına alınmış. Herkesin dosyasını düzenli biçimde emniyet müdürlüğü iletiyormuş büroya. Her ailede herkesin, "Ermeni kökenli Türk sığınmacı" ibaresi taşıyan oturma izni belgesi var, gururla gösteriyorlar. Sarkis'e göre belgede bu ibarenin olması şart. Hatta olmazsa olmaz. Olmazsa olmaz başka bir şey de, her pazar kiliseye gitmek. Saint Jerome mahallesindeki küçük kilisede önceki kuşakların devamı olan Fransa Ermenilerinin yerini şimdi onlar almış. Tıpkı İstanbul'da olduğu gibi. Kuşkusuz tıpkı, köylerde papazsız, vaftizsiz, kendi aralarında törensiz evlilikler kurarken olduğu gibi.

Tuhaf ama aşiretin birçok mensubuna göre, İstanbul, iki kat daha büyük ve önemli bir Ermeni cemaatine sahip Marsilya'ya göre daha "Ermeni" bir kent... Yeni hemşerilerin ilk başlardaki ürkek ve temkinli tanışma soruları, karşılık olarak verilen epeyce diplomatik cevaplar, yerini artık daha açık sözlü ve içten konuşmalara bırakmış. Kendilerini bir tür dışlanma, hatta reddedilme mağduru gibi hissediyorlar ve bu, sağ kalmayı başarıp Anadolu'nun ta öteki ucundan çıkıp gelmiş bu insanlar için açıklanabilir bir şey değil. Bu dayanışma duygusu eksikliğinin nedeni ne? Onlara kalırsa buradaki, sonuçta epeyce asimile olmuş, örgütlenme özgürlüğü anlamında eksiği olmayan, dolayısıyla birbirleriyle kaynaşma ihtiyacı duymayan bir cemaat. Yine de kültürel ve dini etkinliklere az çok katılıyorlar... Buraya 80'li yılların başında gelen kuşağa mensup ve bugün kırk-elli yaşlarında olan bir aile reisi, üzüntüsünü saklama ihtiyacı duymadan şunları söylüyor: "Buranın Ermenileri bizi yüreklendirmek bir yana, cesaretimizi kırıyor."

Tıpkı "memlekette" olduğu gibi, aynı şeyleri bir kere daha yaşayacaklarını, başlarının çaresine bakmaları gerekeceğini düşünürler ilk geldiklerinde. Ağır çalışma koşulları pahasına da olsa göçebelikten, eğretilikten kurtulur, Saint Jerome mahallesindeki kiliselerine para harcayıp yatırım yapar, ardından, H.L.M.'lerden kurtulmak için hepsi aynı semte, geniş bâkir arsaları aralarında paylaştıkları Olives Mahallesi'ne yönelir. Evler

birer birer inşa edilir, önce basit şeylerdir, ama sonra, yıllar geçtikçe süsü cakası artar. Türkiye'de olduğu gibi, eve girmeden önce ayakkabılar çıkartılır. Evlerin önündeki arabaların üstüne toptan giysi imalatı yapan marka ve dükkânların ismini taşıyan çıkartmalar yapıştırılır. Mahalle artık "onlarındır". Aşiret geniş bile olsa, öncekilerden farklı olarak, iç evlilik geleneği yavaş yavaş terk edilmeye yüz tutar. Birçok genç kız Marsilyalı Ermenilerle evlidir artık... Türkiye Ermenileriyle ilgili "Türkleştirilmiş" imajı ağır ağır tersine döner; sonuçta, ne iseler öyle davranılmaya başlanır onlara. Soykırımda sağ kalan ve Marsilya'nın bu mahallesinde bir araya gelmek için Anadolu çölünü terk eden Ermenilerdir onlar artık. Çok sayıda küçük üyesi nedeniyle, Yalıç ailesi bugün Saint Jerome kilisesinin korosunu tek başına doldurabiliyor. Ve Silopililer Derneği her yıl büyük bir kutlama için bir araya geliyor. O gün "ikinci ülke"de öğrendikleri dansları yapıyor, *Agos*'u selamlıyor, Hrant'ı anıyor, maceralı aile anılarını anlatmaya koyuluyorlar.

Marsilya, 2008-2009 kışı, Yalıç ailesinin evi. Ailenin en yaşlı kadınlarından biri ezberinden, Babamız duasını Kürtçe okuyor. Duayı ailenin öteki fertlerine bu dille aktarıyor, ama Aramicesini de biliyor.

Ya bavê me yê ezmanî
Navê te paqij be
Xunkarîya te be
Tu bikşîna te hemdila
Hemdê te bila bet
Tu çi ezmşna di vê erdê kevin e
Nanê herdu (herdem) tu (te) di vê rokê
Ku saxîtî ji te ra, xulametî bo xatirê Yesûhê me
Efû kî sûcê me
Me ji xeraba aza kî
Tecreba hez kî edla xunkarî
Pesin yê te bî
Heta ebed el 'elemîn, Amîn.[10]

10 Göklerdeki Babamız /Adın kutsal kılınsın / Egemenliğin gelsin / Gökte olduğu gibi, yeryüzünde de / Senin istediğin olsun / Bugün bize gündelik ekmeğimizi ver/ Bize karşı suç işleyenleri bağışladığımız gibi / Sen de bizim suçlarımızı bağışla / Ayartılmamıza izin verme / Bizi kötü olandan kurtar / Çünkü egemenlik, güç ve yücelik / Sonsuzlara dek senindir / Amin.

3.
Varto Aşireti'nden Rakel Dink

"Bu memlekette yaşayanlarla ilgili konuşmak, ölüler hakkında konuşmaktan daha zor."
Hrant Dink

Agos gazete binasının küçük terasında Rakel Dink'le birlikteyiz. Yumuşak yüz ifadesi ve ne yaptığını bilen gözleriyle kendine güveni olan bir kadın. İki yönden simgeselleşen bir figür haline geldi. Elbette ki Hrant'ın dul eşi ve üç çocuğunun annesi o. Aynı zamanda da, tecrit olmuşluğuna rağmen sağlam durmayı başaran, Anadolu'nun ücra köşelerindeki kayıp Ermeni aşiretlerinden, bir ulusun hayatta kalmış son gruplarından birinin temsilcisi.

"Büyük babamın babasının adı Vartan'dı, aşiretin Varto adı da oradan geliyor. Biz beş aileydik. Tek bildiğim, soykırımdan kaçabilmek için Cudi dağına sığınmayı sadece bizimkilerin başardığı ve oradan ancak çok uzun yıllar sonra aşağı indiği." Sözünü ettiği, Marsilya'daki mensuplarıyla konuştuğumuz, Irak ve Suriye sınırına birkaç saat mesafedeki küçük köy grubu yaşamış olan aileler.

Belleğinde çocukluk yıllarına dair, sürünün peşinde koşuşturup durulan, neredeyse göçebe bir hayat var. Kendi kendilerine yetmeyi bilmiş, yörenin öteki aileleri gibi Ermeni kimliğini ne pahasına olursa olsun korumuşlar; kendi aralarında evlenerek ve geleneklerini ayakta tutmaya çalışarak. Nitekim Rakel, Kürtçe Hıristiyan dualarını ailenin yaşlı olanlarından öğrenmiş...

Ailesinin bir kısmı Brüksel'de yaşıyor, ama Marsilya'ya yerleşen diğer kısmıyla aralarında çok sıkı bağlar var. Bu iç evlilik bir ana kural haline gelmemiş olsaymış eğer, Ermeniler içine kapandıkları bu ücra köylerde hayatta kalmayı kesinlikle başaramazmış. Ama Rakel yine de, Kürtler

onları asla asimile edemezdi diye düşünüyor. Bütün bu birlikteliklerde akrabalık ilişkisinin derecesine ve yedi göbekten daha uzaktakilerle evlenme, ne olursa olsun yakın kuzenlerin birbirleriyle evlenmemesi kuralına herkes riayet edermiş elbette. Yine de kuzenlerin ille de birbirleriyle evlenmesi gerektiğinde, Rakel'in ifadesiyle, her şeyi Tanrı'ya havale ederlermiş. Bu yüzden, bu evliliklerden doğan çocuklarla ilgili hiç sorun yaşanmamış.

Bu aileleri ve geniş Varto aşiretini koruyan şey, bu katı inanç, Kürtçe okunan bu Ermeni duaları ve kendi kendine yeterli göçebe yaşamı olmuş. Aşiret reisi olan Rakel'in babasının on üç çocuğu vardır. İlk eşinin, Rakel'in annesinin ölümünden sonra tekrar evlenir. Rakel 1959'da doğar. Patrik Şınorhk Kalustyan ve Hrant Güzelyan'ın çabalarıyla gelen görevlilerle temasa geçtiklerinde önlerinde bambaşka bir dünya açılır. Rakel, Hrant Güzelyan'ın köye, ailenin yanına gelişini hatırlıyor. 1915'ten bu yana Ermenice konuşmadıkları için mecburen aile dili haline gelen Kürtçeden tercümanlık yapsın diye bir de çevirmen getirdiği günü. Rakel o sırada sekiz yaşında olmalı.

Avluda çocuklar oynuyor. Biri bir taş atıyor. Ötekiler de kulaklarını dikip sesin nereden geldiğini kestirmeye, taşı bulmaya çalışıyor. Bu sırada Hrant Güzelyan aileyle konuşuyor, projeyi anlatıyor, en küçüklerin İstanbul'a öğrenime gönderilmesinin mümkün olduğunu söylüyor. Hasana köyüne en yakın okul yürüyerek üç saatlik yolda. Rakel'in babası az çok Türkçe anlıyor, askerlik yaparken öğrenmiş, sonunda ana babalar olur veriyor ve on iki çocuk İstanbul'a doğru yola çıkıyor: Rakel, kardeşleri, kuzenler. Rakel'in babası da var yanlarında.

Yolculuk sırasında, Irak sınırına yaslanmış bu köylerdeki bütün öteki Ermeniler gibi, onlar da tam bir şok yaşıyor: İlk kez bir otoyol, bir otobüs, otomobil görüyor, yüksek binalı şehirlerden geçiyorlar. Önce Tuzla'daki çocuk kampına yerleştiriyorlar onları, sonra da İstanbul sur içinde, eski bir Ermeni mahallesi olan Gedikpaşa'daki Protestan Ermeni kilisesinin okuluna. Sonraki yıllarda daha küçük olanlar da geliyor yanlarına. Onca uzun yola rağmen, aileleri ara sıra ziyarete gelebiliyor. Protestan Ermeni

Kilisesi'nin yönettiği ve bu küçük Anadoluluları ağırlayan Tuzla'daki yer bir yaz kampı ve Rakel, Hrant Dink'le orada karşılaşıyor. Daha sonraları, Türk devleti buraya el koymadan önce, kampın yönetimini ikisi üstlenecekler. İstanbul'un güzel yazlarını burada deniz kıyısında geçirirken, sadece dilleriyle tanışmakla kalmaz, onları Ermeni yapan her şeyi de yine burada öğrenirler. Yılın geri kalan bölümünde ise İstanbul'daki çeşitli okullarda, özellikle de en saygın okullardan biri olan Tıbrevank'ta (erkek çocuklar için) eğitim görürler.

Marsilya'da duyduklarımızın aynısını Rakel de anlatıyor. 70'li yılların sonlarına doğru doğuda durum iyice gerginleşir. Güvenlikten eser kalmaz; erkekler bütün geceyi elde tüfek, sürülerinin başında nöbette geçirmeye başlar, ama yine de hayvan hırsızlığı vakaları daha da artar. Kürtlerle savaş da iyice kızışmıştır. Kürt isyancılarla Türk askerleri arasındaki çatışmalar aşiret mensuplarının güvenliğini doğrudan tehdit eder hale gelir. Ve herkes, peyderpey, çocuklarının yanına gitmek için İstanbul'un yolunu tutar. "Topraklarımız hâlâ orada, biliyorum, ama evlerimiz yıkılıp tahrip edildi. Sanıyorum onları Kürtler yaktı, yılan çıkar da sokar diye, ya da buna benzer başka büyü hikâyeleri nedeniyle..." diye anlatıyor Rakel gülümseyerek.

Onları himaye eden Kürtler hakkında işittiği başka hikâyeler de hatırlıyor: Mesela, katliamlar sırasında Silopi Ermenilerini koruyan bir Kürt aşiret mensubunun, konvoyda dikkat çekip de alıp götürülmesin diye, Ermeni kızlardan birinin yüzünü çamurla sıvaması ve sonra da götürüp saklaması. Patrik Şınorhk Kalustyan ve Hrant Güzelyan öncülüğündeki çalışmaları anlatırken özellikle hatırladığı başka bir şey de, patrikhanenin gönderdiği gönüllülerin döşedikleri su boruları sayesinde köyde suya kavuşmaları ve su getirmek için iki saatlik yola gitmekten kurtulmaları.

Rakel, köydeki ailelelerin Ermeni kimliğiyle yeniden ve eksiksiz ilişki kurmasında bu projenin önemli payı olmakla birlikte, bunun Hrant Güzelyan gibiler için pahalıya mal olduğunu da söylüyor bu tür keşif çalışmalarının günümüzde de devam ettiğini sanmıyor. Zaman değişmiş çünkü... Doğru, Güneydoğu Anadolu'da dolaşmak bugün daha kolay, ama bütün

o Ermeni ailelerde, otuz yıl önce keşfedilenlerin üstüne bir kuşak daha eklenmiş durumda. İslam kültürünü benimsetme ve Müslümanlaştırma çalışmalarından sonuç alınacak kadar uzun bir zaman geçmiş aradan.

Buna rağmen Hrant, Müslümanlaşan ve gizli Ermeniler sorunuyla çok ilgiliydi. Katledilmesinin nedenlerinden biri de bu olabilir mi? Rakel'in yüzü geriliyor: Nedenlerden biri, belki... Ama Hrant'ın Müslümanlaşanlarla ilgili şu çok sevdiği cümlesini iyi hatırlıyor: "Bu memlekette yaşayanlarla ilgili konuşmak, ölüler hakkında konuşmaktan daha zor."

II. BÖLÜM
ANADOLULULAR YOLLARA DÜŞÜYOR

1.
Bulanık

Ermenistan'dan Türkiye'ye düzenlenen ve çoğu kez minibüsle yapılan turistik gezilerden birinde, Maria ve kocası Varujan A., kendilerine eşlik eden tercüman-rehberden, Varujan'ın dedesinin yaşamış olduğu köyün yoluna sapmasını ister. Bulanık yöresinde, koca Van Gölü'nün kuzeyinde, küçük Haçlı Gölü'nün yanı başında bir köydür bu. Dedenin anlattıklarını o kadar çok dinlemiş ve tarif ettiği evi hafızalarında öyle iyi korumuşlardır ki, aradıklarını bulmakta hiç sıkıntı çekmezler. Ve dedenin sağ kurtulan kardeşinin torunlarıyla, özellikle de ailenin en büyüğü olup köyde yaşayan Cebrail'le burun buruna gelirler. Ailenin bir bölümü, tıpkı Varujan'ın dedesi gibi Yerevan'a gitmeyi başarmış, ama geri kalanlar ya hemen oracıkta katledilmiş ya da tehcir edilmiştir. Varujan, karısı ve kuzenler dedelerin önadlarını karşılaştırırlar. Her şey birbirini tutmaktadır. Maria onları Yerevan'a davet eder. Kabul ederler. Geziden kısa bir süre sonra konuştuğumuz Maria, ailenin Kürtleşse de Müslümanlaşmadığını söyleyecekti. Ama araştırmamız çerçevesinde gittiğimiz köyde görüştüğümüz bu ailenin bizde bıraktığı izlenim, epeyce farklı oldu.

Köy çok küçük ve hemen her zaman olduğu gibi, orada yaşayanlar köyün Ermenice adını kullanıyor. Manzara ağır ağır kararıyor. Haçlı Gölü'nü hâlâ seçebiliyoruz, ama onun suları da kararmaya başlamış. Maria'nın dediğini yapıp Cebrail'i soruyoruz. Biraz dolaşıp, içinde iki katlı bir ev olan bir çiftlik avlusuna giriyoruz. Bizi karşılayan o, Cebrail. Hemen iskemleler getiriliyor. Ama daha biz sormaya başlamadan, ki bu çok anlaşılır, önce onun sorularını cevaplamamız gerekiyor ve ilk soru şu: Bizi nasıl buldunuz? Maria ve Varujan'dan, geçen yılki karşılaşmalarından söz ediyoruz. Ve Cebrail başlıyor sıralamaya: "Babam ben üç yaşındayken ölmüş. Şimdi elli yaşındayım ve dedemizin adı Agop'muş. Ermenistan'a kaçan, dedemin erkek kardeşi Bedros; demek ki Varujan onun torunu." Soluklanıp yine soruyor: "Bedros'un karısının adı neydi, söyleyebilir misiniz?" Artık daha ihtiyatlıyız, lafı yeniden Maria'ya getiriyoruz, gece serinliği yavaş yavaş çiftlik avlusuna çökmeye başlamış. Kocaman metal bir tepsi içinde çaylarımız da geldiğinde, sohbet nihayet yoluna giriyor.

Cebrail'in yeğenlerinden İsmet de geliyor yanımıza, oturuyor. Çember tamam. Birazdan titrek lamba ışığında notlar alınmaya başlanacak. Cebrail'in babası, o uğursuz 1915'ten çok daha önce kendisini İslamiyet'e yakın bulur ve Malazgirt kaza merkezinde Kuran kursuna gitmeye karar verir. Bir gün gelir ve dinini değiştirdiğini açıklar. Dede Agop korkunç öfkelenir ve oğlunu kovar, o da Malazgirt'e döner. Son gelişinde olup bitenden bihaberdir ve köyü yakılıp yıkılmış halde bulur, köyde yaşayan Ermeniler de ortada yoktur... Bir teki bile. Buna karşılık köyün ağası oradadır. Maria ve Varujan bize Yerevan'da, Varujan'ın dedesi Bedros'u da zaten onun uyardığını, katliam ve tehcirden kurtulmasına göz yumduğunu anlatmıştı. Neyse, sonradan köyün imamı da olur ve topraklara sahip çıkar. Cebrail'in bir yeğeni bugün hâlâ Agop'un, dedenin evinde oturuyor. Cebrail ve yeğeni İsmet, kardeşin, yani Bedros'un kaçış öyküsünü biliyorlar, ama sonraki gelişmelerden haberdar değiller. Maria ve Varujan'ın ziyaretine çok şaşırmışlar ve yaklaşık yetmiş yaşındaki Varujan'ın, dedesi Bedros'un anısını dün gibi hatırlıyor olmasına ağızları açık kalmış. Hele de köyü ve evi çabucak buluvermesine...

Cebrail babasının ne zaman doğduğunu bilmiyor. Hesap kitaba girişiliyor; ama aşiretteki yaşlı kadınlardan Güzel'in dizine kapanmış çocukların

sesinden başka bir sesin duyulmadığı yorgun gecenin sessizliğinde, her şey daha da karışıyor. Bir süredir hayvan sesi de yok. O ailenin devamı olanlar bugün yaklaşık yüz yirmi kişi; kimi Bulanık'taki köyde, kimi Van'da. İstanbul'da olanlar da var... Ve tabii Yerevan'da.

Başka bir tepsi geliyor; üstünde Coca Cola dolu bardaklar. Kusura bakmayın diyor, özür diliyorlar. Geleneğe göre alkol ikram etmek gerekirmiş, ama onlar Müslümanmış; inançlı ve dini vecibelerini yerine getiren Müslümanlar...Böylece öykünün, muhtemelen işini bilen bir tercüman sayesinde, Ermeni geleneklerini koruyup çocuklarına Ermeni önadları veren Ermenilerle karşılaştıklarına inanan Maria ve Varujan versiyonu temelden yalanlanmış oluyor. Oysa ekmeğe pişirilmeden önce haç işareti yapıldığını bile gördüklerini söylüyorlardı. Oracıkta anlıyoruz ki, bu anlatılanların hiçbiri gerçeği yansıtmıyor. Hepsi Kürtlerle evlenmiş ve hepsi de Müslüman. Ama şimdi, Yerevan'da akrabaları olduğunu öğrenen biri Vanlı, öteki Bulanıklı iki yeğen onları ziyarete hazırlanıyor. İlki Van belediyesinde çalışıyor ve iyi bir işi var. Aslında daha geçen yıl, ilk ziyaretten sonra gitmek istiyormuş ama izin alamamış. Aile birkaç gün izin alabileceğini ve bugün yarın gideceğini daha yeni öğrenmiş. Sohbet bir anda, konuştuklarımızdan çok, bu geziye kayıyor. Köydeki okul müdürü de *dönme*. Kullandıkları terim bu. Bir süredir düzenli Yerevan'a gidiyormuş, çünkü orada akrabalarını bulmuş. Bu adam Muşlu ve Cebrail, Muş ve çevresinde yaşayanların yarısının aynı durumda, *dönme* olduğunu söylüyor. Ermeni soyundan geldikleri gerekçesiyle kamuda kimi görevlerin onlara verilmediği doğru mu peki? Cebrail ve ötekiler hararetle hayır işareti yapıyor ve kanıt olarak da Van belediyesinde çalışan ve Yerevan'ı ziyaret etmek isteyen yeğenlerini gösteriyorlar. Maria ve Varujan'ın kendilerine öyle söylendiğini sandığı gibi, onlarda iç evlilik ve Hıristiyan geleneklerinin kuşaktan kuşağa aktarılması gibi şeyler de olmamış.

Orada, birkaç yüz kilometre doğuda, ambargo nedeniyle kapalı sınırın öteki tarafında yaşayanlara ya da binlerce kilometre batıda yaşayan diasporadakilere nasıl bakıyor, onlar hakkında ne düşünüyorlar? İsmet'e göre önemli olan, insan, din değil. Cebrail ise kendileri Müslüman olurken Yerevan'daki kuzenlerinin Hıristiyan kaldığını hatırlatsa da,

hepimiz aynı kanı taşıyoruz, aynı ailedeniz diyor. Geriye bu koşullarda iki taraf arasında ilişki kurulup kurulamayacağını öğrenmek kalıyor. Hepsi de, sınır açılırsa Yerevan'a gideriz, diyor. Yeni bir ülke keşfetme düşüncesiyle aklı başından giden merak içindeki İsmet, arabasına atlayıp Ermenistan'a ilk kendisinin gideceğine dair yemin billah ediyor. 1915'te yaşananların tabii ki soykırım olduğu konusunda hepsi hemfikir, ama o dedenin yakılıp yıkılan köye gelmesi dışında, olanlarla ilgili kendilerine hiçbir şey anlatılmamış.

Cebrail gece kalmamızı teklif ediyor, ama daveti geri çevirmek zorundayız. Bunun üzerine takılıyor: "Korkuyor musunuz yoksa?"

2.
Dersim, yorgun kale

Bugün Marsilya'da yaşayan Silopi Ermenileri gibi, 1980'lerde Dersim'den Fransa'ya gelen Ermeniler de inanılmaz yolculuk hikâyeleri anlattı bize. Sağ kalmayı başardıkları yöreye, Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar hiçbir Osmanlı askeri ayak basamamıştı. Ama bütün bunların acısı çıkartılacaktı. Nitekim Dersim, 1937 ve 1938'de, Türk ordusunun korkunç bir harekâtına sahne olmuş bir bölge. Yöre sakinleri Dersimlilere göre, kurbanı oldukları kitlesel cinayetler soykırım diye tanımlanabilecek nitelikte. İnsan kaybı on binlerce ölüyle ifade ediliyor; rakamsal tahminler 40 binden başlayıp 80 bine kadar çıkıyor. Nüfusunun çoğunluğu Zaza ve Alevi olan, çok sayıda isyana sahne olmuş dağlarla çevrili bu bölgenin kendine özgü tarihi, kültürü ve trajedisi var.

Ermenileri korumuşlar mı? Peyderpey Fransa'da, özellikle de Dijon'da ve Paris'in kuzeyinde toplanan bu ailelere göre, evet. Bazı Kürtlerin soykırım sırasında Ermenileri para karşılığında Fırat'ın karşı yakasına geçirdiği biliniyor; çünkü benzerini bu topraklara geldiklerinde kendileri de yaşamış, onları da bir kurtaran olmuş. Hiçbir Türk askeri birliği bölgeye girmeye cesaret edemiyormuş. Kaynağını Şiilik'ten alan bağdaştırmacı bir din olan Alevilik'le Hıristiyanlık'taki bazı uygulamalar arasında ortak yanlar var. Türkiye'de laikliğin en önde gelen savunucusu sayılan Alevi Kürtler bugün bir yol kavşağında. Türk toplumu onlara kuşkusuz düne göre daha iyi gözle bakıyor ve daha az baskı görüyorlar; 2009'dan bu yana Ankara'da küçük bir kültür ve araştırma merkezleri bile var. Ama Türk Anayasası ve Diyanet İşleri Başkanlığı Aleviliği din, hatta inanç; cemevlerini de ibadethane saymıyor – Aleviler'de cami yok ve kadınları da teorik olarak çarşaf giymiyor ve örtünmüyor. Dersim'in tam ortasından, hayatın ve efsanelerin kaynağı Munzur Çayı akıyor. Türk devletinin buraya kurmak istediği barajlara karşı çıkmak amacıyla 2009 baharında yoğun mücadeleler yaşandı. Akar suyu kontrol altına almayı amaçlayan bu adımlarla insanların da denetleneceğinden kaygılanılıyor. Yörenin devrimci solun taraftarları için güçlü bir toplanma, yoğunlaşma alanı olduğu gözleniyor. Onların kararlı tutumu sayesinde, 1937-38 olayları nihayet Türk basınında kendine yer bulabildi. Dahası, Türkiye Başbakanı Erdoğan 23 Kasım 2011'de, geçmişte olanlardan ötürü özür bile diledi. 1937

ve 1938 yıllarında Dersim'in maruz kaldığı katliamlardan Türkiye adına dilenen bu özürde, kuşkusuz, laikleri ve Atatürk'ün kurduğu, muhalefetteki Cumhuriyet Halk Partisi'ni (CHP) itibarsızlaştırmayı amaçlayan bir yön de vardı, ama Türkiye Cumhuriyeti tarihinde böyle bir pişmanlık beyanında bulunma iradesinin başka örneği yok. 1923'te Atatürk'ün şahsen kurduğu ve Dersim harekâtını da yine bizzat onun talimatıyla başlatan CHP'nin başına, 2010'un ilk aylarında kendisi de Dersim Alevisi olan Kemal Kılıçdaroğlu geçti. Muhafazakâr-İslamcı AKP'nin (Adalet ve Kalkınma Partisi) üçüncü seçim zaferini kazandığı bu dönemde, geçmişin tek partisi, laik ve geleneksel olarak milliyetçi CHP, anamuhalefet partisi oldu. Ankara'da görüştüğümüz Alevi bir üniversite öğretim üyesine göre, Dersimli Alevi azınlığın meydan okuyuşunu, Türkiye laikliğiyle geleneksel ittifak içindeki milliyetçi söyleme hapsolmayan, gerçek bir laiklik ve demokrasi mücadelesi yürütme çabası olarak okumak gerek.

Sason ya da Moks'a (Bahçesaray) göre daha az dağlık olan Dersim, bir feribotla Fırat nehrini aşıp güneyden girildiğinde, çok sayıda köyün yer aldığı küçük tepelerden oluşmuş bir yöre olarak göze çarpıyor. Yörede bir tek şehir var; Dersim bölgesinin yeni adını da taşıyan ve yapay olarak kurulmuş Tunceli (kuzeyde Erzincan'a, güneyde ise Elazığ'a eşit uzaklıkta). Ziyaretimiz milli bayram gününe de denk geldiği için olabilir, ilk dikkatimizi çeken şey, birçok yerde kontrol çevirmesi yapan jandarma araç sayısının çokluğu oluyor; hepsi de zırhlı ve makineli tüfekle donatılmış. Kent merkezinde makyajlı genç kızlar ve "tam organik" ürünleriyle övünen satıcılar görüyoruz; dünün bastırılmış devrimci mücadelelerinin yerini ekolojik savaş almış sanki.

Rehberlerimizden biri, Yervant. Soykırımda himaye gören Ermeni ailelerin birinden. Yıllarca İstanbul'da çalışmış, sonra Alevi karısını ve çocuklarını şehirde bırakıp buraya gelmiş ve kendisine bir ev yapmış. Sağ kurtulmuş Ermeni aşiretlerinin adını, Ermeni belleğinin bütün köşe taşlarını ezbere biliyor. Ama Dersim'in gizli Ermenilerinin hikâyesini sadece Yervant anlatmayacak; Dijon'da oturan Victor Akkuş ve Paris'te yaşayan kızı Gayane'den de öğreneceklerimiz olacak. Anlattıkları Silopi Ermenilerinin ve ünlü Varto aşiretinin, Rakel Dink'in ailesinin hikâyesine benziyor. Bir farkla: Dersimli bu Ermeni aşiretleri sadece 1915 olaylarına

maruz kalmamış, 1937-1938 harekâtının da dehşetini yaşamış ve köylerine dönmeden önce yıllarca sürecek bir sürgünün mağduru olmuşlar. Yervant 1915 soykırımı sırasında Ermenilerin sık ağaçlarla kaplı bir alanın tam ortasına sıkışıp kaldığını anlatıyor. Kuzeye, Erzurum yönüne kaçmak isteyenler, ki bunu Victor da doğruluyor, Türk askerlerince yakalanıp katledilmiş ya da *sevkiyete* gitmiş.

Aleviler Ermenileri himaye etmiş, ki bundaki gerçeklik payını ne Yervant, ne de Victor inkâr ediyor, ama onları tümüyle içlerinde eritip görünmez hale getirmişler. "Ben 1959 doğumluyum ve inanın, on dokuz yaşına kadar Ermeni olduğumuzu bile bilmiyordum" diyor 2010 yazında Fransa'da görüştüğümüz Victor. Fransa'da doğan ilk kuşaktan olan yirmi üç yaşındaki kızı Gayane ise şunu hatırlıyor: Anneannesi yaşadığı yıkımın korkusunu öyle içselleştirmiş ki, kendi öz kızını, Gayane'nin annesini imam hatip okuluna göndermiş. Hayatta kalmak istiyorsan, her şeyden önce ötekilerden farksız olmalısın, düşüncesiyle. Victor, özellikle 1937-1938 harekâtı sonrasında, artık adı Tunceli olan Dersim'in zulüm derecesinde bir Türkleştirme kampanyasına maruz kaldığını anlatıyor: Devlet aygıtının her yerde güçlü biçimde hâzır ve nâzır olmasıyla, yeni Tunceli kent merkeziyle, sürekli nüfus aktarımıyla (bura doğumlu olanlar sürülüp tehcir edilerek ve yerlerine Türk aileler yerleştirilerek) ve Türk okullarında öğrenimi zorunlu kılarak.

Victor'un Türkiye'den temelli ayrılıp yerleşmek için Fransa'ya gitmesi 1980'lerde gerçekleşiyor. Arada bir, ailesinden kalan birkaç kişiyi görmek için doğduğu köye gitme isteği depreşiyor. "Bizimkiler"i peyderpey Dijon çevresinde toplamış. Marsilya'daki Silopi Ermenileri gibi, onlar da banliyödeki aynı mahallede bir arada. Ağır koşullarda çalışıyor, genellikle tamircilik gibi zanaatlarla uğraşıyorlar. Görece daha yaşlı olanlar Fransızca bilmiyor ve soykırımdan hemen sonraki yıllarda bile, kimse Ermenice konuşmamış. Victor yeminli Türkçe ve Alevi Kürtlerin bir bölümünün dili olan Zazaca tercümanı. Bizimkilerle, Dersim'in Ermeni aileleriyle ilgili ne biliyorsa, hepsini ailenin daha yaşlı fertlerinin kırılgan sözel belleğine, yaptığı araştırmalara, usanmadan sürdürdüğü sorgulamalara borçlu. Bu konudaki kararlılığı ve kimliğine olan bağlılığı Fransa'da doğan çocuklarına da yansımış.

Soykırımdan önce Dersim'deki en büyük Ermeni cemaati Mazgirt ve Vank'lılar. Victor bize anlatırken soruyu kendisine bir kere daha yöneltiyor: "Çok uzun süre şuna cevap bulmaya çalıştım; diğerleri yeni katliamlar sırasında kuzeye kaçmaya çalışır ve Rus cephesi de giderek yaklaşırken, bizimkiler neden böyle yapmadı, gitmedi?" Dersim Ermenileri kendilerini o toprakların ilk sahiplerinin mirasçısı olarak görür. Üstüne üstlük, Osmanlı İmparatorluğu'nun her türlü denetim çabasını etkisiz kılmayı başaran ve yüzyıllardır aşiret düzeniyle yönetilen bu müstahkem mevkiyi terk etmeyi istemezler. Dahası, çok sayıda tanıklığın da gösterdiği gibi, zanaata dayalı mesleklerde ve ticarette asıl işi Ermeniler yapmaktadır. Başlıca özelliği tecrit edilmişlik olan bir yörede, onlar, olmazsa olmazdır.

Burada her Alevi'nin bir aşireti vardır. Üstelik Ermeniler, en büyüğünün, toplam üç ila dört bin mensubu olan bir aşiretin ağasının, Yusuf Han'ın himayesi altındadır. Ondan sonraki en büyük aşiret reisi, Seyyit Rıza'dır. Seyyit Rıza 15 Kasım 1937'de tutuklanacak ve yetmiş iki yaşındayken oğluyla birlikte asılacaktır.

Yeni bir bağımlılık ilişkisi içine girilmesinin de ötesinde, Ermenicenin çok kısa süre içinde silinip gitmesinin başlıca açıklaması bu himayedir. Ermeniler çocuklarının dışarıda dillerini konuşurken görülmesinden korkar hale gelirler. Alevi önad ve soyadları almaya başlamışlardır, ama evde eski önadlarını gizlice kullanmaya da devam ederler. Dini konularda ise, Alevilik ve Hıristiyanlık, perhiz, doğaya ve ateşe saygı gibi birçok ortak pratiğe sahip olduğu için, Ermenilerin pek sıkıntısı olmaz. Birkaç ay önce bize eski Vank köyünü (günümüzde Dedebeyli, *çn*) gezdiren Yervant da, genellikle su, ağaç ya da bir kaya yanındaki bu kutsal Alevi yerlerinden birinde, böyle bir *ziyaret*te durmuş, oradaki taşı öpmüştü. Çevrede sönmek üzere olan birçok mum yanıyordu ve ağacın birine dilek tutulduğunu gösteren çaputlar bağlanmıştı. Görünmez olan ama herkes tarafından tanınan, dillerini kaybeden ama himaye gören Dersim Ermenilerinin tarihi topraklardaki son kalesi burası olabilirdi belki; Türkiye Cumhuriyeti bu küçük isyan adacığını acımasızca yok etmeye karar vermeseydi... İki yıl süren operasyonun bilançosu en az kırk bin ölü oldu.

Victor ailenin ortak belleği aracılığıyla bu konuda bildiklerini ve "huzur harekâtı" adı verilen bu geniş operasyonun Dersim Ermenilerinin

kaderini nasıl etkilediğini şöyle anlatıyor: "Atatürk 1937'de Türkiye Cumhuriyeti her yerde ve bütünüyle hâkim olsun istedi. Bunun üzerine büyük aşiretlerin reisleri toplanıp savaşmaya ve bağımsızlıklarını korumaya karar verdiler. Ordu bölgeye daha kolay girebilmek için 1937'nin Ocak ve Şubat aylarında büyük bir ahşap köprü yapmıştı. Bu köprü, üzerinden asker geçerken ateşe verildi. Sabotajı, dağlarda yaşayan büyük ve güçlü Damenan aşireti yaptı. Her şeyi başlatan işte bu olay oldu." Bunun üzerine ordu o aşireti suçlu ilan edip bütün büyük aşiret reislerini tutuklamaya başlar. Onlar da Ermenileri suçlamak için birbirleriyle yarışır. General şaşırır. Dersim'de hâlâ *gayrımüslim*ler vardır demek... Temmuz ayında Dersim'in bütün Ermenileri tutuklanır ve merkeze götürülür. Olacaklardan korkan yaşlı Ermeniler gidip generali görür ve onu suçsuz olduklarına inandırmak için yalvarırlar. Üstelik, biz de Müslümanız, derler... General de ispatlayın o zaman, diye üsteler. Usulüne uygun şekilde imzalanmış ve o zamanlar Dersim'in gerçek şehir merkezi olan Mazgirt belediye başkanının mührünü taşıyan resmi bir mektup getirmelerini ister. Ermenilerden oluşan heyet başkanın yanına gider, ama o bir bahane ileri sürer, maalesef mührü kaybetmiştir. Ermeniler yalvarır. Belediye kâtibi onlardan yana tavır alır, ama belediye başkanının dediği dediktir, lafını esirgemez: 'Beter olsunlar, kessinler hepsini.' Ermeni temsilcileri kampa döner ve durumu generale izah eder. Bu arada kötü haber tutuklu Ermeniler arasında hızla yayılmıştır. Kadınlar bayılır, çocuklar ağlamaya başlar, tam bir panik ortamı. Türk askerlerinin komutanı yumuşamak zorunda kalır ve adınızı, soyadınızı söyleyin sadece, sizi Elazığ'a kaydedeyim, oradan da başka yerlere göndereyim, der. O geçici kamp merkezinde o sırada elliye yakın aile, toplamda da olsun olsun altı yüz kişi vardır. Victor bugün askeri arşivde bir yerlerde bu kampın ve bütün bu Ermenilerin fotoğrafı olduğundan emin. Herkes kendine Türkçeye uygun bir ad ve soyadı seçer... Dolayısıyla Dersim Ermenilerinin adı ilk kez 1937'de tümüyle değiştirilmiş olur. Bu Türk isimleriyle kayda geçirilirler. Önlem olsun diye, aynı aileden erkek çocukların baba adları farklı yazılır. Bir tür eleme - ayıklama merkezi olan Elazığ'dan sonra kimi Konya'ya, kimi Antalya ve Kütahya'ya sürülür. Hepsi Türk şehirlerine tam anlamıyla dağıtılır ve Victor'a göre bunun amacı çok bellidir: Hepsini kalelerinden uzaklaştırıp Anadolu'nun batı bölgelerine sürerek Dersim *gayrımüslim*lerini Türkleştirmek.

Dersim'in Ermeni aileleri, dört bir tarafa dağılmış olsalar da, aralarındaki ilişkiyi sürdürür. Türk devleti 1950'de af ilan eder. İsteyen herkes ayrıldığı yere dönebilecektir. Sürgündeki Dersim Ermenileri toplanır ve kadınların karşı çıkmasına rağmen, dönme kararı alırlar. Kadınlar ülkenin batısındaki yaşam koşullarının Dersim'dekine göre çok daha iyi ve rahat olduğu görüşündedir. Aileler bu sürgün sırasında toprağa sahip olamasalar da, hepsi bir işe girip çalışmıştır. Ama hepsi geri döndü, diye vurguluyor Victor, istisnasız hepsi; deniz kıyısındaki ılıman iklimi ve insanı başından alan çevre koşullarına rağmen, Antalya'ya gönderilenler bile. Safiyâne biçimde, Dersim'i bıraktıkları gibi bulacaklarına inanmışlardır. Tıpkı Aleviler gibi ibadetlerini yeniden serbestçe yapabileceklerine de; çünkü her şeye rağmen, batı yörelerinde camiye gitme baskısıyla karşı karşıya kalmışlardır. Victor Akkuş'a göre, onları böyle davranmaya yönelten nedenlerden biri de kuşkusuz, asimilasyon ve Müslümanlaşma korkusudur. Ama geldiklerinde görürler ki, yeni Dersim artık onların Dersim'i değildir. Türk hükümeti 1937-1938 Harekâtı'nın ardından Tunceli'yi denetim üssü haline getirmiştir. Öğretmen ve memurların hepsi Türk'tür. Dahası, askerler bu düşman toprakların tamamını yakın gözetim altında tutmaktadır. Ermeni aileler daha da görünmez hale gelir ve Alevi nüfusu içinde kaynayıp gitmeye çalışırlar. 60'lı yıllarda bölgede büyük bir kıtlık olur. Victor Akkuş'un ağabeyleri sürgün yıllarından, un değirmenciliği işinde epeyce bilgi sahibidir. Ama 1962'de babaları ölür ve bu kez de toprakların kime kalacağına dair sorun patlak verir. Ellerinde tapu belgesi niyetine hemen hiçbir şey yoktur. Azınlıktırlar; komşulardan biri şu ya da bu tarlayı sahiplendiğinde direnmeleri söz konusu bile değildir. Ve giderek topraklarını kaybederler. Pek çok kuzenleri kıtlıktan kaçmak için Batı'ya göç eder.

Victor, on dokuz ya da yirmi yaşına gelinceye kadar Ermeniliği konusunda net bir bilgiye sahip değildir. Annesinin, komşularından farklı olmamaya gösterdiği özen yüzünden, bu bilince epey geç ulaşır. Ama her şeye rağmen bir şeyler seziyordur ve kendisini farklı hisseder. Örneğin bir gün, henüz ilkokul öğrencisiyken, ders çıkışında öğretmen onlara eski bir Ermeni mezarlığı gösterir. Öğrenciler "Pis Ermeni!" diye bağırarak mezarlardan birini tekmeler. "Kinlendiğimi hissettim, evet, kindi bu" diye hatırlıyor Victor, "Ben Ermeni olduğumu bilmezdim, ama onlar bilirdi! Kavga ederken komşunun oğlu bize '*Ermeni dölü!*' diye küfrederdi." Sadece bu

hakaretler bile ona ailesinin ötekilerden farklı olduğunu düşündürtür. Bütün bunlara rağmen, bir şeyler sorduğu annesi susmaya devam eder. Ama dua ederken, bunu tıpkı Aleviler gibi yapıyor olsa da, sık sık haç çıkardığını görür annesinin... Kendisinden büyük kuzenleri evlendiğinde, eşler sadece aile içinden seçilir, hep kendi aralarında evlenilir, zaten ailenin dışarıyla ilişkisi de çok azdır. Alevi Kürtler genç Ermeni kızlara talip olurken, ailedeki hiçbir erkeğin Alevilerle evlenmediğini görür. Victor, yapbozun parçalarını birleştire birleştire Ermeni aidiyetini ve ailedeki suskunluğun nedenini kavramaya başlar. Gençlik yıllarında Alevilerin onları aşiretten daha ötede bir topluluk olarak gördüğünü hisseder. Kürt aşiretleri arasında bitmeyen ve kıyasıya bir düşmanlık hâkimken, Türk hükümeti de onların dilini, Zazacayı yasaklamış ve en küçük isyan girişiminden haberdar olmak için bölgenin her tarafına karakollar kurmuştur.

İstanbul'a giden Dersim Ermenileri haber getirmekte, Ermenilerin orada bir "meşru cemaat" halinde yaşadığını anlatmaktadır. Victor Akkuş sonunda bir gün, 1978'de gidip kendisi de oraya yerleşir. Evlenir ve 1979'da ilk kızı doğar. 1980 askeri darbesinden hemen sonra, hiç düşünmeden ülkeyi terk etmeye karar verir. Ağabeyi zaten Fransa'dadır. Ver elini Fransa... Bütün akrabaları ve ailenin öteki üyeleri yirmi yıl içinde Paris'te, özellikle de Victor'un gider gitmez yerleştiği Dijon'da bir araya gelecektir. Victor bir zanaatkâr, ama bugün yeminli Türkçe ve Zazaca tercümanlığı yapıyor.

Bugün toprağını terk etmemiş çok az Dersimli Ermeni var. Victor'un kız kardeşi onlardan biri. Yöredeki son büyük Ermeni ailelerinden birinden olan Yervant, geçen ilkbaharda bizi bir köyde "*dönme* Mirak" lakâplı yaşlı biriyle tanıştırdı. Mirakyanlar da Dersim'in en büyük ve en eski Ermeni ailelerinden. Yaşlı adam altı yıl önce Özel Tim'den bir komandonun oğlunu nasıl gözünün önünde öldürdüğünü anlattı bize. Merminin deldiği çatının sacını gösterdi. Dul gelini ve torunları hâlâ orada yaşıyormuş. Victor, Boztaş köyünde görüştüğümüz bu yaşlı adamın oğlunun belediye başkanı olduğunu anlattı. Türk hükümetinin terörist saydığı sol örgütlerden birine üyeymiş ve üstüne üstlük Ermeni de olduğu için hükümetin gözünde daha da tehlikeliymiş. Asker onu birkaç kez öldürmeye kalkmış,

ama başaramamış. Bir defasında, onu öldürmek için özel bir komando grubu göndermişler evine; avluda, babasının gözü önünde katledilmiş. Mirakyanların büyük bölümü bugün bir Paris banliyösünde yaşıyor ve soyadları Türkçe; Kolak.

Dersim'deki Ermeni varlığı, kimilerinin çekip gitmesi, ötekilerin de asimile olmasıyla giderek yok mu olacak? Victor her fırsatta Dersim'e gitmiş ve kalanları ziyaret etmiş, ölülerin mezarında duaya durmuş. İlk kez çocuklarını memleketine götürdüğünde, bir mezarlıkta kendini ölüye saygısızlık sayılabilecek bir şey yaparken yakaladığını söylüyor. Mezarın üstündeki hilal işaretini görünce çok öfkelenmiş ve eline bir taş alıp üstüne haç işareti kazımış. Üstelik kendisini dinsiz ve sosyalist diye tanımladığı halde.

Peki, Victor, bu Müslümanlaşmış, kimi de gerçekten inanıp dini vecibelerini yerine getiren, ama köklerini, bunun da ötesinde bir tür Ermeni kimliğini korumayı başaran Ermenileri nasıl tanımlıyor? Açık sözlü bir itirafta bulunuyor; koşulların ezip geçtiği, zamanın gerisine attığı insanlar, diyor onlar için. Dijon'da bazen Kastamonu'dan gelmiş *Çingene*lerle karşılaştığını söylüyor (bu insanların Ermeni kökenli olduğu bilinir). Birkaçının evinde Türk bayrağı görmüş, çoğunun da Türk önadı varmış. Bizimkilerin hiç olmadığı kadar asimile olmuş, Türkleştirme politikalarının kurbanı haline gelmiş insanlar, diye anlatıyor onları. Üyesi olduğu Cote d'Or Derneği her şeye rağmen Ermeni kabul ettiği bu insanlar için Ermenice kursları düzenlemiş, ama hiçbir Çingene kurslara kaydolmamış.

Victor Ermenilerin iyice görünmez olmak için dillerini bile isteye yok etmiş olmasına çok hayıflanıyor. Ermenistan'a yaptığı bir gezide tek kelime Ermenice bilmiyor olmanın çok sıkıntısını çekmiş. İnanan biri de olmadığından, Ermeni kimliğinin dayanağı ne dili ne de dini. "Bildiğim bir şey varsa, o da Müslümanların din değiştiren Ermenileri dışladığı... İmam hatip okullarında okumuş, Kuran bile öğrenmişler, ama Müslümanlar onları Müslüman saymıyor! İbadetimizi Aleviler gibi yaptık, ama Ermeni olarak kalabildik, diyelim... Sonuçta kendimizi gizlemek neye yaradı? Hiç! Onlar için de *Ermeni dölü*ydük hepimiz. Herkes kim olduğunu bilirken kendini Kürt ya da Türk hissetmek mümkün değil ki.

Biz çocukluğumuzdan beri böyle hissettik. En iyisi kimliğin dil ve din aracılığıyla kuşaktan kuşağa taşınması, bu doğru. Ama bizim böyle şeylerimiz yoktu ki, kültürümüz bile yoktu. Ama yine de ben Ermeni'yim. İşte asıl soru da bu: Dili, dini olmayan Ermeni olmak da ne demek?"

Belleğin aktarımı

Victor Ermeni kimliğini Fransa'da büyüyen kızlarına güzel aktarmış ve Gayane, Ermenistan'daki günlerinde olduğu gibi, buradaki günlük hayatta da Ermeni kimliğinin farkında. 1987 Dijon doğumlu genç bir gazeteci o ve babasının devrimci idealini benimsemiş, haksızlıkla mücadelenin tadını almış, buna tutkuyla bağlı görünüyor. Ailesinin Türkiye'de Ermeni olarak yaşamanın imkânsızlığını görerek başlattığı maceralı yolculuğa ilişkin görüşleri net ve katı. Ama Fransa'daki Ermenilerin Türkiye'den gelenlere genelde olumsuz bakması konusunda da tepkili. Buradaki cemaatin, inanılmaz hayatta kalma öyküleri olan bu insanları ne yazık ki yeterince anlamadığını düşünüyor.

"Soyadımız aslında Papoyan, ama 1930'larda Akkuş yapmışız. Büyükannem zorlamış biraz, köyde Kürt olarak bilinmenin daha iyi olacağını düşünmüş. Dersim Ermenilerinin hikâyesi işte bu; isim değiştirmek, örtünüp başörtüsü bağlamak ve arada kaynayıp gitmek... Böyle hayatta kalmışız... Bu korkuyu bize büyükannem aşılamış ama Ermenilere nasıl ayrımcılık yapıldığının da farkındaymış. Her yer asker doluymuş. Bugünkü direnişin kaynağı da bütün o dağlık bölgeler, PKK'nınki bile öyle."

Mezarın üstüne kazınan haç öyküsünü de hatırlıyor Gayane: Babasıyla ilk kez Dersim'e gittiklerinde, bir gün, odun taşıyan bir delikanlıdan başka çevrede kimsecikler yokmuş. Ertesi sabah askerler, siz Ermeni'siniz diye mezardaki ölünün ailesini sorguya çekmiş, haçı kimin kazıdığını öğrenmek istemiş... Böyle bir Türkiye, bu kadar hoşgörüsüz bir Türkiye gerçeğiyle karşılaşmak Gayane için büyük şok olmuş. Çok incinmiş, öfkelenmiş. İstanbul'da Kapalıçarşı'nın ortasında kendisine *gâvur* diye hakaret edildiğini de hatırlıyor. Beş yıl önceki bu gezisinden, Dersim'i, oradaki hayat koşullarını, halasının başörtüsünü gördükten, aileden birilerinin anlattıklarını dinledikten sonra, bir daha Türkiye'ye ayak basmamaya yemin etmiş. Halası başörtüsünü kendi isteğiyle, özgür

seçimiyle bağlasaymış saygı duyacakmış, ama görmüş ki alâkası yok. "Bizimkiler"le ilgili gördüğü tek şey, Ermenilere hayat hakkın tanınmayan bir ortamda hayatta kalmaya çalışmalarıymış. Gayane'ye göre, Fransa da ülke olarak Türklerin ve Azerilerin yanında yer alıyor. Bulduğu her yolla öfkesini duyurmaya çalışıyor Gayane. Gazetecilik mesleği de o yollardan biri. Türk arkadaşları var ve onlara hiçbir düşmanlık duymuyor. "Benim hiç geçmişim olmadı ve bu hâlâ böyle" diyor. Büyükannesi, yıllar önce yerleştikleri Dijon'da bugün hâlâ başını bağlıyor ve Türk istihbarat örgütlerinin onları takip ettiği takıntısıyla yaşıyor. Ona sorarsan böylesi daha iyiymiş, hangi koşulda olursan ol, "sesini çok çıkarmamalı"ymışsın.

Gayane Ermeni cemaatiyle, öğrenimini sürdürmek için yerleştiği Paris'te yüz yüze gelmiş. Kendisini Türkiye'den gelmiş bir Ermeni olarak tanıttığında pek de iyi gözle bakılmadığını çabuk anlamış. Ailesinin yıllar süren direniş öyküsünü, Fransa'ya yerleşmek için neler çekildiğini, bu kadar uzun süre yoksun kaldıkları kimliklerine bağlı kalmak için yürüttükleri günlük hayat mücadelesini anlatmanın böyle bir durumda çok kolay olmadığını düşünüyor. Müslümanlaşmış da olsa, Ermeni Ermeni'dir ona göre. Diasporanın büyük bir bölümü Türkiye'yi lanetleyip toptan dışlarken, o Türk müziğini, Türkçeyi, anadilini seviyor. Yaşıtı Türk gençlerine düşmanlık beslemiyor, ama cahilliklerine de kızıyor. Onlara, özellikle de Fransa'da büyümüş olanlara şunu söylemek istiyor sık sık: Resmi Türkiye tarihi diye bildiğiniz şey, koca bir yalan. Kendi tarihlerini sorgulamalarını sağlayacak bir şeyler yapmayı çok istiyor. Onlara sadece, devlet yalanlarına sahip çıkıp pasif kaldıkları için kızgın. "Bizim tarafa gelince, *Hayasdantsi* (Ermenistanlı), *Lipanantsi* (Lübnanlı), *Bolsohay* (İstanbullu Ermeni) ve *Fransahay* (Fransalı Ermeni) diye bölündüğümüz sürece işin içinden çıkamayacağız. Hani nerede dayanışma, yardımlaşma? Bizimkilerin Ermeniliklerini koruyacağım diye ne acılar çektiği ve Türkiye'de hâlâ acı çeken Ermenileri bir araya getirmek için Dijon'da verilen mücadele ortadayken, Ermenilerin hâlâ bölünüp parçalandığını görmek beni çok üzüyor."

Ona göre, Hrant Dink Türkiye'de Müslümanlaşmış üç milyon Ermeni olduğunu söylerken yanılmıyordu. Ama küçük bir farkla: Gayane, soykırımdan kurtulanların torunlarıyla ailesinin de aralarında olduğu

ötekileri, yani gizli Ermenileri ayırıyor. Ama buna rağmen, hepsi Ermeni. Ve çoğu kez, İstanbul'da bile gizli yaşıyorlar. Çok zengin, Türk toplumuna tümüyle uyum sağlamış ve Ermeniliğinin tek göstergesi pazarları ayine katılmak olan bir aileden söz ediyor. Kendi ailesinin İstanbul'daki kolunu da örnek gösteriyor sonra. Kuzenlerinin Türklerle evlendiğini anlatıyor. Kocalarına Ermeni olduklarını açıkladıklarına inanmıyor. Çünkü o ailelerde bütün kadınların başı örtülü. Onlarla ilişkiyi kesmeye karar vermiş. Türk karşıtı bir ırkçı anlayışla değil, bugün bile kendini Türk gibi göstermeye çalışmalarından, onların kültürünü, evlilik yoluyla da dinini benimsemelerinden ötürü. Ama buna rağmen, kuzenleri bile onun gözünde hâlâ Ermeni.

Lafın burasında Gayane'ye, İstanbul'da, Sason kökenli dostumuz E.'nin amcasıyla yaşadığımız o tuhaf karşılaşmayı anlatıyoruz. E. bizi İstanbul'un bir semtine amcası ve kuzenleriyle görüşmeye götürdü; doğru dürüst araştıracaksak, onlarla mutlaka görüşmeliydik. Söz konusu amca, babasının en küçük kardeşiydi ve 90'lı yıllarda Sason'dan gelmişti. Ailenin E.'nin mansup olduğu kolu hep Hıristiyan kaldığı ve İstanbul'a gelince bunu artık saklamadığı halde, amcanın tüm ailesi Müslüman'dı ve camiden çıkmıyordu. Görüşme sırasında kadınlardan biri, bir sorumuza bıçak gibi bir ses tonuyla şu cevabı verdi: "Hayır, kızımı asla bir Hıristiyan'la evlendirmezdim!"

Bu gibileri nasıl tanımladığını sorduk Gayane'ye. "Benim için onlar da Ermeni. Bu tepkiyi hayatı boyunca 'Ermenisin ama Müslümansın' lafını duymuş birinin tepkisi olarak anlamak gerekir bence. İslamiyet'e saygım var, o dini anlıyorum. Ve prensip gereği kızını bir Hıristiyan Ermeni'yle evlendirmemesini de anlarım. Çünkü Hıristiyan bir Ermeni karısının başını örtmesini istemeyecektir haliyle. Ve bu, İstanbul'da bile yaşıyor olsalar komşular arasında fark edilir, bilinir. İstanbul'da bile bir biçimde kendini gizleyen, görünmez olmaya çalışan, Ermeni olduğunun asla bilinmesini istemeyen insanlar var. Bana sorarsanız, o kadın da, sağ kalmış öteki Ermeniler bugüne kadar ne yaptıysa, onu yapıyor, Türk toplumu içinde kalıp çocuklarını korumaya çalışıyor."

Buna karşılık, Müslüman olmaya zorlanmış bir ailenin ilk fırsatta, özellikle de İstanbul'a yerleştikten sonra Ermeni Kilisesi'ne dönmesinin de

anlayışla karşılanması gerektiğini düşünüyor Gayane. Ama Ermenilik Hıristiyanlıktan ibaret değil ki. Aralarında Kuran kursuna gitmeye zorlanan annesinin de olduğu, İslami vecibeleri yerine getiren Ermenilere de saygısı olduğunu anlatıyor. Ama bugün, Fransa'da başörtüsünü çıkarsın diye büyükannesiyle kavga ediyor. Korkuyla büyüyen büyükannesi yaşındaki insanlara bu korkuyu kimse, hiçbir şey unutturamaz. Annesi Ermenice dua ediyor, büyükannesi ise "amin" diyor... Gayane'ye sorarsanız büyükannesi de mücadele etti, kendi yöntemiyle de olsa. Kavganın amacı ailesini, çocuklarını korumaktı; dilini ve dinini unutmak, Ermeni kimliğini görünüşte reddetmek pahasına da olsa.

İstanbul'da doğan büyük ablası, önadı Roza'yı nüfusa kaydettirmeyi bir türlü başaramamış. Ve babası da hep Celal olarak kalmış. Fransa'ya geldiğinde ilk işi, kendisinin, karısının ve kızının adlarını değiştirmek olmuş.

3.
Elazığ'da; Ermeni kızlarının en kederlisi

Modern Elazığ kentinin, çağlara inat ayakta duran kale dışında, kadim Harput'la (Kharpert) pek alâkası yok. Murad'la şehir merkezindeki büyük kavşaklardan birinde buluşuyoruz. Öğretim görevlisi; kent ve çevresindeki farklı azınlık gruplarıyla sözlü tarih çalışması yürüten genç bir öğrenci grubuyla çalışıyor. Öğrencileriyle birlikte yemek yediğimiz restoranda, gençler, Ermenilerin cesaretlerini bir ölçüde kırdığını itiraf etmek zorunda kalıyor. Kürtlerle, Alevilerle, Ezidilerle görüşmüş, ama din değiştirmiş Ermeniler söz konusu olduğunda duvara çarpmışlar sanki. Murad'ın annesi de Ermeni ve bunu bilenler dahi ağzını açmıyor. Sonra bizi Elazığ dışındaki köylere götürüyor Murad; ilk olarak da, yeni adı Yalnızköy olan Vank'a. Kilise, görüşü daraltıp sararmış yüksek otları ıslatan incecik yağmur altında, bir şeylere direniyor gibi. Duvarları hâlâ ayakta. Binanın iç duvarına biri Türkçe bir şeyler yazmış: "Sen buraya kadar gelen dost, hazine falan arama; kilisenin kendisi zaten bir hazine."

"Bana kalırsa Türkiye'de beş-altı milyon Ermeni var, yani damarında Ermeni kanı dolaşanları kast ediyorum" diyor Murad. "Babam Alevi benim; dedemse Sünni Kürt'tü." Biraz sonra annesi, küçük aile evinde bize bu Kürt dedenin hikâyesini ve ailecek yaşadıkları trajediyi anlatacak. Şimdilik istikamet, eski şehir. Bölgenin kilometrekarelerce alanı kaplayan en büyük askeri üssünü geçer geçmez karşımıza çıkan yol levhası Harput'u işaret ediyor. Kentin tam ortasında eski Ermeni köylerine hâkim bir kale var, Murad köylerin tümünü ezbere biliyor. 1915 öncesinin en büyük eğitim kurumlarından olan Fırat Koleji[11] arazisinde villa ve evlerden oluşan bir yerleşim var bugün. Aşağıda bir yerde de Surp Agop Kilisesi'nin yıkıntıları. Kalenin tam karşısındaki ise Surp Garabed Kilisesi; o da enkaz halinde. Kale çevresinde restorasyon görmüş izlenimi veren tek yapı, bir Süryani kilisesi. Murad bir şapel kalıntısının yakınındaki

---

11 American Board of Foreign Missions'ın Protestan misyonerleri 1859'da Harput'ta bir papaz okulu inşa etti ve sonradan İngilizce eğitiminin de başlamasıyla okulun etkisi arttı. 1878'de Ermenistan Koleji adını alması Ermenilerin bu okulla yoğun ilişkisi olduğunu doğruluyor. On yıl sonra, Osmanlı yetkililerinin talebiyle okul Fırat Koleji adını aldı. İçinde papaz okulu, hastane, yetimhane ve kızlarla erkeklerin birlikte öğrenim gördüğü bir kolej vardı. 1915'te askerler burayı işgal etti. Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan kısa süre sonra okul yıkıldı.

bir yeri gösteriyor; eskiden orada Ermeni zanaatkârların çarşısı varmış. Ama izi bile kalmamış. Kale eteğindeki eski Ermeni mahallelerinin yerine hiçbir şey yapılmamış. Sis artıyor, yağmur dinecek gibi değil; mezarsız mezarlığın ıssız sessizliği karga çığlıklarıyla daha da büyüyor.

İniş yolunda önümüze Hüseynik köyü çıkıyor. Eskiden burada Ermenilere ait bin kadar ev olduğunu söylüyor Murad. Sadece yüz elli ev kalmış ve onlarda da Alevi Kürtler yaşıyor. Kendisi hakkında öğrendiğimiz şeyi Murad da doğruluyor: "Babam Dersimli Alevi Kürt'tü ve Kürtlerin şu ya da bu ölçüde Ermenileri himaye ettiği de doğrudur." Öğretim görevlisi olduğu için, 1915 olaylarının tarih derslerinde nasıl ele alındığını soruyoruz. Ders kitaplarında genel olarak Birinci Dünya Savaşı'ndan, Ermenilerin Ruslarla işbirliği yaptığından, isyan başlatmaya çalışan ihtilalci Ermeni örgütlerinden ve Ermenilerin bu nedenle tehcir edildiğinden, ama Türklerle Ermenilerin birbirlerini katletmesinin yine de önlenemediğinden söz edildiğini anlatıyor.

Ekim 2009'da Türklerle Ermeniler arasında imzalanan[12] ve 1915 olaylarını incelemek üzere Türk ve Ermeni tarihçilerden oluşacak bir komisyon kurulmasını öngören protokoller hakkında ne düşünüyor peki? "Böyle bir komisyon hiçbir şeyi çözemez " diyor, "Bunun için tarafsız tarihçiler gerekir. Türk tarihçilerin soykırımı kabul etmeyeceği daha baştan biliniyor. Öyle sanıyorum ki, Türk kamuoyunda ABD'nin olanların kabul edilmesi için baskı yaptığı izlenimi var. Milliyetçilik denen şey olmasaydı, etkisini kırabilseydik, ne çok şey yapılabilirdi!"

Ahparik

Ahparik (Ermenicede erkek kardeş); oturma odasına giren Ermenilere böyle sesleniyor yaşlı kadın şefkatle. Murad'ın annesi yetmişinde, ufak tefek, inanılmaz kibar ve belli ki hep endişeli bir kadın. Çayımız yeter mi,

12 10 Ekim 2009'da İsviçre'nin Zürih kentinde, İsviçre Dışişleri Bakanı Micheline Calmy-Rey, ABD Dışişleri Bakanı Hillary Clinton, Rus ve Fransız dışişleri bakanları Sergey Lavrov ve Bernard Kouchner, Avrupa'nın önde gelen siyasi kişiliklerinden Javier Solana ve Samuel Zbogar'ın huzurunda Türkiye ile Ermenistan arasında bir dizi protokol imzalandı. En üst düzeyde yürütülen çalışmalar sonucunda üzerinde anlaşmaya varılan bu metin tepkilere yol açtı, özellikle de ABD ve Fransa'daki diaspora Ermenileri protokolleri protesto etti. Protokoller çok kısa süre içinde dondurulup rafa kaldırıldı ve her iki taraf da bu sonuçtan karşı tarafı sorumlu tuttu.

yemek yeter mi, yeterince kuru üzüm var mı, vb... Adı Ovsanna. Murad az önce posta kutusundan siyah poşet içindeki *Agos*'u almış. Gazete, hep böyle içini göstermeyen bir poşet içinde geliyor. Başka abonelerden de biliyoruz ki, *Agos* her yerde böyle dağıtılıyor; kimin okuduğu bilinmesin diye, okurların güvenliği için...

Ahparik, Ovsanna'ya annesinin konuştuğu, ama kendisinin unuttuğu o eski dilin hatırası kelimelerden. "Baba ve oğul ve Kutsal Ruh adına" diye haç çıkartarak ezberden okuduğu duayı da saklamış belleğinde. "*İnç gerossam*" (ne diyebilirim ki) diye devam ediyor Ermenice. Sonra Türkçe ekliyor: "Burada kimse yok." Ve tekrar Ermeniceye geçiyor: *Morkuyr anun Marta* (Teyze[min] ad[ı] Marta [idi])... Yeniden Türkçeye dönüyor ve hikâyesini anlatmaya başlıyor. Annesinin adı Yeğsa, büyükbabasınınki ise Yeremya Vartanyan. Henzor[13] köyündenler, kendisi de orada doğmuş. Evleri, tarlaları, meyve bahçeleri varmış. Bir daha geri gelmeyecek olana duyulan özlemin etkisiyle belleğinde en ideal haliyle yer eden toprakları, oralardan yayılan kokuları bile tarif ediyor. Soykırımdan önce dedesi, Güneydoğu Anadolulu pek çok Ermeni gibi ABD'ye çalışmaya gitmiş. Katliamlar sırasında geri dönmüş ve öldürülmüş. Hastalanan büyükanneyi ailenin ev işlerini yapan bir Türk kadın koruyup saklamış. Sonra da evin mülkiyetini üstüne geçirmiş. Dayı da soykırımdan kurtulmuş ve annesini alıp ABD'ye gitmiş. Marta Teyze de şimdi orada. Ovsanna onunla sık sık telefonda konuşuyor. Katliamlardan sonra büyükanne ve iki kızı, Ovsanna'nın annesi Yeğsa ve sonradan ABD'ye giden Marta dışında kimse kalmamış köyde. Katliamlar sırasında Yeğsa aşağı yukarı on beş yaşındaymış. "Küçük bir erkek kardeşimiz vardı, Rupen – lafın burasında acıdan göğsünü dövüyor – ve bir de Marta, yani teyzem. Kürt'ün biri onu kaçırıp gözünün önünde Rupen'i öldürmüş, ama teyzem kaçmayı başarmış."

Annesi hemen köyden bir Kürt'le, Osman'la evlenmiş. Büyükannesini görüp soykırım hikâyelerini defalarca dinlemiş olan Murad, erkeklerin sistematik biçimde katledildiğini, kadınların zorla evlendirildiğini, küçük çocuklarını yanlarına almaya zorlandığını doğruluyor. Büyükannenin

---

13 Ermenice ya da Ermenice ile ilişkili isimler: Vartanyan (Vart, gül demek), Henzor (***khıntzor*, elma**, belli ki köyde elma bahçeleri vardı).

anlattığına göre sadece Kürtler değil, Türkler de evleniyormuş genç Ermeni kadınlarıyla, çünkü onların çalışkanlığını herkes bilirmiş, ayrıca yalnız kadınlarla evlendiklerinde arazilerini de üstlerine geçiriyorlarmış. "Yaz kızım, yaz" diye arada söze giriyor Ovsanna, "Yaz ki *Dacikler* (Türkleri kastediyor) bütün bunlar yalan diyemesin..." Ve tekrar "Göklerdeki Babamız" duasına başlıyor. Belki de soykırımda önce babalar katledildiği için...

Muhtemelen topraklarında gözü olan köyün Kürt çobanı Osman'la evlenen Yeğsa'nın üç çocuğu olur. İkisi erkek, İsa ve Hamdi; üçüncüsü ise Ovsanna. Osman aslında Yeğsa ile onu kurtarmak için değil, ailenin topraklarını gasp etmek için evlenmiştir. Evlendiklerinde Osman da, Yeğsa gibi on beşinde ya var ya yoktur. Murad'a göre, Osman belki köydeki katliamlara katılmamıştı, ama evlendikten sonra ikide bir Yeğsa'nın önüne kâğıtlar koyup mallarını kendisine devretsin diye baskı yapıyordu. İstediğini aldığının ertesi günü de kadını ve çocukları evden kovdu, güle güle anlamında bir aşağılamayla: "Haydi şimdi gidin de Ermenilerinizi görün!"

Yeğsa küçücük çocuklarıyla Elazığ'a sığınır, Ermeni mahallesinde hâlâ birileri kalmışsa diye. Tanıdıkları vardır ama sağ kurtulanların hepsi korkup bir yerlere saklanmıştır. Gerçekten de 50'li yıllara kadar şehirde hâlâ birkaç Ermeni aile kalmıştır, ama Türkiye'nin Suriye ile açılım politikasından ve sınırı geçmenin kolaylaşmasından sonra, onlar da gider. Ama Yeğsa kalır. Sağ kalanların kimi kimsesi yoktur, tıpkı Yeğsa gibi.

"Çocukken büyükannemden ve annemden çok dinlemiştim ve bütün bunları hep büyük bir acı, bir trajedi olarak yaşadım... Annem evlendiğinde on altı-on yedi yaşındaydı, terziydi, annesi ve öteki kadınlarla birlikte çalışırdı" diye anlatmaya başlıyor Murad, sonra annesine dönüp üsteliyor: "Ama anne, bunları senin anlatman lazım!" Anne itiraz ediyor: "Hayır, sen anlat, ben unuttum." Murad büyükannesini evde İncil okurken gördüğünü hatırlıyor, ama son yıllarında, sanki her şeyi unutmak istercesine, İncil'ini birilerine vermiş. Sonuçta Ovsanna da Dersim'den gelmiş bir Alevi ile evlenmiş. "Yaz kızım, yaz! Bizim suçumuz, günahımız yoktu. Ruslarla birlik yaptığımızı söylediler! Türkler hiçbir şey yapmamış

meğer..." diye isyan ediyor Ovsanna. Soruyoruz: "*Mayrig* (anne), dua ederken kimin adını anıyorsunuz?"
"Muhammed'inkini de, İsa'yı da. Çünkü ikisi de peygamber. Ama yine de en çok İsa'nınkini."

Ailenin bütün ölmüşleri, dünyanın dört bir yanına dağılmış herkes için dua ediyor Ovsanna. Sohbetin harareti azalır gibi oluyor. Sonra Ovsanna, bütün tatlılığıyla yeniden söze giriyor: "Bu aralar, beş yıl önce gördüğüm bir rüyayı sık sık yine görür oldum. Kharpert'e gidiyormuşum, bir sürü çocuk var ortalıkta, o kadar çok ki! Kadının birine soruyorum, nereye götürüyorsunuz bu çocukları? O da cevap veriyor; annelerine, hepsi annesini kaybetmiş. Bu rüyayı hep görürüm, ama bazen emin olamam, rüya mı, yoksa gerçek mi?"

4.
Hıristiyan adacığı Kâhta

Kâhta yolundayız. Büyük bir kaza olmuş. Bir kamyonla kafa kafaya çarpışan otomobildeki bütün yolcular ölmüş. Yol tümüyle kapalı. Arabalarından inen bir sürü insan, dünyanın herhangi bir yerindekinden hiç farkı olmayan bir duyarsızlıkla, otomobil ve kamyondan arta kalanların taşınmasını seyretmek için ortalıkta dolaşıp duruyor. Kasabanın girişinde, hastanenin önünde büyük bir kalabalık var, belli ki ölü ve yaralıları buraya getirmişler. Ana caddenin görüntüsü Türkiye'nin doğusundaki bütün kentlerdekinin aynı; yan yana sıralı dükkânlar, önlerinde küçük tabureleriyle kahveler, lokantalar... Ana caddenin orasına burasına alçıdan yapılmış *kitsch* küçük hayvan heykelleri ve çeşmeler kondurulmuş. Bize Kâhta'nın, Nemrut dağının ve dev heykellerinin çok yakınında küçük turistik bir kent olduğunu söylemişlerdi. Hayal kırıklığına uğramış durumdayız.

"Buradakilerin yarısının kökünün Hıristiyan ve Ermeni olduğundan eminim" diye lafı patlatıyor Ohan pervasızca. Süryani kilisesine gidip gelen, Hıristiyan ve Ermeni olduğunu uluorta anlatan bir adam... Yeniden Hıristiyanlığa "geçmeyi" seçen ve Ermeni kimliğini saklama gereği duymayan kimi Kâhtalı Ermenilere göre, Süryani kilisesinin 2005'te yeniden açılması ve metropolitin gelmesi her şeyi değiştirmiş. Süryanilerin de Ermenilerin de akıllarından bile geçiremeyeceği bir şey gerçek olmuş. Artık herkes açık açık Hıristiyan olduğunu söyleyebiliyor çünkü.

İyi de bu açıklık, nereye kadar? Kaldığımız otelin sahibi V., nüfus kaydında hiçbir değişiklik yaptırmamış. Kimliğinde hâlâ eski Türk adı ve soyadı duruyor, din hanesinde de İslam yazıyor. Bu konuda hiçbir mecburiyet yok, ama herkes ya da hemen herkes bu ibarenin kimlikte yer almasına özen gösteriyor. Kimlik kaydını değiştirmemiş, çünkü ortağı Müslüman.

Daha çok basit bir hangarı andıran düğün salonunda ikisi de Müslümanlaşmış Ermeni olan bir çiftin düğünü var; biz Bedros'un davetlisiyiz. Kadınlar bir tarafta, erkekler bir tarafta, herkes neredeyse yemeğini bitirmiş. Basit, madeni tabaklarda sunuluyor yemek. Kadınlar gidip yanlarına oturmam için çağırıyor. Derken biri yanıma geliyor. Yıllardır Fransa'da yaşıyormuş. Düğün için gelmiş, ama bir yandan da yirmi yaşındaki kızına

damat arıyor. Müslümanmış, ama Ermeni. "Din değiştirecek misin?" Düşünüyor bir süre, gözleri dalıyor. "Hayır, çok zor iş" diye cevaplıyor sonunda... Fransa'da bile Ermenilerle pek yan yana gelmek istememiş.

Şamata iyiden iyiye artıyor. Dışarıda iki müzisyen var. Zurnacı tiz, genizden gelirmiş hissi veren sesler çıkartıyor, davulcu ise sık sık ritim ve hava değiştiriyor, halay çekenler de anında ona uyuyor. Genç çift düğün hediyeleriyle birlikte fotoğraf çektirmek için salonun ortasına çekiştirilirken, davetliler de yavaş yavaş dışarı, gecenin çökmekte olduğu bahçeye çıkıp halay çekenlerin sağına soluna oturuyor. Erkekler dip tarafta bir yere, kadınlarsa düğün salonunun duvarına yakın.

Bedros ortamı yorumluyor: "Kısa etek giymiş kızlar Hıristiyan, ötekilerse Müslümanlaşmış olanlar." Bir gün sonra Süryani kilisesindeki ayinde göreceğimiz genç delikanlılarla ipek başörtülü, uzun etekli kızlar yan yana. Genç davulcu göbeğinin üstüne yerleştirdiği kocaman alete daha bir tempolu vuruyor şimdi. Halayın başını çeken genç delikanlı sağ elindeki kırmızı mendili sallayarak yeni bir dansa geçiyor; meydan okur gibi bir dans bu. Ötekiler de onu izliyor; kimi işin ehli, kimi o kadar değil. Evli kadınların hepsi oturuyor, sadece gençler dans ediyor. Zurnanın güçlü sesi hüzünlü ve insanın içine işleyen notalarını püskürtmeye devam ediyor; hiç ara vermeden, soluklanmadan. Dansta el ele, hatta sadece serçe parmağıyla tutuşuluyor ve halay halkası sürekli genişliyor; herkes adımını yanındakine uydurmaya çalışıyor ki zincir bozulmasın.

Çocuklarıyla ilgilenen kadınlar bir yandan halay çekenleri seyredip bir yandan da aralarında sohbet ediyor; erkeklerse öteki köşede çay içip sigara tellendiriyor. Bedros'un kuzenlerinden biri, yirmili yaşlarında bir genç geliyor yanımıza. "Al sana bir *dönme* daha" diyor Bedros gülerek ve delikanlının omzuna bir şaplak atıyor. Oğlan gülümsüyor, sigarasını içip halaya katılmak üzere ayrılıyor. Düğünün sesi neredeyse bütün gece kesilmiyor. Bedros'un dedikleri doğruysa eğer, düğüne katılanların da yarısı Ermeni olmalı. Yemek sırasında eliyle davetlilere doğru geniş bir çember çizip iddiasını sürdürüyor: "En azından erken gelmiş olanlar."

Bedros ve Ohan'ın ailelerinden oluşan küçük Hıristiyan Ermeni grubu dışında bütün kadınların başı örtülü, kimilerinde çarşaf bile var. Fransa'dan gelen kadın dışarıda, kalabalığın arasında kaybolmuş. Paris

hayatı inancını ve örfünü etkilememiş demek ki: Dinini değiştirmediği gibi, kızına nişanlanacak birini bulmak için – kızının onayı var mı acaba, yoksa ondan habersiz mi yapıyor? – ta Türkiye'ye gelmiş. "Bizimkilerden olmalı" diyor, yani Müslümanlaşmış bir Ermeni. Din değiştirmiş Ermenilerin olanca karmaşık yapısı bu düğün sahnesinde yoğunlaşmış gibi.

Müslümanlaşmış Ermeniler hep kendi aralarında evlenmiş olsa da, Kâhta'daki bazıları Müslümanlaşıp görünmez, bilinmez olmaktan çıkıp Hıristiyanlığa dönmeye başlamış. Her pazar Adıyaman'daki Süryani kilisesindeki ayine Süryanilerden çok Ermeniler katılıyor. Ohannes ve kardeşi Süleyman'ın kent merkezinde restoranı var. Akşam düğünden sonra Ohannes'in karısı Emine ve kayınvalidesiyle bir araya geliyoruz, İstanbul'da Ermeni okullarında öğrenim gören çocuklarının resmini gösterirken pek sevinçliler. Emine'nin kız kardeşlerinden biri hâlâ köyde yaşıyor ve söylediklerine göre otuz kadar Ermeni ailesi Hıristiyanlığın icaplarını, farklı düzeylerde de olsa açıkça yerine getiriyor ve Ermeni olduklarını artık saklamıyor. Süryanileri de sayarsak, kent nüfusunun yarısından fazlasının Hıristiyan olduğu doğru. Bir başka Ermeni, *dönmeleri* de hesaba kattığında bu oranı yüzde seksenlere kadar çıkartıyor.

Ohannes'in kardeşi Süleyman, babaları 1984'te öldüğünde Ermeni olduklarını söylemeye korktuklarını anlatıyor. Babaları camiye gider, dönünce gizli gizli haç çıkartırmış... Ama herkes onun Ermeni olduğunu bilirmiş. "Biz bize" kalalım diye, kim bilir kaç kuşaktır hep aile içinde evleniliyormuş. Cenaze törenleri her zaman sorun olurmuş. Ohannes bize artık iyice yaşlanan annesinin son arzusundan, Hıristiyan mezarlığına gömülmek istediğinden söz etti. Ama hep Müslümanlarla ticaret yaptıkları için onların tepkisinden korkuyorlarmış. Müslümanlarla bir problemleri yokmuş ama, zaten çok muhafazakâr olan şehirde, mezarın üstünde haç görmekten hoşlanmayacakları açıkmış. Haça bir saygısızlık yapmalarından korkuyorlar. Gerçekten de Ariane Bonzon'un France24'te yayımlanan bir röportajında, kamera, Sadık'ı, aşiretinin köyü Olbiş'te (Holbiş) saldırıya uğramış aile mezarının başında görüntülemişti. "Biz Hıristiyanlığımızı gizli gizli yaşıyorduk, bunu değiştiren Süryani kilisesinin açılması oldu" diye seviniyor Süleyman. "İnsanların bir kısmı bize karşı saygılı; 'Keşke Müslüman olsaydınız, çünkü iyi insanlarsınız, mutlaka cennete giderdiniz' diyorlar."

Süleyman atalarının hikâyesine ve soykırıma dönüyor yeniden: "Kemal Yalçın'ın *Sarı Gelin*'ini okuduysanız eğer, Kemal o kitabın sonunda bir yerde Eski Kâhta'nın yöneticisi olan dedemizi anlatır. Soykırımdan sonra her şeyine el koymuşlar. Biz Bakırcıyanların epey toprağı vardı buralarda. Kadınları da kaçırmışlar. Kadınlardan biri, Siranuş, babası yanındayken ağanın karısı olmuş. Bir tek o ve annesi sağ kalmış soykırımda. Ağa şöyle tehdit ediyormuş: 'Kızını kendime karı olarak alacağım, seni de uşak. Ya da hepinizi öldürürüm.' Dedeye gelince, *Sarı Gelin*'de bununla da ilgili bölüm var, ailesindeki herkesin katledilmesinden sonra kendisini Fırat'a atıp intihar etmek istemiş. Kurtulduğunda da yalvarmış, beni öldürün, diye."

Narince köyünde büyüyen Emine kocasının anlattığı her şeyi bire bir doğruluyor. Bedros'un karısı Feride ise Malatyalı. Hrant Dink ve kardeşlerinin yaşadığı evin olduğu, kilise çevresindeki Ermeni mahallesinde doğup büyümüş. Kocası ise, Ermenilerde yedi göbekten akrabayla evlenmek yasak olmasına rağmen, kendileri için kuralın çiğnenmesinin kaçınılmaz olduğunu anlatıyor. Babası ve kayınpederi anne tarafından kuzenmiş. Feride'nin ağabeyi yıllar önce kamuda sorumlu görev üstlenmesini sağlayacak bir sınav kazanmış. Mülâkata çağırmış, ama işi vermeyi reddetmişler. Nüfusa Ermeni olarak kayıtlıymış. Haklarını geri almak için dava açmak zorunda kalmış. Bu sırada Ohannes ve Süleyman'ın anneleri giriyor odaya usulca, başında Kürtlere özgü işlemeli bir yemeni var; ayağını altına alıp bir divana ilişiyor. Sadece Kürtçe biliyor. Ama Feride ve Emine ailede işlerin hızlı ilerlediğini, çünkü çocukların İstanbul'da öğrenim gördükleri okulda öğrendikleri Ermeniceyi mükemmel konuştuğunu söylüyor. Adıyaman Süryani Kilisesi sayesinde, o da birkaç yıl önce vaftiz olabilmiş.

Feride ellerinde büyüdüğü dede ve ninesinin, onlar ölünce de annesinin anlattıklarını çok iyi hatırlıyor. Büyükannenin erkek kardeşi, ailenin geri kalanları gibi öldürülmemek için, iki çocuğuyla birlikte Fırat nehrinin sularına atlamış. Dedesi ona her gece İncil okurmuş. Daha sonra evine gittiğimizde bize de göstereceği bu özenle saklanmış İncil Türkçe; 1933'te basılmış. "Aslında biz Ermeniler burada kendimizi çok yalnız hissederiz. Süryaniler her yıl bayram için Adıyaman'da bir araya geldiklerinde iki bin kişi falan olurlar. Ermeniler de güçlü bir destek verse kendilerini daha kuvvetli, daha cesur hissederlerdi belki de; ve böylece *dönmeler* de Ermeni olduğunu söyleme, hatta yeniden Hıristiyanlığa dönme cesaretine

kavuşurdu" diyor Emine ve devam ediyor: "Ermeniler için bu hep böyle, her şey için mücadele etmeleri gerekiyor, ben bile çocuklarımı Ermeni okuluna göndermek için ne mücadele ettim." Müslümanlaşanların aslına dönmesini neyin sağlayabileceğini öğrenmek istediğimizde, Emine en önemlisinin din olduğuna inandığını söylüyor. Ona göre, Patriklik ve İstanbul'daki Ermeni cemaatine bu konuda büyük görev düşüyor. "Çocuklarımızı İstanbul'daki okullara göndermemizi çok istiyorlar elbette, ama buralara bizi görmeye asla gelmiyorlar" diye hayıflanıyor. İstanbul'a öğrenime giden çocukların bir daha hiç geri dönmek istememesi gibi bir tehlike yok mu? Emine'ye göre onları İstanbul'a okumaya gönderebilmiş olmak bile iyi bir şey... "Kızlarımız on beş - on altı yaşına geldiğinde Kürtler hemen onlarla evlenmek ister." Burada Bedros müdahale ediyor: "Şu ABD'deki lobilerin soykırımın tanınması için harcadığı paralara bakın ya da AXA ve öteki sigorta şirketlerine ödediklerine... Onlara şunu söylemek isterdim; buraya, bize gelin, biz soykırımdan sağ kalanlara, kurtarın bizi! Diyelim ki dedem böyle bir sigorta yaptırmış, bende bunu kanıtlayacak bir kâğıt parçası bile yok ki!"

Sözü tekrar Feride alıyor ve Ermenilerin her gün maruz kaldığı aşağılamaları sıralıyor tek tek. Evde bir tadilat yapmak zorundaymışlar ve birkaç aylığına bir daire kiralamak istemiş. Bulduğu her uygun evi ona kiralamamak için son dakikada hep bir bahane uydurmuşlar. Şehirde de bir dükkânı varmış, ama oradaki durum da evlere şenlik; Müslümanlaşmış Ermeniler gelmiyor, çünkü korkuyorlarmış; buna karşılık Müslümanlar da gelmiyormuş, çünkü Ermeni'den alışveriş etmek istemezlermiş... Müşterileri kim o zaman? Öteki Hıristiyanlar; yani Süryaniler ve kendileri gibi Hıristiyan Ermeniler!

Gündelik hayatta kendini kabul ettirmek, her şeye rağmen, hâlâ kolay değil. Bedros'un ana ve babası sadece görünürde değil, kâğıt üzerinde de hâlâ Müslüman. Feride'nin iki amcası da öyle. Bedros, amcalardan birinin İstanbul'da camiye çok yakın oturduğunu, hatta caminin anahtarlarından birinin onda olduğunu söylüyor, yani Müslümanlardan daha Müslüman biri. Yine İstanbul'da, halalardan biri de Müslüman, ama kızı, bir Ermeni'yle evlendiği için Hıristiyan. Emine'yi gülme tutuyor: "Babam camiden çıkmaz, ben kiliseden!" Süleyman'a göre Müslümanlaşmış Ermenilerin başı o kadar yerde ki, hele de belli bir yaştan sonra çoğu artık mümkünü yok, başka türlü davranamaz.

Zihnimizi kurcalayıp duran bir soru var: Soykırımda ya da sonra kurtulup hayatta kalanlar nasıl oldu da kendilerini katledenlerin dinine geçebildi? Süleyman için bunun cevabı çok basit: Korkudan... Vaftiz olup kilisede evlilik tazeledikten sonra, kardeşi Ohannes'le birlikte işlettikleri restoranın pek çok müşterisi, daha ertesi gün ayağını kesmiş. Madem öyle, neden Müslümanlar Hıristiyan kadınların peşine düşüyor? Süleyman'ın hatırladığı kadarıyla İslamiyet'te "mümin olmayan" bir kadın alıp onu imana getirmek iyi bir şey sayılıyor. Peki, başka bir dine geçmenin İslamiyet'te teorik de olsa ölüm cezasını gerektirmesi caydırıcı olmuş olabilir mi? Süleyman dudak büküyor. Böyle özel bir neden Müslümanlaşmış Ermenilerin ancak bir kısmını etkilemiş olabilir ona kalırsa ve yukarıdaki yorumu tekrarlıyor: Zaman ve kültürel asimilasyon onların birçoğuna yapacağını yaptı zaten.

Sonra sohbet kendiliğinden çocukların geleceği konusuna dönüyor. Büyük çoğunluğu liseyi bitirecek. Ermenistan'ın bu öğrenciler için burs verip vermediğini öğrenmek istiyorlar. Çocuklarının umutsuz bir yaşamı kendileriyle paylaşmasındansa, onları İstanbul'dan da uzak yerlere göndermeyi göze almış görünüyorlar.

Kâhta'da Ermeni olduğunu açıklayanlar içinde en açık yürekli olan, kendini en az saklayan, kuşkusuz Bedros. Kâhta'nın ücra mahallelerinden birindeki deposunun giriş kapısının üstüne, fonunda Kudüs resmi olan, dua eden ışıklı bir İsa tasviri asmayı ihmal etmemiş, epeyce *kitsch* de olsa. "Oraya astım ki herkes altından geçerek içeri girsin" diye eğleniyor Bedros. Annesi Süryani olduğu için tam Ermeni sayılmaz. Kökleri Malatya'da olan karısının ise annesi de babası da Ermeni; üç çocukları var, üçü de erkek, sünnet olmamışlar. Bedros ise şehir ve çevresindeki Müslümanlaşmış Ermenilerin hemen hepsi gibi sünnetli.

Adıyaman Süryani Kilisesi'nin açılmasından sonra çok şey değiştiğini başkaları gibi o da söylüyor. Kâhta Ermenileri her pazar ayine katılıyor. Bunun için altmış kilometre yol gidiyorlar. Ayin Türkçe yapılıyor, vaaza ise bir parça Aramice de karışıyor. Bedros, metropoliti yere göğe koyamıyor: "Buralarda benden daha Ermenisi yok, ama şunu rahatça söyleyebilirim; ona hayranım... O geldiğinden bu yana çok şey değiştiğine bizzat ben şahidim!" Bir an hangarına girip kocaman bir *Agos* tomarı getiriyor. Gazeteyi her hafta okuduğunu sevinçle anlatıyor; bütün Türkçe sayfalarını

baştan sona. Ona kalırsa, Kâhta'da yaşayan seksen bin kişinin yüzde 60'ının Hıristiyan olduğuna kuşku yok, üstelik bu sadece yeni şehirde; Eski Kâhta'yı hesaba katmıyor. Ve bu yüzde 60'ın yüzde 60'ının da Ermeni ya da Ermeni kökenli olduğunu söylüyor, kalanı ise Süryani.

Malatya'da herkesin zihnine kazınan korkunç bir olaydan söz ediyor. Ermeni kökenli birini öldürmüşler, cesedini yok etmek için de küçük küçük doğramışlar. Ermeni kökenli olmakla ilgisi bulunmayan âdi bir cinayet gibi görünüyormuş. Metropolit, adam toprağa verilirken yanımda ol dediğinde bunu normal karşılamış Bedros. Medya da olaydan haberdarmış. Böylece metropolitle ikisi Malatya mezarlığında görüntülenmişler. Bedros, Ermeni Patrikliği'ni temsilen kimsenin gelmemesine de çok şaşırdığını söylüyor. Kafasını en çok karıştıran şeylerden biri de bu; İstanbul Ermeni Patrikliği'nin tutumu. Aram Ateşyan'la, İstanbul'daki patrik vekiliyle sık sık telefonda tartışıyormuş. Anlatmaya çalışıyormuş ki, evet buradaki Ermeniler bugüne kadar hep kendi aralarında evlendiler, ama bunu sonuna kadar sürdüremezler. Kurumsal ilişki olmadığı, papaz bulunmadığı ya da en azından, arada bir de olsa dini tören yapılmadığı için, kimliklerini hakkıyla koruyabilmeleri mümkün değildir. Bedros, bu konuda öncelikle inisiyatif alması gerekenin Patriklik olduğu inancında. Az önce sözünü ettiği yüzde 60'lık Ermeni nüfusun çoğunluğu Müslümanlaşmış Ermeniler... Kendi ailesi Müslümanlaşmış, ama dedesi Hıristiyan inancını korumuş. Kudüs'e hacca bile gitmiş, ama köyde Mekke'ye gidip hacı olduğunu anlatmış... Bu arada Bedros, kim olduklarını, kimlerden olduklarını ailede doğru dürüst kimsenin bilmediğini itiraf ediyor. 2005'te Süryani kilisesi açıldığında karar vermiş. Kimliğine "Hıristiyan" ibaresi yazılsın diye nüfusa gidip bütün ailenin belgelerini değiştirtmiş ve şimdi "Hıristiyan hayatı" diye tanımladığı bir hayat yaşıyor. Ayinlere katılıyor ve saklanmıyor.

Korkmuyor mu? "Korksaydım, İsa'yı oraya koymazdım" deyip kapının üstündeki naif tasviri gösteriyor. "Hiç kafama takmıyorum, çalışanlarımız var, onlara Ermeni ve Hıristiyan olduğumu söylüyorum." Aslında ailenin kökeni, soykırımdan önce nüfusun tamamının Ermeni olduğu Eski Kâhta. Ağa bile Ermeni'ymiş. Babasının dedesi Antepli'ymiş ve buraya yirmi kilometre uzak bir köye, Narince'ye yerleşmiş. Ama buraya *sevkiyet* konvoylarıyla mı geldiğini, yoksa kaçıp buraya tesadüfen mi

sığındığını bilmiyor. Dedesinin, hani Kudüs'e hacca gitmiş olanın kimlik cüzdanındaki adı Mustafa, ama gerçek adı Abraham.

Bu gizli Ermeniler kuşaklar ve kuşaklar boyunca, üstelik de hiçbir kurumsal ve yapısal imkân yokken, kimliklerini korumak ve ayakta tutmak için ne yapmışlar? Bugün Süryani Kilisesi'nin güvencesinde ayinler yapılıyor, Ermeniler bu ayinlerde birbirleriyle tanışıyor, ama ya eskiden? Bedros cevaplıyor: "Atalarımızın inanç ve anısını aktardık birbirimize, bize anlatabildikleri her şeyi. Anneannem Ermenice bilirdi, ama dedem bilmezdi. O kadıncağız anlattı bize dökülen kanları, kadınların kaçırılmasını ve tabii nefreti de. Katliamlar sırasında küçücük kız olmalı. Ama bu konuda bile gerçek anlamda bir belleğimiz yok. Dedem ve büyükannem aynı ailedendi. Ama eskiden Kâhta civarında yirmi yedi Ermeni köyü olduğunu bizden öğrendiler. Ve biz de onlar sayesinde öğrendik ki bizimkilerin bir kısmı ABD'de yaşıyor ve şimdi onlarla sürekli ilişki içindeyiz."

Soluklanıp yeniden başlıyor: "Kürtlere sık sık sorarım, bu sözünü ettiğimiz köylerin her birinin nüfusu en az yüz kişiydi ve hepsi Ermeniydi, ne oldu onlara? Hiç değilse mezarları nerede? Benim anam babam mesela, Müslüman mezarlığına gömüldüler, ama isterdim ki onları Süryani kilisesi avlusuna gömeyim."

Konuşmanın burasında laf, ister istemez, burada bir Ermeni kilisesi olmaması konusuna geliyor. Bedros'un bu konuda da söyleyecekleri var: "İstanbul'da Ermeni olmak, elbette ki buralarda Ermeni olmaktan çok daha kolay... Süryani kilisesinde vaftiz olmak için senden hiçbir şey talep etmiyorlar, oysa Ermeni Patrikliği katı kurallar uyguluyor[14] ve kimlik belgesini değiştirmemiş kimseyi vaftiz etmeyi kabul etmiyor." Ona kalırsa, yörenin gizli ve Müslümanlaşmış Ermenileri için tek çözüm,

14 *Agos* gazetesinden Sarkis Seropyan'a göre, bugün Ermeni Patrikliği'nin, bir kişiyi Ermeni Apostolik Kilisesi'ne kabul etmek için kimlik kartında ille de Hıristiyan yazmasını şart koşmasının hiçbir haklı gerekçesi yok ya da kimse Patriklik'ten böyle bir şey istemiyor. Bu ancak gayretkeşlikle, güvenilmez olduğu düşünülen kimseleri caydırmaya çalışmakla ya da kötü niyetle açıklanabilir... Ama Sarkis Seropyan bu konuda iddialı davranmamaya da özen gösteriyor, çünkü 1965-1985 arasında, Anadolu'daki Ermenileri bulmak için görevlendirilen grubunun çalıştığı dönemde durum bambaşkaydı. Ermeni okullarında okuması için İstanbul'a getirilen çocukların Hıristiyan olduğunun kimlik cüzdanlarında mutlaka belirtilmiş olması gerekiyordu ki, devlet Patrikliği dini yaymakla, yani Müslümanları Hıristiyanlaştırmaya çalışmakla suçlamasın.

Patrikiğin papaz göndermesi, en azından evlilik törenleri için. Bu kuşkusuz, gerçek Ermeniler olarak yaşamak için bir başlangıç olacaktır. Kendilerini Kürtlerin baskısı altında hissetmiyorlar. Müslümanlaşmış Ermenilerin sayıca çok olması, Ermeniliğini açığa vuranların lehineymiş. "Diyelim ki iki Türk ya da Kürt'ten biri bana mesele çıkarmak istedi, öteki mutlaka der ki, dokunma ona, o benim dostum... Ve icabında başka biri daha çıkıp böyle der ve biri daha ve biri daha... Çünkü biz sonuçta epey kalabalığız." Hakaret de mi yok? "Bazen olur, ama korkmuyoruz biz... Kızım altıncı sınıfta ve din dersine girmiyor. Ona dedim ki, biri sana *gâvur* diyecek olursa, sen de ona 'Müslüman!' de."

Adıyaman'a zamanında varabilmek için pazar sabahı yola erken çıkmamız gerekiyor. Güzel bir sonbahar güneşi Süryani kilisesinin avlusunu ışıkla doldurmuş; hava o kadar hoş ki, uzun ayine dışarıda, avluda katılıyoruz. Arakel ve Barış yirmi yaşında bile değiller. Her pazar buradalar. Arakel, Gerger-Olbiş aşiretinden ve onları önceki hayata bağlayan hikâyeleri büyükannesinden dinlemiş; hepsini iyi biliyor. İki kuzeni Bersum (Barsam) Ağa'nın soyundan. Soykırımda Bersum Ağa'nın çocuklarından ikisi ölmüş, beşi sağ kurtulmuş. Ailesinin katline tanık olan Bersum, askerlere, benim işimi de bitirin, demiş... Bersum Ağa'nın bir kız kardeşi varmış, Kürt bir ağayla evlendirilmiş, ama katliamlara karşı çıkan ağa da öldürülmüş. Bu ağanın bir yeğeni varmış. Beş yıl önce öldüğünde yüz on yaşındaymış. Herkes ona Veli Dede dermiş, ama aslında Minas adında bir Ermeni'ymiş. Bu hikâyede iki de genç var: Biri, katliamlar sırasında ötekini, küçük kardeşini boğulsun diye nehre atmış; Kürt ağa öyle emretmiş, çünkü kardeşi tifüsmüş...

Türk turistler geçiyor arada, kiliseye girip çıkıyorlar. Konuşma sırası Barış'ta: "Hâlâ asimile edildiğimizi söyleyebilirim; Kürtleştirildiğimizi, Süryanileştirildiğimizi, başka ne isterseniz... Ben Ermeni olduğumun farkında, bunun bilincindeyim bugün, ama bunun ne kadar zor bir şey olduğunu bilen bilir. Nasıl yaşanacak Ermeni kültürü? Liseden sonra hiç değilse dilimi öğrenebilmek isterdim..."

Yaşlı bir kadın yaklaşıyor yanımıza. Bersum Ağa'nın kurtulan oğullarından birinin torunuymuş meğer. Sadece iki kız kurtulmuş soykırımdan, biri, annesi Siranuş. O da soykırımda hayatta kalmış bir Ermeni'yle evlenmiş,

anne tarafından kuzenmişler. Ancak on yıl önce, İstanbul'daki Süryani kilisesinde vaftiz olmuş. Neden Süryani kilisesi; Ermeni kilisesinde olması mümkün değil miymiş? Hayır, diyor Arakel ve daha önce birçok kişinin söylediğini, Patrikliğin sıraladığı şartları anlatıyor: Kimlik kartında İslam ibaresi olan herkes, vaftiz olmak istediğinde öncelikle bu ibareyi değiştirtmek zorundaymış.

Ayinden sonra metropolit bizi kilise cemaatinin katıldığı, avludaki öğle yemeğine davet ediyor. İkimiz arasındaki tek ortak dil olan Almancayla sohbet ediyoruz. "1915 konusunda nesnel davranın kitabınızda" diyor metropolit, başka da yorum yapmıyor. Nohut çorbası içiyor, oradan buradan konuşuyoruz, ama günün merak konusu biz olduğumuz için, her taraftan soru yağıyor, tanıklıklar aktarılıyor. Yemeğe katılanların büyük çoğunluğu Süryani değil, Ermeni.

Öğleden sonra Ermenilerden biri Olbiş'e çıkmayı öneriyor, ama tercih hakkımızı Vank'ı, bugün Süryanilerin olan eski Ermeni köyünü görmekten yana kullanıyoruz. Köylülerin eşekle dolaştığı, taşları dağılmış yolun yarısındaki kiliseden geriye bir şey kalmamış; sadece taş yığılı bir tümsek. Ev sahibimizin karısı Süryani. Duvarları camgöbeği rengine boyalı, cart renkli halılar serili bir evin önünde duruyoruz. İki genç kuzen koşup meyve getiriyor, biri elindeki narın pembe su dolu tanelerini ayıklamaya çalışırken, öteki çay servisi yapıyor. Biri Hıristiyan ve Hıristiyan bir kızla evlenmek istiyor. Öteki şöyle diyor: "Evet, elhamdülillah Müslümanım." Bir Süryani ve bir Müslüman. Demek ki gizli Ermenilik olgusunun öteki azınlık topluluklarında da karşılığı var. İstanbul'daki cemaate mensup Ermeni aileler, dini geleneğine bağlı, Paskalya'yı aksatmadan kutlayan gizli Rumlardan söz etmişti. Gün biterken, lafı yine en sevdiği konuya, Hıristiyanlığa dönmeyen Müslümanlaşmış Ermenilere getiren Bedros şu hikâyeyi anlatıyor: "Kırlangıcın biri kiliseye habire pislemektedir. Papazın aklına bir fikir gelir; odasına bir bardak rakı koyup kuşu oraya çekecek, yakalayacak ve uzak bir yerde serbest bırakacaktır. Tuzak işe yarar, kırlangıç konar bardağa, rakıyı içer ve kendinden geçer. Papaz usulca eline alır onu ve şöyle der: "Sen eğer iyi bir Hıristiyan olsaydın kilisemi kirletmezdin. Yok, iyi bir Müslüman olsaydın eğer, rakı içmezdin... İyi ki *dönmesin*."

5.
Silvan

Rıdvan ya da Raffi... Demansa yakalandığı için görevlerini yerine getiremeyecek durumdaki bugünkü patrik Mesrob Mutafyan'a vekâlet eden Başepiskopos Aram Ateşyan'ın yeğenlerinden birinin adı bu. Görüştüğümüz Serhat da işte bu Rıdvan'ın kuzeni. İnce bir mizahi yaklaşımla karşılıyor bizi: "Neyse ki büyükannelerimiz Kürtlerle evlenmiş, aksi takdirde geriye hiçbir şey kalmaz, esamimiz bile okunmazdı." Yarı yarıya Ermeni olan babası ise, daha sonra, annesinin acı dolu evliliğini anlatacak: "Doğrusunu söylemek gerekirse, olan biteni çok iyi bilmiyorum, ama Ermeni annemle ilgili şunu söyleyebilirim; babamla evliliklerinde her şey olabilir, ama aşk, asla." Rıdvan'ın annesi hem anne, hem de baba tarafından Ermeni, ama soykırımda ikisi de Müslümanlaşmış.

Silvan'a yakın bir köyde, Gündehaco'da doğan büyükannesinin anlattığı her şey Serhat'ın hafızasında yer etmiş. "Soykırım sırasında belki on yaşında ya var ya yoktu. Büyükkannesinin babası köyün reisiydi, adı Artin'di (Ermenicede diriliş anlamındaki Harutyun'un kısaltılmış hali) Soykırım sırasında büyükanne ile iki erkek kardeşini büyük buğday çuvallarının arasına saklanmış halde buldular. Yörenin ağası Azizoğlu çocukları himayesine aldı, ama evimize, tarlalarımıza ve aslında bütün köye el koydu."

Serhat'ın dediğine göre köyde her şey onlarınmış. Annesi, Rıdvan'ın annesinin kız kardeşidir ama, iki kuzenin hayat yolculuğu çok farklı yönlerde ilerlemiş... Rıdvan'ın Ermeni okulunda okuyan iki erkek kardeşi var, bir kız kardeşi ise Diyarbakır'da bir Ermeni'yle evli. Serhat ise Mekke'ye gidip hacı olmuş, inançlı ve dini vecibelerini yerine getiren bir Müslüman. Beş vakit namazını aksatmıyor.

Sağ kurtulan büyükannesinin ve başkalarının anlattıklarından soykırımda ailenin başından geçenleri iyi biliyor. Kürtlerin bütün bölgede katliamlara geniş ölçüde katılıp elebaşılık ettiğini o da söylüyor. Bunun asıl nedeni Rus askerlerinin yaklaştığı ve Müslümanları camilere doldurup yaktığı söylentisiymiş... Baba tarafından büyükannesi oğlunu evlendirmek istediğinde bir Ermeni kızı aramış. "Yangına körükle gitmemek için" bizden

adını saklamamızı istiyor ama babasının ailesinden birilerinin bu evlilik olurken annesinin *haram* olduğunu söylediğini biliyor; çünkü Müslümanlaşmış bile olsa, hem annesi hem de babası dolayısıyla Ermeni'ymiş...

Ama Serhat'ın dediğine göre, Rıdvan Ermeni aidiyetini hiç saklamamış. Soykırımdan kurtulup Hıristiyan kalanların torunlarından oluşan küçük Ermeni cemaati 1970'lerden bu yana ortada yok. Geriye "karışıklar" ve Müslümanlaşanlar kalmış. Sonunda kimliklerinin bilincine varmışlar, ama bunu dile getirmekte dikkatli davranıyorlar. Hangi çevredelerse söylemlerini de ona göre ayarlıyorlar. "Müslümanım, hacca gittim, aynı zamanda da Ermeniyim, ama bazı radikal çevrelerde bunu saklıyorum, bu da gerçek." Ona göre, kurtulanlar otuz yıl önce buralardan çekip gitmiş, çünkü baskı altındaymışlar; ayrıca hiçbir kuruma da sahip değilmişler, ne kilise ne okul.

Rıdvan 1915 öncesinde Silvan merkezinde iki kilise olduğunu iyi biliyor. Birini camiye çevirmişler, öteki yıkılıp gitmiş. Sarkis adlı büyük büyükbabasının üç oğlu varmış: Mardiros, Mehmet ve Ohan. Biri soykırımda öldürülmüş ve diğerinin çocukları Ahmet, Musa ve Şerif; Silvan'a gelmiş. Ahmet, erkek kardeşlerinin Suriye'ye *sevkiyete* gittiğini gören Fedile ile evlenmiş. Bu evlilikten Rıdvan'ın babası Nurettin, Meryem ve başka üç erkek kardeş dünyaya gelmiş. Rıdvan'ın annesinin adı Güler'miş ve biri kız, beş kardeşi var: Diyarbakır'da yaşayan Seymur, ailenin Sason kolundan birinin cenaze törenine katıldığı günden bu yana ortalarda olmayan Baret, Ermeni okulunda okuyan Aram'la Dikran ve kendisi, yani Rıdvan. Ya da Aram'ın ona taktığı isimle, Raffi. Rıdvan Silvan'da kalmış, çünkü ailenin geri kalanı (ve bütün malları) oradaymış. Kentin ana arteri üzerinde bir eczanesi var. Tekrar tekrar, Silvan'ın 45 bin sakininin tümünün Ermeni olduğunu söylüyor. Ama akrabaları camiden çıkmazmış. Ama yine de, örneğin Ermeni adı taşımanın sorun çıkartacağını baştan kabul ediyor. Ama bu tür zorlukların, özellikle doğduğu kentte, halim selim insanlar dediği komşularından çok devlet görevlileriyle yaşanacağına inanıyor. Serhat'ın çok eski arkadaşları ise daha sonra bize, onun dini bütün bir Müslüman olduktan hemen sonra "her türlü âleme son verdiğini" söyleyecek. Nitekim bizi o akşam davet ettiği restoranda alkole elini sürmedi.

Eskinin ünlü Dikranagerd'i,[15] iki kuzenin dediği doğruysa şaşaalı günlerinde nüfusu 300 bini aşan küçük Silvan'da Müslümanlaşmış Ermeniler kendi aralarında evlenmiyor. Ama bu yine de kesin bir kural değil; mesela Serhat'ın babası Müslümanlaşmış bir Ermeni kadınla evlendirilmiş. Rıdvan, Müslüman Ermeniler arasında evliliğin daha çok Kürt aşiretlerinin hâkim olduğu Sason ya da Muş gibi yörelerde olduğunu, bunun bugün de sürdüğünü söylüyor. Ve hiç farkında olmaksızın, kuşaklardır süren bu tuhaf endogami olgusunu izah edecek bilgiyi belki de ilk kez Rıdvan veriyor böylece: Sadece Ermeniler değil, ağalar da böyle istiyormuş meğer.

Serhat'ın annesinin evinde

Geniş avlusu ve eski çeşmesiyle güzel bir ev. Serhat'ın annesi yetmişinde görünüyor, babası biraz daha yaşlı. Güleryüzlü, konuksever bir adam ve 80'li yıllarda Silvan'da belediye başkanlığı yapmış. "Ermeni kökenli insanlar her yerde var, bu çok açık... Turgut Özal için de böyle derler. Hatta Gül için de. Ama benim için bu bir mesele değil; evet, damarlarımda Ermeni kanı dolaşıyor. Annem Ermeni'ydi, 1915'ten sonra bir Kürt'le evlendi. Öksüz ve yetimdi; ağa onu ve erkek kardeşlerini korumasına aldı. Ama size tek söyleyebileceğim, bu bir aşk evliliği değildi. Kadınların seçim hakkı yoktu. Bu yüzden, her yerde, özellikle de Silvan çevresinde pek çok kişinin kökeninin Ermeni olduğunu söyleyebilirim. Düşünebiliyor musunuz, ben belediye başkanlığı bile yaptım, sadece ben değil, zamanında büyükbabam Orhan da..."

Serhat'ın annesi de iki adım ötedeki caminin eski bir Ermeni kilisesi olduğunu söylüyor. Esasen babanın bu konuda hatırladığı bir de anekdot var: Yöreye turistler gelmiş haritalarıyla, o da onlara kiliseyi, yani küçük cami ya da mescidi bulmalarında yardımcı olmuş. Turistlerin Ermeni olduğunu düşünmüş, çünkü "Türkler sadece yıkmayı biliyor, yapmayı değil" demişler. Kendisi bile, 1984 ile 1989 arasında belediye başkanıyken eski bir Süryani kilisesinin camiye dönüştürülmesini onaylamış. "Yaptığım aptallıktı" diye itiraf ediyor. Ama bina terk edilmeden önce sırayla

---

15 Dikranagerd; Ermenicedeki anlamı Dikran'ın şehri. Ermeni Krallığı (İÖ. 155-55) en geniş sınırlarına onun döneminde ulaştı. Toprakları Filistin'den Hazar Denizi'ne kadar genişledi. Ama kentin yeri tam olarak bilinmiyor, bu konuda farklı varsayımlar var.

cezaevi, kasap dükkânı ve sinema olmuş. "Kendi kendime dedim ki, çöplük olacağına bari cami olsun... Bana kalsa kilise olarak kalmasını isterdim, ama çevre izin vermedi diyelim... İstanbul'dan üst düzey insanlar geldi ve sonunda, olur, dedim, bina hiç değilse ibadethane olarak kaldı..."

Serhat'ın annesi Lice kökenli. "Tabii ki" kendisini Ermeni hissediyor, ama İslamiyet'e inanıyor. Çünkü büyükbabasının oğlu İbrahim ancak Müslüman olunca canını kurtarabilmiş ve erkek kardeşinin çocuklarını da alıp Silvan'a gidebilmiş. Ailenin bütün öteki fertleri öldürülmüş. Serhat'ın babası da şunu söylüyor: Nüfus müdürlüğüne ya da tapuya gitseniz kayıtlardaki bütün isimlerin Ermeni ismi olduğunu görürsünüz."

Karı koca ikisi birden şundan emin: Ermenileri öldürün emri Devlet'ten geldi, ama iş, bu amaçla cezaevinden çıkartılan Kürtlere havale edildi. Bunu kimi cehalet yüzünden yaptı, kimi ise başkalarının malına el koymak için. Baba üsteliyor: Bölgedeki insanların yüzde 70'inin eline Ermeni kanı bulaşmış.

Peki, onları Ermenileri imha etmeye yönelten ne olmuş, din mi yoksa milliyetçilik mi, bu konuda ne düşünüyorlar? "Annem bana şöyle derdi: 'Biliyorsun, Ermeniler de isyan etti, baş kaldırdı.' Ama buradakiler, Silvan'dakiler suçlu olamaz! Ermeniler burada çoğunluktu. Türkler Ermenilerin öldürdüğü Türklerin toplu mezarlarını bulacağız diye boşuna uğraşıyor buralarda!"

Anne yeniden eski yıllara, şehirde hâlâ Ermenilerin olduğu dönemlere dönüyor. Hıristiyan kalmış yirmi kadar aile varmış o zamanlar; zanaatkârlar, özellikle de kuyumcular. Sonradan başepiskopos olacak Aram'ı da hatırlıyor o günlerden; sarı saçlı, küçücük bir çocukmuş. Aram'ın kız kardeşi Rıdvan'ın teyzesiymiş. Bu ailelerden bazılarının her şeye rağmen Ermenice konuştuğunu da hatırlıyor. Ama o hiç öğrenmemiş.

Serhat ve Rıdvan daha sonra eski şehrin küçük sokaklarını gezdiriyor bize. Ve sık sık, yoldan geçen biriyle ilgili kısık sesle bir şeyler söylemek için duruyorlar: "Şu mesela, Müslümanlaşanlardan... Şuradaki de."
Bir evin avlusundaki eski bir *haçkarı* (tipik Ermeni sanatı örneği, haç oymalı

mezar taşı) hayranlıkla seyrediyoruz. Akşam yemeğine kalmamız için ısrar ediyorlar, ama Serhat bolca lahmacun ısmarlamış, başka zaman diyor, geçiştiriyor. Haftada birkaç gün de oruç tutuyormuş Serhat.

Seymur ve Kurt, Diyarbakır

Rıdvan'ın kız kardeşi Seymur ve kocası Kurt, otuzlu yaşlarındalar, iki çocukları var. Tek tip binalar ve kişiliksiz sokakları olan yeni semtlere ulaşmak için eski Diyarbakır'ın epey dışına çıktık. Büyük bir apartmanın girişinde İslami bir simge var. Oturma odası mobilyası özenle seçilmiş, genel hatlarıyla ince bir zevki yansıtıyor. Vitrinlere yerleştirilenler, şüphe yok ki Ermeni konyağı şişeleri. Kurt'un ailesi Sason'un bir köyünden. 60'lı yıllara kadar orada yaşamış, sonra Diyarbakır'a göçmüşler. Seymur neden endişeli olduğunu anlatıyor bize ve tabii, neden böyle mütevekkil, boynu bükük olduğunu: "Kökenimizin Ermeni olduğunu biliyoruz elbette, ama Müslüman olmaktan başka çaremiz de yoktu. Buradan İstanbul'a gidenler için farklı. Biz seçimimizi kalmak yönünde yaptık, ama büyük bir ikilemle de yüzleşmek zorunda bırakıldık... Ermenilerle ilgili neredeyse hiçbir şey bilmiyoruz. Belki de yeniden Ermeni, Hıristiyan olmalıydık, ama çocuklarımıza ne söyleyecektik, ne söylemeliydik? Onlar hangi tarafa yönelecekti bu durumda? Benim için Hıristiyan da, Müslüman da bir. Ama çevremiz için öyle değil ki... Ne yapacağımızı bilemedik, bilemiyoruz."

Kurt özel bir şirkette çalışıyor ve Ermeni olduğunu söylemenin kendisi için sorun teşkil etmediğini söylüyor; ne erkek kardeşlerine, ne birlikte çalıştığı insanlara, hiç kimseye. Yine de, biraz belirsiz bir biçimde tanımladığı "genel çevre"nin Ermeniliğini alenen açıklamaya iyi gözle bakmayacağını düşünüyor.

Seymur'a göre Hıristiyan nedir, Ermeni kimdir, insanlar bilmiyor bile. Bir Ermeni'yle evlenmesi tesadüf değil. İkisi için de bu bir "mantık evliliği". Müslüman bir kocayla büyük zorluklar, sıkıntılar yaşayacağını söylüyor. Ermeni olmayan bir kocası olsaydı, ziyarete gelen amcası Aram'ı nasıl ağırlar, nasıl akşam yemeğine çağırabilirdi?

Saklanmak zorunda kalınan ya da en azından kimliğin açık açık yaşanamadığı bir semtte, bir kentte Ermeni olmak ne demek onlar için? "Sanıyorum

bir tür geleneğe, örf ve alışkanlıklara bağlılık. Örneğin Kürtler dul kalınca yeniden evlenir. Bu Ermenilerde yoktur" diyor Seymur altını çizerek. "Ve Ermenilerde aynı aile mensupları arasında evlilik kural olarak yasaktır."

Kurt, kendi cevabını vermeden önce ailesinin hikâyesine dönüyor: "Bizimkilerin çok uzun yıllar önce Müslümanlaştığını biliyorum. Babam öyleydi en azından, annem hep Ermeni (Hıristiyan) kaldı. Ancak buraya, kente geldikten sonra Müslüman oldu. Ailemizin İstanbul'daki mensupları ise, tersine, Hıristiyanlığa geri dönüyor. Çocuklarımızı İstanbul'daki bir Ermeni okuluna göndermeyi biz de isterdik. Herhalde daha iyi eğitilirlerdi, ama karımın iki erkek kardeşi zaten orada. Demek ki belki de sonuçta onlar bir şeyler aktaracak bizim çocuklara... Burada sadece beş-altı Ermeni aile var ve hepsi duruma ayak uydurmak zorunda. Ben vaftiz oldum ve umarım, günün birinde çocuklarım da olacak."

Gerçekten bir korku ortamında, insanı kendini gizlemek zorunda bırakan bir atmosferde mi yaşıyorlar? Seymur'a göre Ermeni olduğunu söylemek, her türlü dedikodu ve tezvirata konu olmak demek... Komşularının ve arkadaşlarının başka bir kimliğe sahip olmayı, başka bir dine mensup olmayı anlayamayacağından korkuyor. Bir keresinde, Halep'e yaptıkları bir gezide, yan yana bir Ermeni kilisesi ve bir cami görmüşler ve demek ki sorun olmuyor, diye düşünmüşler. Ama bu Diyarbakır'da, Türkiye'nin herhangi bir yerinde tasavvur bile edilemeyecek bir şey. Müslümanlar nüfusun neredeyse tamamını oluşturan bir çoğunluk. Hıristiyanların ya da öteki azınlıkların sayısı ise lafı bile edilmeyecek kadar. Bir an susup kocasının ailesinden birinin, yakın bir tarihte İstanbul'daki düğününün fotoğrafını gösteriyor. Karı koca, Ermeni kilisesindeki törende genç çiftin iki yanında fotoğraf çektirmiş. Başka fotoğraflar da var, örneğin öğrenim için İstanbul'daki Ermeni okullarına giden iki erkek kardeşin fotoğrafları. Kendi evlilik törenleri elbette ki kilisede yapılmamış...

Kuzenlerinin durumu için ne düşünüyorlar; neredeyse tam bir Ermeni sayılması gerekirken sofu Müslüman olan Serhat hakkında? Müslümanlaşmış Ermenileri İslamiyet'e iyice yönelten ne, kim onları yeniden kendi kimliğine "döndürebilir?" Seymur onları neyin etkilediğini, etkileyeceğini gerçekten bilmediğini söylüyor. Örneğin Ermeni okuluna giden kendi erkek kardeşlerini harekete geçirenin, her şeyden önce öğrenimlerini

sürdürebilmek olduğunu düşünüyor. "Sonra papaz olurlar ya da olmazlar, bu kendi bilecekleri şey." Aileleri için asıl önemlisi, en azından Ermeni eğitimi almış olmak. O bile Ermeniliğini çok derinden hissediyor ve kendisini Müslüman olanlardan açıkça ayırıyor: "Sanıyorum onlar ancak işlerine geldiğinde Ermeni olacak."

6.
Muş

Ermenilerin Daron dediği bu geniş bölge şiddetli direnişlere sahne olmuş ve büyük *feda*ilerin (Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni hareketlerine mensup, adanmış devrim savaşçıları.) çoğu buradan çıkmış. Soykırımın gerek geniş ovada, gerekse Sason tepelerindeki cereyan etme biçimi, burada bugün de çok sayıda Ermeni'nin yaşıyor olmasını kısmen de olsa açıklıyor. Burada, özellikle de Muş ovasında, tehcirden çok katliamlar ağırlık kazanmış. Bu da, kimi zaman mucizevi biçimde, yer yer de Kürtlerin aradan birilerini seçip alması şeklinde yaşanan o "kurtarma fenomeni" sayesinde kadınların, çocukların, hatta bazen tüm ailenin canını kurtarmış olması demek. Özellikle Sason yöresinde, durum tam da bu.

Ve yine, dağlar ve ovalarla bölünmüş Muş bölgesinin uçsuz bucaksızlığı sayesinde, Sason'un aşılması zor dağ silsileleri arasında küçük direniş odakları örgütlemek mümkün olur. Sason direnişinin en ünlü hikâyelerinden birine Antog dağı sahne olur; katledilmek istenen Ermeniler ve Türk askerleri haftalarca çatışır. Sadece bu öz savunma çatışmalarının Sason Ermenilerine 10 bin cana mal olduğu tahmin ediliyor. Bu mevki de düşünce, *feda*iler, sağ kalanları bir araya toplayıp Muş ovasına inen bir yoldan aşağı indirir ve *Sasonts*ileri (Sasonlu) yaya olarak, güvenlik kaygısı duymayacakları Rus cephesine yöneltmeyi başarır. Nitekim, soykırımdan sağ kalanlarla onların torunlarından oluşan en kalabalık nüfus, o gün bugündür, Yerevan'ın güneyinde Talin'e kadar uzanan bütün o bölgede yaşamaya devam ediyor. Bugün Türk-Ermeni sınırının öteki tarafında bile, *Sasonts*iler arası evlilikleri sürdüren gizli ve Müslümanlaşmış Ermenilerle aynı lehçeyi konuşan insanlar var.

Sason sıradağlarıyla çevrili Muş ovası ve hatta Sason, suyu sodalı büyük gölün kıyısındaki Van'la birlikte, yaklaşık 2500 yıl önce bölgede tarih sahnesine çıktığı günlerden bu yana, Ermenilerin ağırlık merkezi olmuştur. Sason dağlarının batı yakasında yer alan ve en büyük Ermeni destan kahramanının, annesinin onu bu kutsal sudan içtikten sonra doğurduğuna inanılan Sasonlu Tavit'in[16] adını taşıyan kaynak suyu çok önemli

16 Sasonlu Tavit, epik destan, Frederic Feydit'nin Fransızca çevirisi, Gallimard, 1989.

bir ziyaret yeridir. Yöre Kürtleri 19. yüzyıl sonlarında yazıya aktarılmaya başlanabilen bu efsaneyi ezbere bilir. Fransız edebiyatı için Yuvarlak Masa Şövalyeleri ne ise, bu destanın Ermeniler için anlamı da odur.

Sason'un yaklaşık üç bin metre yüksekliğindeki Maruta dağı (Türkçede Aydın Tepesi) ile ikiye bölünmüş olması gibi, Muş ovasının önü de sıradağlarla kesilir. Çok sayıda Ermeni, bu dağlara tırmanıp Sason'a kaçarak ovayı kana bulayan katliamlardan kurtulmayı başarır. Sonraki aşamada da Sasonlularla birlikte, geçit vermez bu dağlar arasındaki geçitlerden kaçıp Ermenistan'a sığınırlar. Sadece köylerinde değil, Muş'un merkezinde bile onlarca aile kim bilir kaç kuşaktan bu yana "aralarında" evlenerek varlıklarını sürdürmeyi başarmıştır.

Seçtiği Ermenice isimle Hayk[17], bu ailelerden birine mensup. Kendini Ermeni olarak tanımlıyor ve bunu çok da gizlemiyor. Aslında ateist olduğunu söylüyor. Ailesinin kimi fertleri Müslümanlaşmış; inançlı ve dini vecibelerini yerine getiren birer Müslüman olmuş. Ailesinden başka kişileri, 1915'te nasıl kurtulduğunu yukarıda anlattığımız insanlardan olup soylarını Talin yöresinde sürdürenleri bulmak için Yerevan'a gitmiş. Elinde bilgi olarak sadece ailesinin ve yaşadıkları köyün adı varmış; onları çok uzun süre aramış. Ve bulmuş da. Ermenice bilmiyor ve Yerevan'a yaptığı onca seyahate rağmen, asla öğrenememiş.

"Kürtlere kız vermeyiz."

Hayk'ın annesinin babası Garo, soykırımda ailesiyle Sason'un Talvorik köyünden kaçar, büyük katliam dalgası dinerken Muş yakınlarında bir yere sığınır. Kendisi gibi sağ kalan bir Ermeni kadınla evlenir, bir oğulları, üç de kızları olur; kızlardan biri Hayk'ın annesidir. Baba tarafından dedesi Avedis (Ermenicede güzel söz ya da Tanrı kelâmı demek) de, yine Sason'un Zorarpur köyündendir. Soykırımda Kürt aşiretleri ve ağalarca himaye edilen, ama tümüyle onların denetimi altına alınan ailelerden... "Ağalar yüzünden yukarılarda yaşamak imkânsızmış" diye anlatıyor

17 Hayk, Ermeni mitolojisindeki efsane kahramanının adıdır. Nuh'un soyundan gelen, Babil devi Bel'i yenen seçkin okçu bir devdir. Bu zafer sonucu Ararat dağı eteklerinde kazandığı topraklarda kendi ulusunu yaratır. Ermeniler kendilerine Hay derler ve ülkelerinin adı da, bu kahramana izafeten Hayasdan'dır.

Hayk, "o yüzden ovaya inmişler. Babam kalanlarla birlikte Muş yakınlarında bir yere, ailemin anne tarafından koluyla aynı köye yerleşmiş."

Anne tarafından dedenin üç kız kardeşi ise Rus ordularıyla birlikte kaçar ve Ermenistan'ın Talin bölgesine ulaşırlar. Hayk'ın dört gün boyunca arayıp bulduğu da işte onların soyundan gelen akrabalardır. Büyükanne Ermeniceden başka dil bilmezmiş ve 80'li yıllarda ölen yaşlı akrabaları da bazen aralarında Ermenice konuşurlarmış. "Herkes, özellikle de komşular Ermeni olduğumuzu pekâlâ bilirdi, ama bizimkiler Ermenice konuşurken pencereleri kapatırlardı... Biz gençler birbirimize sorardık, bu tuhaf dil de neyin nesi diye. Sağ kalanların büyük çoğunluğu ne yapıp edip çocukların geleceğini kurtarmak lazım diye düşünmüş, çok fazla seçenekleri de yokmuş; Müslümanlığı benimsemelerinin nedeni genellikle bu. Ama biz *Sasonts*iler Kürtlere kız vermeyiz." Din değiştirme ve İslamiyet'i benimseme düzeyi ne olursa olsun, endogam evlilik Hayk'ın ailesinde de geçerliymiş ve bildiği doğruysa, soykırımdan sonra Sason'da ya da Muş ovasında sağ kalanlar için bu bir kural haline gelmiş.

Ama ona kalırsa bu evlilikler yeni kuşakların varlığını güvence altına almaya yetmiyor. Bütün erkek ve kız kardeşleri İstanbul'a gitmiş. O da öyle yapmış ama hiç de fena gitmeyen ticaret işini ailece yürütmek için Muş'a dönmeyi seçmiş. On, yirmi yıl sonra burada, Tarihi Ermenistan'ın merkezinde hiç Ermeni kalmayacağını düşünüyor. "Yaşanmaz bir hayat var burada... Biriyle kırk yıl dostluk yaparsın, ama bir gün sana dönüp der ki: *Haçını sikerim*. Hepiniz *fılla*sınız*!*"[18]

Muş'un kenar mahallesi haline gelen köylerinde babası bahçe sulayacak olsa, Kürtler hemen suyu kesermiş. O zamanlar çocukmuş, ama aklında bu da yer etmiş. Azınlıkta oldukları için de bir şey diyemezlermiş. Ama bugün artık aşiret yüzlerce kişiden oluşuyor, bu da komşularla "güç dengesi"ni az da olsa değiştirmiş... Hesabına göre, iki dedesinin, Garo ve Avedis'in soyundan gelenlerin sayısı bugün beş-altı yüz kişi kadar olmalıymış; çoğu İstanbul'a göçmüş, büyük bir bölümü Müslüman.

18 Fellah, köylü anlamına gelen Arapça kökenli bir sözcük. Kürtçede, 'fılla/fılle' şeklinde, Ermeniler ve diğer Müslüman olmayan gruplar hakkında, aşağılayıcı bir tabir olarak kullanılıyor.

"Tatillerde çocuklarımı İstanbul'daki akrabaların yanına gönderirim; buralarda eğitim görmelerini istemiyorum."

Hayk kendini ne Müslüman ne de Hıristiyan olarak tanımlıyor, çünkü hiçbir dine inanmıyor. Ama Kürtler için onlar "dönme", güvenilmez insanlar. Hayk çoğunluğun asimile olduğunu söylüyor, özellikle de şehirde yaşayanların. Ona göre Müslümanlığı benimsemeyene, onun şemsiyesi altına girmeyene buralarda hayat hakkı yok. "Şöyle derler adama: Nasıl yani, dinsiz misin? Camiye gitmediğini bilseler cenazeni bile kaldırmazlar. Bir keresinde Ermeni arkadaşlarla Sason'un bir köyüne kiliseyi görmeye gittik. Ahır olarak kullanılıyordu. Orada bir Kürt'e, Tanrı'nın evine neden böyle muamele ediyorsunuz, diye sorduk. "Orası *gâvurların* tanrısının evi" dedi.

Hayk'ın karısı Müslümanlaşmış bir Ermeni, onunkiler de Sason dağlarından. Muş ovasında bir köyde doğmuş. Hayk tekrarlıyor: "Soykırımdan kurtulan Ermeniler buralarda Kürt'e kız vermez." Ayrımcılığa maruz kaldıkları duygusunu öyle ya da böyle, hiçbir zaman yenemediklerini anlatıyor, Müslüman da olsalar değişen bir şey yok. Kürtler onları zaten hep Ermeni olarak görmüş, gerçekten de Ermeniler ve farklı bir azınlık olarak hep de öyle kalacaklar.

Ermenilerin Sason bölgesi ağa ve aşiretlerinin baskısını hep üzerlerinde hissettiğini söylüyor. Aileden İstanbul'a giden herkes Müslümanlaşmış ve gizli Ermenilerin çoğunun bir arada olduğu semtlerde yaşıyor. Kendi aralarında yaşıyorlar, ama esas olarak Güneydoğu Anadolu'dan gelmiş Kürtlerin gözü de hep üzerlerinde. Hayk doğrudan kan bağı olan kuzenlerini Talin'de bulmayı başardıktan sonra sık sık Ermenistan'a gidiyor. Orada olmayı seviyor ve şehir merkezindeki sokakları, bugünkü Ermenistan başkentinde ortak tanıdıklarımız olan küçük çevre içindeki herkesi tek tek sayıyor. Yarın bizi, buraya bir saat uzak bir köyde yaşayan amcasıyla tanıştıracak. O da Müslüman.

Ermeni hacı

Bizi ilk şaşırtan, duvara yapıştırılmış siyah Kâbe taşı; Arapça harflerle bezeli naif bir röprodüksiyon bu ve *hacılar* onları alıp eve getirmeye bayılıyor. Ali, Hayk'ın amcası. "Bizimkiler"in neler yaşadığını biliyor.

Kürt aşiretlerin mütemadiyen yarattığı sorunlar yüzünden, sağ kalan Ermeniler köyü terk etmek zorunda kalmış. Antog dağı çatışmaları sırasında babasının çok yakın bir dostunu Kürtlerin öldürdüğünü de biliyor. Sason'un önde gelen *fedai*lerinden Isro onlardanmış. "Ermenileri öldürmek için dağa götürdüklerini öğrenir öğrenmez, Ruslara haber salmış ve büyük bir direniş organize etmiş." Her Ermeni ailesindeki popüler hatıra kırıntıları onda da yer etmiş gözüküyor ve en az Hayk'ın hatırladıkları kadar canlı anılar bunlar.

Ama dedelerinin, büyükannelerinin katliamdan nasıl kurtulduğunu bilmediğini söylüyor utanarak. Ailesi o zamanlar Sigo ağanın Kürt aşiretine bağlıymış. O günlerde Ermenilerle Kürtler arasında sorun olmadığını anlatıyor; *sevkiyet* sırasında – kullandığı terim bu, *soykırım* değil – "bizimkiler"den bir grup "Rusya"ya, aslında Ermenistan'a gitmiş, ötekilerse Kürt himayesi altında kalmış. Ali bunları anlattıktan sonra, İstanbul doğumlu Ermenice çevirmenimizin tüylerini diken diken eden dini bir vaaza girişiyor. Kuran ve İncil'in aynı şeyler olduğunu söylüyor mesela, başlangıçta herkesin dininin İslamiyet olduğunu, Hıristiyanlığın sonradan ortaya çıktığını... Sözünü "Dört Kitap"ın, Eski ve Yeni Ahitlerin, Kuran ve Tevrat'ın aynı kitap olduğunu söyleyerek bitiriyor.

Hac konusunda konuşması için üsteliyoruz. "Medine'de sigarayı tuvalette içerdim! Fransız bir Müslüman dedi ki, iyi bir Müslüman asla sigara içmemeliymiş, *haram*mış. Ama nihayetinde seni cennete ya da cehenneme gönderecek olan kiliseye ya da camiye gitmek ya da gitmemek değil." Sonra sevinçle, üç yeğeninin imam olduğunu anlatıyor. Toplam on beş çocuğu var...

Köyde herkes onun Ermeni kökenli olduğunu biliyor. Ona sorarsanız, *dönme* lafı hakaret değil. "Ama biri bana Ermeni olduğum için hakaret etmeye kalkarsa, cevabını alır!" Kanıt olarak da babasının başına gelmiş bir olayı naklediyor: Bir gün camide ona biri "Sen dönmesin" demiş, ama lafa kırılmaması gerektiğini de eklemeden edememiş. Ali'nin babası ise kendisini incitecek lafın tam da bu olduğunu söyleyerek cevap vermiş... Bu sert tartışma da yumruklaşmayla bitmiş.

Ailede en yakınlarının hepsi Müslüman da olsa, Hıristiyan Ermenilerle de temasları var. Mesela oğullarından birçoğu İstanbul'da ve Hıristiyan

Ermenilerle beraber çalışıyorlar. Kendisi için Ermenilik sadece bir tür aidiyet. Ama yine de bu aslında atalarımıza, kökenlerimize olan aidiyetimiz, diye ekliyor. Oğulları da kendisi gibi ve kendilerini Müslüman olarak görüyorlar. Endogami kuralına da uymamış; karısı Ezidi bir Kürt.

Hayk onu biraz kışkırtıyor. "Hıristiyanlar içki içiyor ama yine de cennete gidebiliyor. Kuran'da ise içki içmemek gerektiği yazılı. Buna karşılık insan öldürsen de cennete gidebiliyorsun." Gülüşmeler oluyor. Amca ve yeğen hiç de öyle kavgacı insanlar değiller ve muhtemelen böyle bir tartışma ilk kez yaşanmıyor. Ali lafı soykırıma getiriyor yeniden. "Bu soykırım insanların utandığı bir şey... Devlet böyle bir şey olmadı diyor, çünkü Türkiye Cumhuriyeti kurulmadan önce olmuş bir şey ve devlet tazminat lafı duymak istemiyor! Öteki dünyada adalet yerini bulacak nasıl olsa..." Toprakla bağlantılı bir özür dileme talebinin Türkiye'nin inkâr politikasına daha sıkı sarılmasına yol açtığı tezi onu ikna etmiş gibi. "İkide bir vatanın bölünmez birliğinden söz ediliyorsa, demek ki böyle bir tehlike var, devlet bunu böyle hissediyor. Bana sorarsan Kürtler, Ermeniler, Aleviler, bunlara Ezidileri de katabilirsin, hepsi sonuçta Türkiye'nin karşısına aynı sorunla çıkıyor."

Bir Ermeni köyü

Hava daha da serinlemiş. Muş'tan başlayıp bütün ovayı aşan tek ana yola koyuluyoruz yeniden. Hayk eskiden tümüyle Ermenilere ait olan bir köy gösterecek, zaten karısının doğduğu köy de orası. Bugün köyde yaklaşık yüz Ermeni varmış. En kalabalık köylerde bile nüfusun beş yüz kişiyi aşmadığı göz önüne alındığında, hiç de yabana atılacak bir sayı değil. Gökyüzü masmavi; hava açık ve serin, güneşin sıcaklığını alıp uzaklaştıran tipik sonbahar kokularına bürünmüş her yer. Sağda, solda görülen köylerin çoğu 1915'ten önce Ermeni köyüymüş.

Oraya varınca aşiretin en yaşlısı bizi bildik bir Ermenice sözle karşılıyor: *Parov yegak* (hoş geldiniz). Adamcağızın dudaklarından dökülen ve tütün bahçeleriyle çevrili avlunun ortasında tuhaf biçimde çınlayan bu Ermenice sözleri duyunca, bir titreme alıyor bizi. Ailedeki ötekiler, erkek kardeşi ve oğulları gibi, o da Türk ismi taşıyor; Salih. On beş yıl önce, neredeyse hep birlikte Sason dağlarından gelmişler. "Göç"ün nedeni bir cinayet. Sason dağlarındaki öteki aşiret ve ailelerin de uzun uzun

anlattığı üzere, sağ kalıp bir araya gelen, aralarında evlenen, Müslüman olan hemen bütün Ermeniler katliamda onları "kurtarıp himaye eden" Kürt ağanın aşiretinden. Salih 1915'te öldürülen dedesini görmemiş. Babası beş yaşlarındayken aşiret gelip onu köyden almış. Kendisi de Müslüman doğmuş. Ama babası "bizimkiler"den biriyle, bir Ermeni kızıyla evlenmiş. O din değiştirme demiyor. "Din değiştirme"yi olmuş bitmiş bir şey gibi görüyorlar. Ama Salih'in üç oğlundan biri söze girip durumu netleştiriyor: "Biz Sasonlular yabancıya kız vermeyiz." On beş yıl önce terk ettikleri köyde bugün sadece üç hane Ermeni var. Amcası bir Kürt'e sattığı ve parasını bir türlü alamadığı bir arazi meselesi nedeniyle Kürt aşiretinden birini öldürmüş. Bir gün delirmiş, basmış tetiğe ve çekip gitmiş. Jandarma, polis kimseye gelip bir şey sormamış. Bu aşılması zor, sarp dağlarda Osmanlı gibi Cumhuriyet'in de otorite kurması o kadar kolay değil. Dahası, yüzlerce yıllık gelenekle oluşan kurallar bir biçimde işlemezse, insanlar anlaşmazlıklarını bazen kanla da olsa, kendileri çözüyor.

Salih'in oğullarından biri Ermenilerin de bazen kendi aralarında kapıştığını, ama bunun asla uzun sürmediğini söylüyor. Ovaya kaçmaları bunun örneğiymiş. Hayk herkesin karşısındakini o kadar da kolay anlamadığı – aşiret Kürtçesi ya da Sason'a özgü bir Arap-Kürt lehçesi konuşuyor, yaşlıların Ermenicesi de yine Sason'a has – sohbette cinayet sonrasında en az on beş ailenin gelip yanlarına yerleştiğini anlatıyor. Salih'in bir oğlu daha var. Ona göre hayat, Muş ovasında daha kolay. Ama aşiretlerin ağırlığı burada bile hissediliyor. Son seçimlerde yörenin üç önemli ağası Ermeni aileleri ziyaret edip her birinin temsilcilerine kime oy verileceği konusunda talimat iletmiş... Ama hepsi şu görüşte: Ağalık sistemi Sason gibi ücra yörelerde sürse de, başka birçok yerde itibar ve hürmetten başka bir şey getirmiyor.

Salih'in dokuz çocuğu, beş erkek kardeşi var, hepsi İstanbul'da. Ama dört kız kardeşi kendi yanında. Gerçekten de, ağızlarını başörtülerinin ucuyla kapatan birtakım kadınlar var; bir kenara çekilmiş konuşmayı izliyor, ama yanımıza gelmeyi denemiyorlar bile. Biri, elinde şişler, kalın yün çorap örüyor. Bu çorapları basit lastik çarıkların içine giyiyorlar ki, yılın altı ayı kar altında olan ovanın soğuğunda ayaklarını sıcak tutabilsinler. Laf dönüp dolaşıp kendiliğinden ayrımcılık konusuna geliyor. Hiçbiri Ermeni

adı taşımıyor. Uzun yıllardır baskı altında olduklarını hatırlatan Hayk, bu durumda Ermeni ismi taşımayı, çocuklarına böyle isimler vermeyi akıllarına bile getiremeyeceklerini anlatıyor... İnsanlar eskiden de, bugün de hep aynı biçimde evleniyor: Erkek kadını görüyor, Ermeni olduğundan emin olup beğeniyor ve istetiyor. Zaten Hayk az sonra, arabada, bize sonunda fotoğrafının çekilmesine razı olan kadınlar arasında bir kız gördüğünü ve onu erkek kardeşlerinden birine istetmeyi düşündüğünü söyleyecek. Konumuza geri dönüyoruz. Kürt aşiretleri, Sason'da olduğu gibi bu köyde de, farklı yollarla da olsa ayrımcılık yapıyor mu? Okul önlüğüyle görülen Salih'in torunu ortalığı kızıştırıyor. Okul koridorunda ona *Ermeni kökü* demişler bir gün. Ama ayrımcılık konusu kısa kesiliyor.

Bir araya gelip, örneğin Muş'ta bir dernek lokali falan açmayı hiç mi düşünmemişler? Sorudaki saflıkla epey eğlendiği anlaşılan Hayk, onların yerine cevap veriyor: "Bilmem anlatabildik mi ama, biz Ermeni olduğumuzu söylersek bütün müşteriler kaçar diye korkarken, bir de dernek kuracağız, öyle mi. Oldu olacak bir de kilise inşa edelim!" Ötekiler ise hiç ağzını açmıyor. Ve sessizliği deniz mavisi kravatıyla çıkagelen bir okul öğrencisi bozuyor. Kendini köydeki okul arkadaşlarından farklı hissetmediğini söylüyor. Ama, "umarım karşıma hep okumuş yazmış, kültürlü insanlar çıkar" demeyi de ihmal etmiyor. Onun da aklı fikri, aşiretteki herkes gibi, İstanbul'da. Salih'in bir oğlu lafı paraya getiriyor. Çekip gidecek kadar çok paraları yok, ama kafalarından geçen, bu elbette. Ayrımcılık yüzünden mi gitmek istiyorsunuz, diye üsteliyoruz. Cevap, "Her an bir şey olabileceğini hissediyoruz, diyelim" oluyor. Daha fazlasını söylemeyecek, belli. Ama anlaşılan, en çok ekonomik nedenlerle gitmek istiyorlar. Anadolu'da her yerde olduğu gibi, yoksulluk burada da kalıcı. Biraz tütün ekiyorlar, biraz da pancar. Ama "Hiçbir şey para etmiyor artık, hiçbir şeyin kıymeti kalmadı." Ve bu yıl kötü bir hasat geçeceği, ilkbahardan belli. Tek bel bağladıkları hayvanları; koyunlar ve birkaç keçi.

Kendisi de İstanbul'da on yıl kalmış ama, Hayk kravatlı öğrenciye sormadan edemiyor; İstanbul'daki Ermenilerle ilişki kurmaya çalışıyor mu? Genç, dudak büküyor. Sonra birkaç kelime ediyor yine de; evet, ama özellikle "daha gelişmiş" insanlarla görüşmeye... Gencin ergen söyleminde gelişme, öncelikle maddi konfor demek. "Burada ulaşım

bile yok, bütün yollar kapalı" diye yakınıyor. Kimlik sorununun çok daha ötesindeki megapol İstanbullusu kimliği aniden beliriveriyor; "daha özgür" olunan ve özellikle de her şeyin yapılabildiği bir yer orası; köydeki en mütevazı evlerin bile çatılarına ya da yere monte edilmiş çanak anten görüntüleri de bunu anlatıyor zaten. Bu yüzden, "cemaat" denince, köydeki *Sasontsi*lerle İstanbul'daki Ermeni cemaati arasında onun için öyle büyük fark yok.

Hayk, eğitimsiz olduğu için İstanbul'da hemen her işi yaptığını söylüyor; ama bu genç de, Anadolu'dan gelmiş yüzlerce Ermeni gibi *kuyumcu* olacak neyse ki. İstanbul'a giden erkek kardeşinin de işi buymuş. Hepsi buna razı ve şöyle diyorlar: "Hiç değilse bir arada olur, yardımlaşırız." Kültür tümüyle yok olmamış buralarda, çünkü cemaat sınırlarını aile, kan bağları belirliyor. Anadolu'nun dört bir yanını dolaşırken görüştüğümüz Müslümanlaşmış ailelerin tersine, yaşayan hiçbir Hıristiyan Ermeni geleneği yok burada. Boyalı Paskalya yumurtaları, Noel kutlama yemekleri; hiçbiri. Hrant Dink'i tanımazlarmış. Kim olduğunu öldürülünce öğrenmişler. Pek, sınırlar açılırsa Yerevan'a gitmek isterler mi? Kardeşlerden biri Hayk'la birlikte bunun hazırlığını bile yapmış, ama parasızlıktan vazgeçmiş.

Güneş dönmek üzere; birlikte fotoğraf çektirelim diye onları ikna etmeye çalışıyoruz. Yaşlı kadınlardan biri, en arkadaki, ürkekçe yaklaşıyor. Ötekiler onun yetmiş beş yaşında olduğunu söylüyor, ama doğum tarihini bilen yok ve kadın da Sason'a özgü Arap lehçesiyle konuşuyor. Babası Tavit, Derince köyündenmiş. Az önce kocası geldi yanımıza. Elimizi sıktı, Ermenice "*parov yegak*" diye selam verdi. Gerekli karşılığı verdik: *Parov desank* (Hoş bulduk). Sason Ermeni lehçesiyle sayıları ona kadar, hatasız sayıyor. "Ahçig," kız demek. Nasılsın, anlamındaki *İnçbes es*'i ise "İmalis" gibi telaffuz ediyor. Az çok değişime uğramış cevabını ise biliyoruz: *Lav im* (İyiyim). Çocuklara *ciğer* diyorlar, derin şefkat duyulan birine Ermenice seslenme biçimi bu; yumuşak ve değerli bir vücut parçası olduğu için bilerek seçilmiş olmalı. *Mi yertak*, gitmeyin. Yaklaşık otuz kişiden oluşan aşiretin fotoğrafını bin bir zahmetle çektikten sonra ağzından çıkan veda sözcüğü bu...

Ayrılmadan önce şöyle diyor Salih: "Ermeniler öldürülsün diye *ferman* verildiğinde, buralarda sadece bir kişi sağ kurtulabildi." Ama bugün onun bile on çocuğu var ve bütün aşiret, her şeye rağmen hayatta. Sağ kurtulan dedenin Ermenice adı Artin'miş, himayeci Kürtler ise Said dermiş. Aşiretin bugünkü nüfusu iki yüz kişiden fazla. Arabaya binmeden önce kadınlardan biri bana bir çift yün çorap hediye ediyor. Ötekiler saçımı okşuyor. Bir de başörtüsü veriyorlar.

Taniel, Müslüman Ermeni

Ovada başka bir köye daha uğruyoruz. Turgut'un köyü burası. Kendine Ermeni ismi olarak Taniel'i seçmiş. Dedesinin adı Abkar'mış ve soykırımda on altı yaşındaymış. Köyleri Muş ovasının tam ortasındaymış ve katliamdan kurtulamamış. Ailenin öteki fertleri yüksek yerlere kaçmak istemiş, ama hemen yakalayıp oracıkta katletmişler. Taniel'in babası, kıyımdan nasıl mucize eseri kurtulduğunu bizzat babasından dinlemiş. Merminin biri parmağını koparıp almış, öteki yüzünü parçalamış. Onu tepelerde dolanıp dururken bulmuşlar. Abkar Müslüman olup bir Kürt kadınla evlenmiş. Daha sonra da köye dönmüş. Abkar'ın küçük erkek kardeşi Setrak ise daha şanslıymış; onu *fedai*ler kurtarmış ve bugünkü Ermenistan'a kaçmış.

Tertemiz ve aydınlık salonda, kocaman rahat yastıklara kurulmuşuz. İçeride insanın tenini ısıran gece ayazını unutturan bir döküm soba yanıyor harlayarak; gözlerimiz Taniel'in babasında. Biraz şaşkın, hatta sıkıntılı bir halde o da bize bakıyor. Birazdan ailenin bütün üyeleri "ziyaret"e gelecek, uzaktan gelmiş Ermeni gezginleri merak ediyorlar çünkü.

Taniel'in macerası biraz Hayk'ınkine benziyor; kardeş çocuğu olan kuzeniyle birlikte akrabalarını aramak için Ermenistan'a gitmiş ve bugün Yerevan ve çevresinde yaşayan Muş ve Sason kökenli Ermeniler sayesinde, bulmuş da. Setrak'ın torunları Taniel'i sevinçle konuk etmişler. Ermenice öğrenmiş Taniel ve zaten bu görüşmeyi de Ermenice yapıyoruz. Taniel ve babasının hesabına göre, Muş'un bu köyünde, soykırımdan kurtulup Müslüman olan Abkar'ın soyundan gelen yaklaşık otuz kişi var. Taniel'in annesi de Müslümanlaşmış bir Ermeni ailesinden ve ailenin on üç çocuğu var, en küçüklerden biri Taniel. Ailenin en yaşlıları bir amcayla bir hala.

Seksen, seksen iki yaşındalar. Onlar da gelip sobanın yanına, yere oturuyor. Taniel ve kardeşleri odanın ortasına bir muşamba seriyor. Anne ve kız kardeşler mutfağa girip gözden kayboluyor. Küçükler mutfaktan sırayla tabakta bir şeyler getiriyor; çay, ev yoğurdu, et. Sohbet bir ara Hrant Dink'e ve *Agos*'a kayıyor. Taniel aslında Hrant'ın ailesinin de köken olarak Sasonlu olduğunu, Malatya'ya 1915'ten sonra geldiklerini söylüyor.[19] Yerevan'dan satın aldığı ve bölgedeki tüm Ermeni köylerini gösteren bir haritayı uzatıyor bize sevinçle. Bütün bu köylerin Ermenice isimlerinin yanına Türkçelerini not etmiş.

Köyün üst tarafında eskiden bir kilise varmış, şimdi yok. Ailenin en yaşlısı koca koca taşların tek tek götürülüp şehirde satıldığını söylüyor. Bütün aile fertleri, eksiksiz bir arada şimdi. Babası gözlerini hiç ayırmadan ve çok fazla konuşmadan bize bakıyor ama, Taniel ve erkek kardeşi epeyce konuşkan. Taniel yöredeki *fedai*lerin eski fotoğraflarını gösteriyor bize, onları da Yerevan'dan almış. Erkek kardeşi de çok görmek istiyor Setrak'ın sınırın öteki tarafında yaşayan torunlarını ve öteki akrabaları. Baba kuşağının suskunluğuyla iki erkek kardeşin dilbazlığı tam bir tezat oluşturuyor. Köklerini araştırmaya olan merakları ve Taniel'in Ermenice öğrenmiş olması bir şeyleri, Müslümanlaşıp Kürtlerle iç içe geçen bu ailenin asimilasyonunu tersine çevirecek gibi gözüküyor.

Ailenin bütün erkekleri bir anda ayağa kalkıyor. Camiden ezan sesi geliyor; namaza çağrı var. Taniel Ermenice özür diliyor. Erkekler koridordaki küçük bir lavaboda aptes alıp verandaya yayılmış kilimlerin üstünde namaza duruyorlar. Taniel geri geldiğinde, ona, adım başı bir kilise bulunan ve insanların domuz etine bayıldığı o ülkede, Yerevan'da nasıl dayanabildiğini soruyoruz. Tabii ki hiç domuz eti yememiş. Ama ara sıra başkentteki tek camiye, İranlıların mavi camisine gidiyormuş. İlkbaharda gidip onu köyünde bir kere daha göreceğiz, bizi gördüğüne sevinecek. Hayvanlarını güdüyor olacak biz geldiğimizde, babası ise ovada, epey uzak bir yerde. Çok uzun kalmayacağız, bu bir nezaket ziyareti. Sırayla önümüzden geçen ailenin öteki fertlerinin meraklı ama pek dostça olmayan bakışları Taniel'in incelik ve heyecanından

19 Taniel'in verdiği bilgi doğru değil. Hrant Dink'in ailesi Malatya'ya Sason'dan değil Sivas'tan göç etmişti, *çn*.

ne kadar da farklı; bize hiç iyi gelmiyor bu. Sonra, başka bir yere gitmek üzere yoldayken cep telefonumuzdan arayıp soracak Taniel: Ne tarafa gidiyorsunuz? Nasıl, geceyi o köyde mi geçireceksiniz? Kim onlar? Güvenilecek insanlar mı? "Bizimkiler"den mi?

Geriye sadece anılar kaldığında

Geçen kışla karşılaştırıldığında, baharda her şey ne kadar farklı, gecikmiş de olsa. Köydeki son ev olan Alaaddin ve ailesinin dağın eteğindeki evine gitmek için, yükseklerde biriken karın havalar düzeldiğinde erimeye başlamasıyla oluşan suları sürükleyen bir dereyi aşmak gerekiyor. Arabayı bırakıp aşağıdaki toprak - tahta karışımı yaya köprüsünden geçmeye karar veriyoruz. Ev, sıra sıra tütün balyalarının dizili olduğu tarlanın tam ortasında. Hasatta ortadan ikiye bölünmüş ve yere devrilmiş beyaz ve oyuk gövdesiyle tütünü tanımak zor değil. Yılın altı ayını kar altında geçiren ağır ve yağlı toprağın üstünde, kırmızı öbekler halinde yer yer yüzeye çıkmış. Evin balkonunda karşılıklı iki kapı var. İki erkek kardeş tek çatıyla örtülü iki ayrı evde yaşıyor. Ercan sağda, kardeşi ise tam karşısındakinde... İkisinin de insanın alıp içine sokası gelen birer çocuğu ortalıkta; bir-iki yaş daha büyük olan, alnına el değdirdiğinizde anlıyorsunuz ki ateşler içinde yanıyor. Küçücük yanakları al al olmuş, burnu akıyor ve kötü kötü de öksürüyor. Kadınlar fotoğraf makinesini görünce başörtülerinin kenarıyla dudaklarını örtüveriyor, ama birkaç ay önce çekilmiş filmlerin negatiflerini gördüklerinde, merak her şeye üstün geliyor. Soldaki evin loş odasında, Anadolu'daki bütün yoksul köy evlerindeki gibi toprağa serili yün yataklar var; evin en küçükleri olan biri altı aylık, öteki bir buçuk yaşında iki bebek az önce öğle uykusundan uyanmış. Ercan'ın karısı oturmamızı istiyor ama "kilise"ye gitmeliyiz. Evin arkasındaki tepeye tırmanıyoruz, insanın bacaklarını dermansız bırakan keskin bir yokuş var. Sason dağlarındaki öteki köylerde olduğu gibi, Ercan ve çocuklar taşlarla çok haşır neşir. Yokuş yukarı çıkarken hangi taşlara basmalara gerektiğini bakmadan biliyorlar; çocukluktan bu yana sürü peşinde dolaştıkları için buna alışmışlar. Bugün hayvanların yanında en büyükleri olan Alaaddin ile kardeşi var; kim bilir neredeler? Tepeye çıkar çıkmaz eskiden Ermeni köyü denen şeyin ne olduğunu görüyor, anlıyorsunuz. "Dedelerimiz zamanında hepsi daha bakımlıydı" diyor Ercan özür diler gibi. Buraya ilk gelişimizde yanımızda Taniel de

vardı ve "Ermeniler zamanında" bugünkü taşlı çakıllı tepelerin vişne ve benzeri meyve ağaçlarıyla kaplı olduğunu yeminle tekrarlayıp durmuştu. Bugün eskiden kalma tek faaliyet tütün yetiştiriciliği. Keçi ve koyun besiciliğiyle birlikte bu kalabalık ailelerin ayakta kalmasını o sağlıyor. Kilise kalıntılarını arayacağımız yer, çevresine nasılsa sağlam kalabilmiş güzel taşlardan duvar örülü, en az dört metre çapında krater benzeri bir çukur. Ercan'a sorarsan kilisenin üstü eskiden toprakla örtülüymüş. Ne zaman, kim yapmış? Bilmiyor. Zaman hükmünü icra etmiş; hayvan sürüleri ya da toprak kaymaları nedeniyle değilse bile, en azından bizzat insan eliyle, orası kesin. Başka birçok yerde de gözlediğimiz gibi, çobanlar deliler gibi toprağı kazmış altın buluruz diye. Batman'dan metal detektörleriyle bile gelenleri Ercan kendi gözleriyle görmüş. Bize eşlik eden ama görüştüğümüz bu ailenin hikâyesini çok iyi bilmeyen Hayk'a göre o kadar çok hazine ve altın arayıcısı var ki! Televizyonlardaki röportajlara konu olan bu tuhaf merak, insanların akıllarını başlarından alıyormuş. Otlar taze, açmış çiçekler var yer yer... Ve hayvan pislikleri... Daha yüksek bir yerde, tam karşıda ağaçların altında bir mezarlık. Evdeki bütün çocuklar buraya kadar gelmiş. Kızlar sigarasını içen yabancıya bakıp dalga geçiyor. Ateşi olan küçük oğlan bile büyüklerle birlikte keşif gezimizde yerini almış.

Mezarlıkta haç yok, diyor bize doğru gelenler. Ama kesilip çember şeklinde dizilmiş ağaç dalına benzer şeyler var ve içinde bir şeyler yakıldığı belli çömlekler. "Bizimkiler yapmış olamaz" diyor Ercan, "Kürtlerde de böyle bir âdet yok." Belki kış bastırmadan gelen Ermeni turistlerin işidir. Yazın, Sason'da herkesin Hıristiyan olduğu bir köyde tümüyle taş kaplı böyle küçük bir kilise daha göreceğiz. Kimi çömleklerde tütsü yakılıyor, kimileri ise yüzyıllardır orada istirahat eden ölmüş Ermenilerin ruhuna yakılmış küçük mumlar için şamdan vazifesi görüyor. Ercan bu çok eski Ermeni âdetini bilmiyor. Demek ki muhtemelen hacca giden Ermeni turistler geçmiş buralardan; buralarda yaşayan ama kimsenin haberdar olmadığı başka Müslümanlaşmış Ermeniler yapmadıysa tabii... Tehlikeli sayılabilecek bir inişin ardından – burada da çocuklar buldu bize taşlar arasındaki doğru yolu; kendilerinden daha büyük biri düşünce de gülmekten kendilerini alamadılar – vardığımız yüksekçe düzlükte sohbet yeniden başlıyor. Leğenin birini ters çevirip üstüne kare biçimli devasa bir sini yerleştiriyorlar. Sini silme dolu; yoğurt, kaymak, peynir ve tabii çay var. "Büyükbaba ve büyükannelerimiz Ermeni'ydi"

diyor Ercan. Karısı ise Kürt. Yarı yarıya Ermeni babası, komşu köyden "kendisi gibi" (yani yarı yarıya Ermeni olan) bir kadınla evlenmiş. Ailede kendilerinden, yani kendi kanlarından herkesin kökeninde Ermenilik varmış ve hep aralarında evlenirlermiş. Bunu Ermeni köklerini korumak için yapmazlarmış, çünkü hepsi dörtte üç Kürt'müş. Buradaki "kendi aralarında evlenme" uygulaması endogam bir gelenek değil, kırsal bölgelerin ortak bir özelliği, birbirleriyle akraba aileler arasındaki evlilik âdeti; eskiden tümü Ermeni olan Muş ovasındaki beş altı köye tesadüf sonucu dağılmış olanların bir âdeti.

Gençlerden biri, Ercan'ın amcasının oğlu, ben de ötekiler gibi "aşiret" içinden evleneceğim, diyor. Her yerden çok bu köye, ovanın dağlar ve tepelerle çevrelendiği bu memlekete ait hissediyor kendini. "Ama aynı zamanda da Ermeni'yim" diye mırıldanıyor tereddüt ederek. Ermeni köklerinin iyice karıştığını, bu konuda neredeyse hiçbir şey bilmediğini anlattığı konuklarına hoş görünme, onları onore etme isteği de var belki genellikle yapıldığı gibi. Soykırımdan bir tek büyükbabası sağ kurtulmuş. Yukarıdaki kilise de o büyükbabanın adını taşıyormuş. Atalarının köyü diye bildikleri Kalagaş buraya iki adım mesafedeymiş. Dedeyi dağlarda dolaşırken bir Kürt kurtarıp saklamış. Dede 1949'da ölmüş.

Güneş ağır ağır batıyor. Sürüler dönecek, onlarla birlikte çobanları da. Amca onlarla geliyor. Oturup usta parmaklarıyla kâğıt hazırlıyor sigarasına. Şehirdeki herhangi bir dükkânda çok ucuza bulunabilen bir tabakadan kızıl renkli tütününü çıkartıyor. Çocuklar sininin yanından teklifsizce çekilip yanına koşuyor, amcanın okşadığı ilk çocuk olabilmek için. Burnu artık iyice akmaya başlayan küçük bile orada, hiç de çekingen değil; bu geniş aşiretin gece gündüz hareketli hayatına çoktan alışmış. Amca sonunda sadede geliyor: Evet, dedem Ermeni'ydi. Katliamda iki erkek kardeşinin, Kaspar ve Ton'un (Taniel'in kısaltılmış hali olabilir mi) kaybolduğunu anlatırdı. Çok uzun süre aramışlar onları. Sonradan yanlış olduğu ortaya çıkan bir ihbarla Batman'a kadar gitmişler. Hayk da katılıyor sohbete: Kendisi gibi, akrabalarının Ermenistan'a kaçıp kendini kurtardığını ve orada ailenin Hıristiyan bir kolunu oluşturduklarını öğrense, neler hissederdi acaba? Ercan "Elbette severdim onları" diyor güvenle. Ama Ermeniliklerinden geriye ne kalmış ki?

Hava bir anda soğumuş gerçekten. Şimdi bir tek baba, Alaadin eksik; gidip bakacaklar sürüsünü geri getirmiş mi? Kim bilir kaçıncı bardak çayla ısınırken onları bekliyoruz. Anlatma sırası Ercan'da. Aslında geçen yıl Taniel'le gelişimizde anlamışlar uzak da olsa akraba olduklarını; Ercan'ın bir kuzeniyle Taniel'in baba tarafı arasında evlilik yoluyla akrabalık varmış. Sonuçta ikisi arasında aile üzerinden, evlilik üzerinden de olsa hassas bir aidiyet bağı oluşmuş.

Amca eklemeden edemiyor; evet, biri "bizimkiler"den birine bir şey yapsa, kendimizi de incinmiş, yaralanmış hissediyoruz. Hrant Dink'in öldürülmesini örnek olarak gösteriyorlar. O eve hiç *Agos* girmemiş o güne kadar; zaten, özellikle kadınlar ve yaşlılar arasında konuşulan tek dil Kürtçe. Ama televizyondaki o haber hepsini çok etkilemiş. Her türlü kan bağının olduğu aşiret yaklaşık iki yüz haneden oluşuyor. Bunlardan en az ellisi çok yakında, köyün iki adım ötesindeki küçük kentte.

7.
Sason'a baskın

Sason, Muş ovasına kondurulmuş dağlık bir alandan çok, sınırı belirsiz bir bölge. Aynı adı taşıyan Sason ilçesi üzerinden bölgeye girerken bile çıkmaz sokağa dalmış hissine kapılıyorsunuz. Kentin daha yüksekçe öteki yakasında tepeler, onların üstünde de boylu boyunca traşlanmış alanlar var; yol sayılmaz bunlar, tepelerde saklı onlarca köy ve mezrayı birleştirip büyülü Maruta dağının (Türkçede Aydın tepesi) eteklerine kadar uzanıyorlar. Üç bin metreye ulaşan yüksekliğiyle yöre coğrafyasını tanıyabileceğiniz olağanüstü bir gözlem noktası Maruta; Himalaya dağı kadar vahşi görünüşlü... Sason'u ikiye bölüyor.

Bu geziyi İstanbul'dan bir kız arkadaşla Sasonlu bir gazeteci ayarladı. Amaç Hıristiyan kalmış son Ermeni köylerine, elli kadar insana ulaşmak. Sasonlu Tavit'in doğduğu efsanevi su kaynağına yaptığımız, olmazsa olmaz küçük geziyle başlıyoruz. Herkes biliyor bu Ermeni efsanesini; Kürtler, Araplar ve elbette Ermeniler. Zor hayat koşullarına birlikte katlandığımız ve ortak bir inanca sahip olduğumuz için kardeşçe yaşıyoruz, diyor yöredekiler. Her yıl dağdaki tören için hepsi birden Maruta'nın eteğinde buluşuyormuş.

Bu akşam şehirde düğün var. Yolda Kürt düğünlerine özgü o ağır ve acılı müziği duyduk; araya elektronik gitar akorları da karışıyordu. Biz arabayla küçük Sason'un şehir merkezinden geçerken şarkıcı Berivan'ın CD'sinden buğulu, güzel bir ses yayılıyor; öyle kimseye görünmeden de ilerleyemiyoruz, bizi fark ediyorlar. Küçük bir turizm bürosunun önünde kırk kadar çocuk sarıyor etrafımızı. Ermeni-Arap kökenli genç bir delikanlı bulmuşlar bizim için. Azıcık İngilizce biliyor ve bize bütün gün o yardımcı olacak. Büroda bir de jandarma var. Bize bakmıyor bile; pasaportlarımızı istemekle yetiniyor ve elinde çay fincanı, dikkatle rehberimizin anlattıklarını dinliyor. Sivil giyimli ve geldiği gibi çıkıp gidiyor. Van'daki rehberimizin erkek kardeşi Van'dan Sason'a bizimle kimsenin gelemeyeceğini söylemişti: "PKK'lıları arıyorlar. Sason'a Kürt rehberle gitmeye kalkarsanız hemen durdururlar." Birkaç ay önce benzer bir tecrübeyi Ermeni bir turist de yaşamış ve kentin hemen girişindeki jandarma karakolunda saatler geçirmek zorunda kalmış.

Bize öyle olmuyor; rehberden güvence alan ve Ermenilere ait kalıntıları görmek isteyen – bölgede kalmış birkaç Ermeni ailenin de kalıntı sayılabileceği göz önüne alındığında aslında yalan söylemiş olmuyoruz – Ermeni turistler olduğumuzu duyup rahatlayan jandarma subayı başıyla selam verip yanımızdan ayrılıyor. "Savaş"ta Ermenilerin sığındığı bir "mağara"yı gezip yola koyuluyoruz. Meydanda bir Kürt bizi durduruyor. Rehberimiz, Ermeniler şu şu köyü görmek istiyor diyor ona. "Bekleyin biraz, haber vereyim" diyor cep telefonunu çıkartarak. İlgilendiğimiz bütün köyleri herkes biliyor anlaşılan. Sonra, ailesi gideceğimiz son köyde oturan B. diye birini soruyoruz; refakatçilerimizse bizi ikna etmeye çalışıyor; orası çok yüksek ve hava da kötü, bugün varamayız.

Kararmakta olan hava birden griden koyu kahverengiye dönüyor birden ve bardaktan boşanırcasına yağmur yağmaya başlıyor. Bir dönemeçte yolun çöktüğünü görüyoruz, bundan sonra arabayla devam etmek imkânsız. Tam o sırada Cibril ve Selim çıkıyor karşımıza; aslında köyün ağası olan o Kürt'ün cep telefonuyla haber verdiği Ermenilerimiz onlar. Aldıkları ve uyulması zorunlu talimat gereği bizi bekliyorlar – doğulular için çok tipik pozisyonda, çömelmiş halde. Türkiye'nin o geniş topraklarının aynı saat dilimini yaşamasını öngören o parlak fikir sayesinde, saat dört deyince akşam oluyor burada... Hızı daha da artmış gerçek bir sele teslim olan yolda başka bir heyelan alıp götürmesin diye, arabayı en yakın kayanın dibine çekiyoruz. Az önce, henüz hava açıkken, uzaktan görünen Sason kentiyle vadinin fotoğrafını çekmek için durmuş, uçuruma dik bir ağacın dallarına tutunmuş genç bir kızla iki kaya arasında dengede durmaya çalışan yeniyetme bir erkek çocuğu görmüştük oysa; aşağıda yolunu şaşıran bir koyunu yakalamaya çalışıyorlardı. Şimdi ise insanı döver gibi yağan yağmurun altında, karanlıkta yukarı tırmanmak için debelenip duruyoruz. Yağmur, öfkeden delirmiş gibi toprağa saldırıp duruyor. Bir türlü çıkamıyoruz. Toprağın her karışını ezbere bilen Cibril ve Selim ise hallerinden memnun görünüyor. Sonunda Cibril'in evine ulaşıyoruz. Selim'inki daha yukarıda. Isınacak, sırılsıklam olmuş montlarımızı asıp ayakkabılarımızı çıkartacak, sıcak bir çay içip rehberlerimizin duvardan indirilen kilimin üstünde namaz kılmasını bekleyecek kadar soluklanacak, sonra yine yola koyulacağız. Cibril on dört çocuğu olduğunu anlatıyor sevinçle ve "Hıristiyan" ibaresi olan kimlik kartını gösteriyor. "Bir tek bende var; bütün Sason'u ben dölleyeceğim" diyor gülerek. Yağmur biraz yatışmış. Yamacı yeniden tırmanmaya başlıyoruz.

Selim'in evindeyiz şimdi. Ev daha büyük ve dağın tepesinde dengede duruyor sanki. Kestirme merdiven vazifesi gören taşları takip edip kapıya ulaşıyoruz. Büyük oğullarından ikisi İstanbul'da, Kumkapı'da yaşıyor. Büyük oturma odasına girdiğimizde en küçük oğullarından birini, Ohan'ı tanıştırıyor bize. Ohan, Derdo ile evli. Kadıncağız otuzunda ve o da "onlardan" ama Sason'un öteki tarafından, Bitlis'ten gelmiş. "Tanıdıklar" vasıtasıyla tanışmışlar: "Orada bir Ermeni kızı var dediler, birbirimizi gördük, beğendik ve evlendik." Kürt rehberlerimizin varlığı rahatsız etmiş olmalı ki, ev sahiplerimiz neredeyse hiç konuşmuyor. Zaten bu, ziyarete giderken ilk ve son Kürt rehber alışımız olacak. Ağır başlılığın hâkim olduğu oturma odasının duvarında eski bir tüfekle fişeklik asılı, her yer toprak kokuyor. Küçükler "mutfak"ta Derdo'nun çevresine üşüşmüş. Biri nemli toprak zemine çıplak ayaklarıyla basıyor.

Oturma odasının dip tarafında daha yaşlı iki kadın var, ikisinin de dizine birer küçük çocuk yatmış, esneyip duruyorlar, az sonra uyuyacaklar. Kadınlar Sason lehçesiyle konuşuyor; bu da, sırayla ikişer yaş büyüğe doğru ilerleyen çocukların yaşı ve kendi yaşları konusunda saçma sapan bir sohbete kapı açıyor. Birinin boynunda, çocukların yaptığı türden küçük, plastik inci bir kolye var. "Onu zenginlerden aldık, gerçek inci bunlar!" Gülmeye başlar başlamaz gayrı ihtiyari başörtüsünü çekiştirip ağzını örtüyor Kürtler gibi.

Selim kederli görünüyor ya da orada değil gibi. Evet, Ermeni'yiz biz ve dilimizi serbestçe konuşabiliyoruz. Gazete muhabiri Kürt rehberimiz durmadan not alıyor. Ama Selim ya da Ohan'ın cümleleri şundan ötesine geçmiyor bir türlü: "Hepimiz aynıyız; Ermeniler, Kürtler, Araplar. Fark da neymiş, burada Sason'da hep beraber yaşıyoruz." Yanda Ermenilere ait bir ev daha var. Cibril'in aşağıdaki evini de sayarsan, Ermeniler toplam üç hane. Yüz yıl önce aynen yaşanmış olabilecek bir sahne bu. Ancak 90'larda gelen elektriğin dışında değişen bir şey yok sanki.

Tepsiler yere konuyor, herkes biraz yaklaşıyor, kadınlar ve çocuklar biraz geride duruyor. Çayı Ohan getiriyor. Her bardağı sıcak suyla çalkalayıp küçük çaydanlıktan demli çay döküyor biraz, sonra üstünü büyük çaydanlıktaki sıcak suyla tamamlıyor. Türkiye'nin her tarafında karşımıza çıkan bir seremoni bu. Halı kaplı odaya girmeden ayakkabıları çıkarmak gerekiyor, ama antre olarak da kullanılan mutfakta halı serili değil.

Rehber dönmek istiyor, karısı hastaymış. Tam bir hayal kırıklığı. Biz ise burada geceler, odaları paylaşırız diye düşünmüştük; erkekler bir odada, kadınlar bir odada toplaşır ve şafakla beraber uyanırız. Saat daha ancak akşamın yedisi ve herkes esniyor. En geç iki saat sonra herkes yatağında olacak ve sabahın beşinde kalkacaklar. Rehberimizin aklını çelmeyi deniyoruz. Buralara turist bir grupla gelen Ermeni bir dostumuzun başından geçen kötü tecrübeyi anlatıyoruz. Bölgedeki köylerden birinde durdurup tehdit etmişler: "Dedelerinize yapılan size de yapılsın istemiyorsanız çekip gidin." Yemeklerini bitiren Ermenilerden herhangi bir tepki gelmiyor. Rehberlerimiz şaşırıyor ve bu kez onlar tekrarlıyor: Burada Araplar, Kürtler, Ermeniler arasında hiçbir sorun yok. Tercümanımız kendisine ne öğretildiğiyse onu anlatıyor Arapların buralara yerleşmesi konusunda: 9. yüzyıla doğru dinlerini öğretmek için buralara kadar gelmişler (aslında daha 7. yüzyıldan itibaren Emevilerin, sonra da Bağdat'taki Abbasi halifelerinin gücünü yaymaya çalışmışlarmış), Ermeniler de onların yerleşmesine karşı çıkmamış. Araları iyiymiş... 1915 soykırımı için, o da herkes gibi *ferman* diyor.

Gitmek lâzım, rehber ısrar ediyor çünkü. İnmek çıkmaktan daha tehlikeli sanki, ama bize yol gösteren Selim ve Cibril çantalarımızı bile taşımak istiyor ve ellerinde fener var. Arabaya yarım manevra yaptırmak bile epey zaman alacak. Rehberlerimiz manevrayı bize olduğumuz yerde yaptırmak istiyor, ama yer çok dar. En küçük bir direksiyon hareketinde bayır aşağı uçabiliriz. Az ileride geri geri gidebilmek için bir metre daha geniş bir yer var. Mükemmel. Yağmur yeniden başlamış, karanlıkta birbirimizi görmeden vedalaşıyoruz. Şehre iniyoruz; istikamet, öğretmenevi odaları.

Ertesi sabah hava daha açık. Önce aynı yola koyuluyor, sonra Maruta dağının eteğindeki en yüksek köye çıkmak için sapıyoruz. Dün arabada rehberimiz koruculardan söz etmiş, tercüman da bunu aktarmıştı. Genellikle Kürtlerden oluşan bir takviye gücü; Türk ordusuyla hareket ediyorlar, PKK saldırılarına karşı köyü korumak ve PKK'lıların sızmasını önlemekle yükümlüler. Van Gölü'nün güneyinde, Valavan yolunda bir barikatta böyle altı kişilik bir grupla karşılaşmıştık. Önümüzdeki kamyonlar tek tek aranır, yükleri yere boşaltılır ya da uzun demir çubuklarla kontrol edilirken, ağaçların altında bekliyorlardı. Bütün geceyi dışarıda geçirebilecek kadar kalın giyinmişlerdi. Biri, tüfeğinin namlusuna, içinde kalınca bir keçi derisi bulunan naylon bir torba asmıştı. Bir keresinde

de, 90'larda İstanbul'a gelmiş Müslümanlaşmış bir ailenin evinde elli yaşlarında bir adamla karşılaşmıştık, o da korucuydu. Aileden biri, "Bu tür işleri asla güvenip de bir Hıristiyan Ermeni'ye vermezler" demişti.

2009'da "ozdiyarbakirgazete" internet sitesinde, hangi koşullarda karşılaştığımızı az önce anlattığımız ve birkaç saat görüştüğümüz Sasonlu Ermeni aileleriyle ilgili bir makale yayımlanmıştı. Orada, bize söylemeye cesaret edemedikleri şaşırtıcı bir istekte bulunmuştu bu aileler. Buralarda hâlâ hayatta olan birkaç yüz kişinin yararlanabileceği bir ibadethaneleri olsa ne iyi olurdu!

Yolda üç Ermeni ailenin yaşadığı başka bir köyde duruyoruz. Bir kadın avluda, Ermenistan'da da bolca rastlanan ve ipe dizilmiş taze cevizle yapılan özel tatlıdan hazırlıyor; *ceviz sucuğu*. Bir köylü, mezarlıktan geriye ne kaldıysa onu görebilelim diye bize yol gösteriyor. Bir iki de *haçkar* gösterecek.

En tepedeki birkaç evlik mezraya vardığımızda, vadi, sisin altında kaybolmak üzere. Hava serin. Annesinin büyükannesinin Ermeni olduğunu söyleyen genç tercümanımız bir anda fark ediyor ki, burası büyükannenin köyü. Köydeki Ermenilerin en yaşlısı Haro seksen beş yaşında. İki oğlu, beş kızı var. Bir oğlu bir gün önce gördüğümüz Selim'in kızlarından biriyle evli. Endogam gelenek burada da hükmünü sürdürüyor...

Ellili yaşlarındaki Nuro ve Sabriha ile de tanışıyoruz. Nuro, Haro'nun oğullarından biri. Sabriha onun görümcesi ve elli iki yaşında, çocuğu yok. Ermeniceyi en rahat konuşan, kuşkusuz o. Gördüğümüz kadarıyla, büyük metropolde kaldığı sırada ötekilerden daha iyi Ermenice öğrenmiş. Bütün aile de yakında İstanbul'dakilerin yanına gidecekmiş zaten. İstanbul'a yol yirmi dört saat sürüyormuş. Sabriha'nın babasıyla Haro'nunki kardeş çocuklarıymış. Sonra açıklıyorlar: *Ferman* sırasında Haro'nun babasının otuz beş akrabasından sadece üçü, Haro ve iki kardeşi hayatta kalmış. Köydeki Araplar himaye etmiş onları. Rehberimiz bir kez daha açıklama gereği duyuyor; onlar Müslüman. "Ermenilik milliyetle ilgili bir durum, dinle değil." Ötekiler kafa sallamakla yetiniyor; ne onaylıyor ne itiraz ediyorlar.

Ayrılacağımız zaman Sabriha biraz arkada kalıp işaret ediyor ve insanın içine işleyen bir samimiyetle şöyle diyor: "Elbette ki İstanbul'a gittiğimde kiliseye gidiyorum!" Hıristiyan kalacak kadar iyi bir Hıristiyan olduğunu tekrarlıyor. Oysa az önce, sohbet din konusuna geldiğinde Haro şöyle demişti: "*Ferman*dan sonra bize nasıl davrandıklarını görünce (Müslümanları kastedip bize iyi davrandılar demek istiyor) biz bütün Ermeniler Müslüman olmaya karar verdik." En ilginci de Nuro'nun büyükbabasının soykırımdan önce, yukarıda tam karşıda kalıntılarını gördüğümüz kilisenin papazı olması. Büyükbabanın adı Aruş'muş. Yaşlı Haro'nun tam yirmi torunu varmış.

Hâlâ hayatta

Ertesi sabah, hem de Sason'da, şehirde Ermeniler olduğunu duyan bir Kürt aile, tercümanımızla birlikte onları ziyaret etmemizi rica ediyor. Adam altmışında ve bizi annesiyle tanıştırmak istiyor. Kadıncağız tam yüz üç yaşında! Çay ikram edecekleri salona girdiğimizde bu yaşlı kadın, Türk adıyla Emine, yatağında yatıyor. Beyaz, temiz bir tülbent örtmüş yüzüne, ara sıra ağzından küçük iniltiler koyveriyor. Konuşmuyor, artık hemen hiç yerinden kalkmıyor, ama Ankara'da tarih öğrenimi gören otuzlu yaşlarındaki torununun söylediğine göre, hafızası yerinde. "Çok uzun yıllar hiç konuşmamış. Olanları anlatırken kim bilir kaç defa ağladı." Emine'nin soykırımdan kaçış hikâyesinin kırıntılarını birleştirip hikâyeyi oğlu tamamlıyor. Zaten kadıncağızın başına gelenler ailede kimseden saklanmamış. Soykırımda altı-yedi yaşındaymış, bu da yüz yaşını geçkin olduğunu doğruluyor zaten. Büyükannesi önceki gün gördüğümüz köylerden birinden olan tercümanımız bize kayanın içine doğru uzanan yatay bir oyuk göstermiş ve civardaki Ermenilerin ağaçların gizlediği ve ırmağa bakan bu mağaraya benzer yerde kimseye görünmeden yaşamayı başardığını anlatmıştı. Aylarca kalınmış orada. Tercüman, kullanılan ekmek fırınlarını da gösterip bu konuda kuşaktan kuşağa aktarılan hikâyeler anlatmıştı. "Buranın Ermenilerini şehirden ve yakın köylerden kovmuşlar ve bize anlatılana göre pek çoğunu, Sason çıkışında gördüğünüz tabelaların arkasında katletmişler; hani şu meşhur, güleryüzlü *güle güle* tabelalarının arkasında."

Emine, babasının ve amcasının ölümüne tanık olmuş. Yörenin en tanınmış *fedai* ailelerinden birinden, Isro'lardanmış. Gelini yaşlı kadıncağızı

yatağında doğrultmaya çalışırken oğlu yanına gidip ötekilerin adını soruyor. Kadın bir yandan çayını içip bir yandan da bizi izliyor. "Bir evlatlığı vardı, adı Yusuf Çelik'ti. Ama ben biliyorum ki annesinin adı Maria'ydı ve yaşlı anamın da doğduğunda adı Bese'ydi" diyor oğlu. "Babası ve beş erkek kardeşi, hepsi *fedai*ymiş ve hepsi öldürülmüş." İsimlerini tek tek, heceleye heceleye saymaya başlıyor. Babasının adı Perto ya da Pirto, amcalarından birininki Varto ya da Verto, ötekininse Migro. Oğlu, kadıncağızın ünlü Isro ailesinden olduğunu duyup duymadığımızdan emin olmak istercesine ısrarla anlatmaya devam ediyor. O aileden bir tek kadıncağız sağ kalmış. On altı yaşındayken bir Kürt'le evlendirilmiş ve yedi çocuğu olmuş, ikisi çok küçük yaşta ölmüş. Torununa göre Türkler önce Ermenileri yok etmek istedi ve bunun için de Kürtleri kullandılar. Şimdi de Kürtlerden kurtulmaya çalışıyorlar. Sohbet, çaylar ve meyve tabakları eşliğinde sürüp gidiyor. Ayrılırken Emine-Bese'nin oğluyla torunu ailedeki *fedai*lerle ilgili bir şeyler öğrenip öğrenemeyeceğimizi soruyor ve bir dahaki gelişimizde mutlaka önceden haber vermemizi istiyorlar.

Emine ile karşılaşmış olmak istisnai bir durum. Muhtemelen Sason'da soykırımdan kurtulup da halen yaşayan tek kişi o. Müslümanlaşmış ve hayatını çok genç yaşta Müslüman bir aileye katılmasına ve bir Müslüman'la evlenmiş olmasına borçlu. Böyle çok büyükanne var; öldürülen de, yaşadıklarını anlatabilen de. Mesela, "cibin.de" adlı internet sitesinde Adıyaman civarındaki Cibin köyünün bütün büyükannelerinin listesi ve fotoğrafları var. Bugün Almanya'da yaşayan göçmenler onlara borcunu böyle ödemek istemiş. Hatırlamaya çalışarak mı? Özellikle de başka ülkelere göç etmiş genç kuşakların kendini temize çıkartma, atalarının o Ermenileri himaye ettiğini, onlara iyi davrandığını – ama Sason'daki görüşme de anlatıyor ki, o kadarla kalmamış – göstermek arzusuyla mı? Tarihi, köklerini araştırdıkları için mi? PKK lideri Abdullah Öcalan'ın okula ilk gittiği yer de Cibin; Ermeni olduğu söylenti ya da kuşkusunun kaynağı da zaten bu.

8.
Hıristiyan Sason

"Biz hiçbir zaman Müslüman olmadık."

70'li yıllara kadar Sason'daki köylerinde kalmışlar. Bir sürü erkek kardeşi var İsa'nın; hepsi de onun gibi "şehre," yani İstanbul'a yerleşmiş. En büyük kardeşlerden biri o ve bir tek onunki Türk ismi. Karısı Meryem, Sason'un öteki tarafından, 2008'de ziyarete gittiğimiz köyden. Sason Ermenilerinin soykırımda nasıl hayatta kaldığını, sonra nasıl bu kadar çok aile kurabildiklerini ve nasıl olup da hemen hepsinin İstanbul'a yerleştiğini anlamamızı onlar sağlamıştı. İsa'nın has kuzenleri, yani amca çocukları, köyde kalan ötekiler gibi tümüyle Müslüman. İlk görüşme İstanbul'daydı; ikincisi ise Sason'da gerçekleşti.

İstanbul'da

İsa'nın annesinin adı Maro, babasınınki Vartan; ama Türk ismi taşıyorlar ve ikisi de yetmiş yaşına merdiven dayamış. Onların zamanında, Müslüman olsun olmasın, Sason Ermenilerinin aile içinde evlenmesi kuralmış; bu katı endogami, Hıristiyan aidiyeti korumada artık yetersiz kalsa da, bugün de sürüyor. Vartan'ın ailesi Müslüman olmamış. Ama karısı Müslüman doğmuş. Vartan'ın köyüne yürüyerek iki saatlik mesafedeki Kürt köyünde, soykırımda hayatta kalan tek aile, onlarınkiymiş. Evliliğe karar vermek ebeveynin işiymiş, evlenecek gençlerin değil. "Büyüklerimiz Maro'yu görmüş, iyi bir kız olduğunu anlamış. Biz de evlendik." "İyi" bir kızmış, çünkü bir kere Ermeni'ymiş; ayrıca ailesi "tanınan, bilinen" insanlarmış. Oğulları İsa ekliyor: "Biz orada küçücük bir Ermeni grubuyuz. Erkek otuz, kız on beşinde bile olsa, kızı Kürtlere kaptırmamak için aileler hemen evliliği ayarlar."

Karısının köyünde soykırımdan kurtulan tek onların ailesiymiş, ama Vartan'ın köyünde durum biraz farklıymış. Kısmen yaptıkları iş sayesinde ve mesleki kaygılar nedeniyle de olsa, oradaki Ermeniler belli bir "himaye" görmüş. Vartan anlatıyor: "Babam yetimdi ve Kürtler onu alıp yetiştirdi. Soykırımda erkek kardeşlerinden biri suda boğulmuş, ama babam bu facianın nasıl olduğunu çok iyi hatırlamıyor. Dolayısıyla babam bu Kürt'ün evinde büyümüş, sonra da onu ağaya vermişler. Orada,

ağanın işlesinler diye toprak verdiği soykırımdan kurtulmuş bir Ermeni ailenin kızıyla evlenmiş. Babam tarafındaki Ermeniler soykırımda S.'nin aşiretine bağlıymış. Bu adam onlara hep iyi davranmış... Dürüst bir adammış, ürünü hep yarı yarıya paylaştırırmış. Yedi köy bu ağanınmış. Komşu beş altı köy ise V.'nin aşiretinin." İsa kendi ağalarının aşiretinin Zaza, V.'ninkinin ise Arap kökenli olduğunu söylüyor. Soykırımda ağa, özellikle de ağanın karısı, Ermenileri himaye etmiş, çocuklarını bir araya toplamaya çalışmış. Maro'nun babası Müslümanlaştıktan sonra uzun süre kadının izini bulmaya çalışmış. "Böyle kaç kişiyi himaye ettiğini bilmiyorum... Başlangıçta yirmi hane Ermeni'yi kurtarmışlar, sonra bunların çocukları olmuş, sayıları çoğalmış" diye ekliyor Maro.

Bu ağalık ve aşiret düzeni, çoğu Müslüman olan Ermenilerle Kürtler arasındaki karmaşık ilişkiye rağmen, köyde ve yakın köylerde bugün de yürürlükte. Vartan anlatıyor: "90'lı yıllarda ağa öldü. Eskiden onlara daha çok önem verildiği doğru; ağanın oğlu da ağa olurdu çünkü. Bugün artık eski ağırlıkları kalmadı ama, onlara hâlâ ağa deniyor." Bazı Ermeniler yazları köye dönüyor, ama yılın kalan bölümünde, ister Müslüman, ister Hıristiyan, hemen hepsi İstanbul'da yaşıyor. Baba-oğul üsteliyor: Vartan'ın bazı erkek ve kız kardeşlerinin tersine, onlar hiç din değiştirmemiş. Vartan biraz düşünüyor, hafızasını yoklayıp anlatmaya koyuluyor: "Müslümanlaşma, soykırımda kurtulanlar Kürtlerin arasında kaldığında başladı elbette. Topladıkları çocukların çoğunu Müslüman yapıyorlardı. Bugünkü Sason merkezine yakın ve çok sayıda Ermeni'nin yaşadığı köylerdekilerin bir bölümü bir araya gelmeyi başardı ve bu sayede Hıristiyanlığa bağlı kalabildiler. Kürtler oralardaki bu Hıristiyan Ermenileri 50'li yıllarda rahatsız etmeye başladılar. 'Din değiştirmezseniz toprağınızı elinizden alırız' diye baskı yaptılar. Öteki ağaların Ermenilerinin hepsinin Müslüman olduğunu ağamız bize kim bilir kaç defa söyledi. Dolayısıyla bizimkiler de din değiştirmek zorunda kaldılar." İsa, şakaya vurup üstüne gidiyor: "Birbirleriyle rekabete girdiler! Benim Ermenilerim Müslüman oldu, öyleyse seninkiler de din değiştirsin, diye..."

Vartan'ın karısı Maro'nun hikâyesi din değiştirme sürecinin karmaşıklığını çok iyi anlatıyor. Annesi öldüğünde yakınları babası için yeni bir kadın beğenmiş; Müslümanlaşmış bir Ermeni kızıymış bu. Köyün ağasının yanında yetişen erkek kardeşleri de hep Müslümanlaşmış kızlarla evlenmişler. Ve

Maro'nun dediğine göre onları bu konuda kimse zorlamamış: "Kardeşim on üç yaşında kadardı, aynı şekilde evlendi. Çünkü annem ölmüştü, eve bakacak, ekmek yapacak kadın yoktu... Ama yok, din değiştirelim diye ağalar hiç baskı yapmadı bize."

Peki bu köylerde nasıl "Müslüman"laşılıyor? Maro'nun cevabı çok açık: "O bildiğimiz cümleyi söylüyorsun, hepsi o. Bir de beş vakit namaz kılmak lazım." İsa başını sallıyor: "O cümleyi söylüyorsun, ama aslında bunu hayatta kalmak için yapıyorsun. Kimse kendini gerçek Müslüman hissetmiyor." Maro durumu özetliyor: "Ben namaz kılmam, imkânı yok dinimi değiştirmem, hep Hıristiyan kalacağım... Ama erkek kardeşlerim Müslüman oldu ve kendileri gibi Ermeni kızlarıyla evlendi. Duamı Hıristiyan olarak yaparım, buralardaki, Sason'daki Ermeni lehçesiyle."

İsa'nın karısı Meryem araya giriyor: "Kocamın amcasının, Vartan'ın en küçük erkek kardeşinin evinde kızlar örtünüp camiye gider; burada, İstanbul'da bile. 90'larda geldiler. Neden diye sorunca, anlaşılmayacak ne var derler, hayatımız Kürtlerin arasında geçti..."

Düşüncelere dalan İsa'nın babası Vartan birden kendine geliyor: "Ermenice bilmeyen Ermeni değildir..." Tam tersine ve her şeye rağmen Hıristiyan kaldığını söyleyen bu adama göre, Müslüman olan, kendi ailesindekiler dahil, artık Ermeni sayılmaz. Kan bağı dini aidiyetten elbette daha üstün ama, bu yaşlı Sasonluya göre, Ermeni olmakla Hıristiyan olmak aynı şey.

Maro yeniden söze giriyor: "Vartan'la evlenmemiş olsaydım, emin olun, Kürtlere gelin gider, Müslüman olurdum. Ailemde pek çok kadın böyle din değiştirdi... Onlarla görüşürüz, İstanbul'da ilişkimiz sürüyor. Hepimiz aynı semtlerde yaşarız. Ama onlar orada bile Müslümanlaşmış Ermenilerle evlenmeyi sürdürüyor."

Vartan onaylıyor. Sason'un Müslüman Ermenileri, kız olsun erkek olsun, aile içinde evlenmeye devam ediyor. Ama son yıllardaki gözlemi şu: Kente yakın zamanda gelmiş ailelerde bile köylüler, "Çocuklarını Türklerle ya da Kürtlerle evlendiriyor." Maro ise köylerdeki Hıristiyan Ermenilerin Müslümanlaşmış kız alıp onlara "din değiştirttiğini" söylüyor. Vartan da lafını şöyle bağlıyor: Ama sanıyorum, Müslüman bile olsalar, din

değiştirenler kendini yine de Hıristiyan hissediyor... İsa devam ediyor: "Çoğu Müslüman olduğu için utanç içinde. Bir yandan da öteki Müslümanların yanında Hıristiyan olduklarını söylemeye utanıyorlar... Benim ailemde bazılarının durumu tam da bu..."

İlk defa duymuyoruz bu utanç kelimesini. Kaynağı ne? Nasıl ortaya çıkıyor? Maro atılıyor: "Erkek kardeşlerim hiçbir zaman utanmadı... Din değiştirmek zorundaydılar, bazıları hacca da gitti..." Vartan yeniden söze giriyor: İki yönlü bir utanç var bence... Kendilerini Hıristiyanlığa ihanet etmiş gibi hissediyorlar, ama din değiştirdikten sonra bu defa Hıristiyanlığa dönmek ayıp geliyor, yeni bir ihanet gibi."

Şöyle bir şey hatırlıyor Vartan: 1965'te, o zaman askerdim, köyde şeyh, imam, hepsi bizi Müslüman yapmaya gelmişti. Amcam ve öteki herkes Müslüman oldu... Vaazlar veriliyor, insanlar din değiştiriyordu. Ağa da istedi; amcam Boğos, öteki amcam Agop, hepsi Müslüman oldu... Ama biz hayır dedik, Hıristiyan kalacağız. Ben daha sonra, Mardin'de bir Süryani kilisesinde vaftiz oldum. Başkaları Diyarbakır'a gitti vaftize ve orada evlendiler, çünkü orada Ermeni bir papaz vardı, epeyce de kaldı."

Vartan, Patrik Şınorhk Kalustyan'ın keşif görevi verdiği Diyarbakır Surp Giragos Kilisesi'nin Ermeni papazı Der Giragos'u hatırlıyor. Kendi askerliği sırasında Diyarbakır'da belki dört yüz, dört yüz elli hane Ermeni olduğunu söylüyor. Pazarları çarşı izninde kiliseye gidermiş. Bir keresinde, Kıbrıs bunalımının en sıcak günlerinde kilisenin taşlandığına tanık olmuş... "Askerde Ermeni olduğumuz bilinsin istemezlerdi... Bir gün bana mektup geldi ve albay çağırdı: 'Sen Rum musun?' 'Hayır' dedim, 'Ermeni'yim.' Korkmadım. Başka bir asker vardı, Batmanlı bir Kürt. Ermeni olduğumu öğrenince çok şaşırmıştı: Aa, sen onlardansın demişti, iyi de siz nasıl kalabildiniz buralarda?"

İsa araya giriyor: Müslüman olan bile, zaman geliyor, kendini aslında Hıristiyan ve Ermeni hissediyor, mesela birisi Hıristiyanlık lafı ettiğinde bir şey ona yakın geliyor. Sizi geçen defa gönderdiğim kahvede görmüşsünüzdür, herkes ya da hemen herkes Sasonludur orada, ama karışıktır; kimi Müslüman olmuş, kimi olmamıştır. Bizim köyde aşiretin bütün yaşlıları Ermenice bilirdi. Ağalardan birinin çocukları bugün bile

Ermenice bilir. Eskiden Kürtleri mecbur tutmuşlar dilimizi öğrenmeye... Nitekim bizim köyde Ermenilerle iyi geçinenler de vardı, başkaları da. Birkaç yıl önce Kürtler bir Ermeni'yi toprağı var diye kovmuş, oysa o toprak zaten hep onundu! Şimdilerde Ermenileri N. köyünden göndermek istiyorlar mesela, ki arazilerine el koysunlar. Türkiye'nin batısında yasalar var. Ama bizim oralarda Kürtlerin yasaları geçerli..." Kendi ailesi bu konuda da bir istisnaymış. Hep kendi topraklarının sahibi olmuşlar; akrabaları her yaz köye gider, oradaki Müslüman kuzenleri de hasatta onlara yardım edermiş. "Ermenileri topraklarından kaçırma yöntemleri hiç değişmedi. En klasik olan, sürüyü Ermeni'nin arazisine salmak ki ekini ya da ağaçlardaki mahsulü perişan etsin."

Doğdukları köyde bu aileden yaklaşık iki yüz kişi var; hepsi Müslümanlaşmış ama bir kısmı İstanbul'a gitmiş. Şehirde de, ücra köylerde de aralarında evlenmeye devam ettiklerini tekrar tekrar vurguluyorlar. Bazı amcalarının ailelerinde herkes Müslüman olmuş. Ama, diye bir şeye dikkat çekiyor İsa; kimlik kartlarındaki kaşenin mürekkebi kırmızı, oysa Müslümanlarınkine siyah mürekkepli mühür vurulur...[20] İsa'nın ailesi, akrabaları her yıl yaza doğru Sason'a, topraklarına dönüyor. Geçen yıl dağın öteki yamacında görüştüğümüz, Hıristiyan olan, ama Müslüman kuzenleriyle evlenmeye devam eden birkaç aileden biri onlarınkiydi muhtemelen. Oralara artık gitmez olunca toprakların başına neler gelir, kestirmek zor.

Sason'daki köyde (İstanbul'dan sonra)

Mevsim hemen hemen kış. Ama burada hâlâ sonbahar yaşanıyor. İrice bir kasabayı geçtikten sonra asfalt bitiyor. Kasketli, ceket pantolonlu ufak tefek bir adam el kaldırıyor. Duruyoruz. Binsin diye arabanın sol ön kapısını açtığımızı görünce çok şaşırıp çığlığı basıyor, "Ama ben araba kullanmayı bilmem ki!" (Otomobilin kumanda düzeneği sağda). Yol toz kaplı ve dolambaçlı, zemin sert. Fondaki masmavi gökyüzüyle birleşince, ağaçlar yaldızlı birer çelengi andırıyor. Sorularına genel cevaplar verip geçiştiriyoruz, gideceğimiz köyün adını söylemek istemiyoruz. "Ben buralarda herkesi tanırım" diye üsteliyor. Nedeni *koruculuk* yapmış olması. On yıl "köy korucusu"ymuş. Zaten bu sabah erkenden Bitlis'e inmiş ki,

20 Mevcut kimliklerde mühür değil soğuk damga kullanıldığından böyle bir uygulama yok, *çn*.

emekli aylığını alsın. "Buralar artık serbest" diyor. Serbestten anlaşılması gereken, artık PKK militanı bulunmaması. Yolun yarısında iniyor. İsa'nın köyüne varmak için bir bu kadar daha yolumuz var. O kadar anlatmış ki köyünü ve o kadar çok fotoğraf göstermiş ki, görür görmez tanıyoruz. Düzlüğü döner dönmez, uzayıp giden alanı, zümrüt yeşili ve kimi kerpiç, kimi toprak sıvalı evlerinin tuhaf görüntüsüyle, karşımızda beliriveriyor. Biz, sadece Hıristiyan ailelerin yaşadığı ve İsa'nın akrabalarının toprağı sürüp hasat almak için yılın altı ayını geçirdiği epeyce yüksek bir yerdeki mezra benzeri yerleşimle ilgiliyiz. Babasının birkaç ay önce anlattığı üzere ailesi soykırımdan kurtulmuş, çünkü zanaatle uğraşırmış. Sıska, dimdik ve kemikten ibaret görüntüsüyle Vartan, bizi yol kenarında bekliyor. İyi ki bekliyor, çünkü çok aşağılarda olan evi kaçırabilirmişiz. Yanındaki sundurma benzeri küçük yapının altında yüksekçe iki ekmek tandırı ve daha bir sürü şey var. Elektrik on beş yıl önce gelmiş buraya. İsa'nın İstanbul'daki erkek kardeşlerinden biri de karısı ve oğluyla burada; karısı Dalila komşu köyde doğmuş, oğlu onlu yaşlarında. Evlendiği günden bu yana İstanbul'da yaşasa da, Dalila'nın hali tavrı köylülerinki gibi. O bir yandan Maro'yla sohbet edip ekmek pişiriyor, Vartan ise terastaki bankta dinleniyor. Maro bizi gördüğüne sevinmiş.

Vartan'ın kuzenlerinden biri yaklaşıyor; Vartan'dan az daha genç, başını doğuda hemen her yerde görüldüğü gibi sımsıkı örtmüş. Adı Ovsanna. Ailesinin 1920'lerdeki ilk Kürt isyanlarından sonra sürüldüğü İzmir'de doğmuş. "Çok uzun yıllar sonra döndük buralara. Bir kağnı verdiler, bir de bu evi. O zamandan beri buradayız. 1948'de bizimkilerle döndüğümde on yaşındaydım." Babası Kirkor, Sason'un başka bir tarafında doğmuş. Köyde bir evleri daha varmış, ama orada bugün Kürtler oturuyormuş. Kira da bahçede yetiştirdikleri sebze ve meyveyle ödeniyormuş. 1915'ten sağ kurtulanlar hayatta kalmak için hep aynı stratejiyi uygulamış; çevre köylerde, hatta Sason'un öteki taraflarında Ermeni kızları aramışlar. Gelenek hep böyle sürmüş gitmiş. Maro kendi hikâyesine ve kendi evliliğine dönüyor yeniden: "Babam Müslüman olmuş, bir tek annem Hıristiyan kalmıştı. Daha önce anlattığım gibi, o öldüğünde babam evlenmek için başka bir kadın, Müslüman bir Ermeni kadını bulmak zorunda kaldı, babamın Müslümanlığa dönüşü de o sırada oldu zaten. Arkada kalan kadınların tümü bir şekilde din değiştirip Müslüman olmuştu." Biz bir yandan sohbet ederken, oğulları da koca koca üzüm salkımlarını özenle

bir sepete yerleştiriyor; İstanbul'a götürecek. Ertesi sabah yola çıkacak ve götürebildikleri kadar erzak götürecekler; özellikle de kurutulmuş sebze ve meyve.

Ovsanna biraz sinirli. İki küçük Kürt kızı yarım saattir, avlunun taş zeminine yapışmış gibi, kımıldamadan öyle bekliyor. Sason lehçesiyle basıyor kalayı Ovsanna: "Elde avuçta bir şey yokmuş, umurlarında mı, hep gelip bir şeyler isterler!" Sonuçta başından savmak için ceviz ve üzüm veriyor biraz. Bütün bunlar olurken köylüler gibi giyinmiş genç bir kadın görünüyor; boynunda Ermeni haçı var. Anahid bu; Vartan'ın kız kardeşi Huro'nun kızlarından. Huro'nun kocası 1975'te Maro'nun doğduğu köyde bir Kürt'le kavgada öldürülmüş. Dört küçük çocukla bir başına kalmış Huro; Anahid onlardan biri ve bugün otuz yaşında; çareyi İstanbul'a gitmekte bulmuş. Ama Huro, az aşağıdaki evinin ve hemen yanındaki arazinin tapusunun kendisine ait olduğunu ispatlamak için kalmış, hep bunun için dövüşmüş, bugün de öyle. Oğullarından en genci Ermenistan'da yaşıyor. Ve sonunda görünüyor Huro. Güleryüzlü, enerjik, ufak tefek bir kadın. Başını siyah bir yemeniyle örtmüş. Anahid Sason lehçesiyle söylediklerini Batı Ermenicesine tercüme ediyor. "Annemin mülk sahibi sayılmak için en az üç yıldır burada oturduğunu kanıtlaması lâzım." Ve ekliyor: "İlk kez geliyorum buraya ve yemin ederim kesinlikle son kez olacak!" İstanbul'da okulda öğrendiği Ermeniceyi mükemmel konuşuyor. Kürt kadınlarına özgü geleneksel bir uzun eteği var. Meyve toplayıp kurutuyor, sebzelerle uğraşıyor, ekmek pişiriyor ve yüzyıllardır hiç değişmeden süren bir hayatın bütün gereklerini yerine getiriyor. Ama şehirden taşıdığı bir şeyler de var söz ve davranışlarında. Neleri yapmaktan hoşlanmadığı sorulduğunda, tereddütsüz cevap veriyor: "Kürt komşuların bostanı yiyip bitiren hayvanlarını kovalamaktan bıkıp usandım!"

Huro kendi kuşağının kadınlarının köy yaşamını anlatmaya koyuluyor. Genelde yarım düzineden az çocuğu olmayan bu ailelerde kadınlar nasıl doğum yaparmış mesela? "Oo, ne kadar ayıp!" diyor gülerek. "Gidip kilere saklanırdık, biri ötekine yardım ederdi ve hop, çocuklar doğuverirdi!" Vartan yemekten sonra karısının doğduğu köyü göstermek istiyor bize mutlaka; Sason'da az çok sağlam kalmış ender kiliselerden biri orada çünkü. Otomobille bir saatten çok sürüyor oraya varmak. Güneş

saat üç demeden batmaya yüz tutuyor. Yolda birkaç kez haç çıkartıyor Vartan. Neden yaptığını soruyoruz. Gerçekten de, ne zaman bir kiliseye gitsek, kalıntılardan ya da onunla ilgili anılardan başka bir şey kalmamış bile olsa, Sason Ermeni geleneğine göre orada haç çıkartmak, âdet. O artık olmadığında, kendisi ve karısı artık Sason'a gelmez olduklarında, Ermeni yörelerindeki bina, manastır ya da kiliseleri gösteren haritaları hazırlayan birkaç uzman dışında, bu yerleşmelerle ilgili bilgiler yok olup gidecek. Gittiğimiz köy, Huro'nun kocasının otuz yıl önce öldürüldüğü yer. Yol devam ediyor, ama köy aşağıda, gürül gürül akan suların öteki tarafında. Vartan o yaşına rağmen yokuşu hızla inip suyu kolayca aşıyor. Suyun kenarında, köyün bittiği yerde göçebe Kürtlerin çadırları var, çamaşır yıkıyorlar. Budak budak olmuş yaşlı ağaçların altında, toprağa yarı gömülmüş kilise görünüyor. Kırk kadar köylü, özellikle de gençler hemen çevremizi sarıyor. Biri kırdığı cevizleri ikram ediyor. Sonra, kefiyeyi başına sarık yapmış yaşlı bir adam yaklaşıp Ermenice birkaç bir şey söylüyor. Neredeyse yüz yaşında. Eskiden çok Ermeni tanıdığı varmış, özellikle de bu köyde yaşayan Ermeniler. "Sonra Ruslar elinden geleni ardına komadı, Türkler elinden geleni ardına komadı, biz de elimizden geleni ardımıza komadık, size, Ermenilere karşı... Şu kilise artık daha fazla göçüp gitmesin diye neler yaptım ben sonra."

Neden, nasıl "komamışlar ellerinden geleni artlarına?" Tercümanımızla birlikte, arkada toplanmış o kırk köylüye bakıyoruz, hepsi erkek. Pek güvenemiyoruz... Sonuçta sormaktan vazgeçiyoruz. Ama kiliseye yöneliyoruz. Onlarca yıl boyunca üst üste yığılmış taşlar nedeniyle kapıyı yerinden oynatmak mümkün değil, çatı iyi durumda görünüyor. Kırmızı başörtülü, kırık dişli ufak tefek bir kadın yaklaşıyor, yakacak odun yüklediği atını biraz yukarıda bırakmış. *Parov yegak* (hoş geldiniz) diyor. Ötekilerle aynı Ermenice lehçesini konuşuyor, Vartan selam veriyor ama beklemeyip ilerliyor. Daha sonra otomobilde bize şöyle diyecek: "Müslüman olmuş kuzenlerden biriydi, bir Kürt'le evli. Artık Ermeni sayılmaz o."

Köprünün ortasındaki insanlar

Gülizar kocasını ilk kez evlendiği gün görmüş. On üç yaşındaymış. Evlendiği adamın Kürt olmasından korkuyormuş. "Bizde, yani *meronkneri mod*, bir söz vardır: Koyun yetiştirenin teninde yün biter! Bu yüzden ertesi sabah kollarıma, bacaklarıma baktım, yünlenmiş mi diye!" Gülizar elli

yaşında bugün ve saf saf gülüyor. Önce Ermeni babasının onu bir Kürt'le evlendirdiğini düşünmüştük, sonra öğreniyoruz ki, her kızın yaşadığını yaşamış o da. Yanında oturan kocası sesini çıkarmıyor. On yıl kadar önce İstanbul'a yerleşmişler. İkisi de Sason'un aynı yöresinden; Birkaç Ermeni ailenin 1915'ten kendilerini "himaye eden" Kürt ağalar sayesinde "kurtulduğu" köylerden. İster gerçekten, isterse "mış gibi" yaparak Müslümanlaşmış olsunlar, kız ya da oğullarını köydeki Müslüman ya da gizli Ermenilerle evlendirmişler kuşaklar boyunca.

Bizi Gülizar'ların evine götüren ve otuz yıl önce İstanbul'a yerleşen B. onun kuzeni ve Sason lehçesini bize o tercüme ediyor. Bütün yakın akrabaları Ermeniliğe geri dönmüş. O da Ermeni okullarında öğrenim görmüş, Ermeniceyi kusursuz konuşuyor ve kiliseye gidiyor. Ama tümü birbiriyle az çok akraba bu birkaç Sasonlu ailenin hepsi aynı durumda değil. *Sasontsi*lerin maceralı uzun yolculuğunu anlatmak için söze yeniden başladığında şöyle bir tesbit yapıyor B.: "Geldiğimiz köydekilerin yarısı Müslüman kaldı, gerisi yeniden Ermeniliğe döndü... Bizim durumumuzda olanları nasıl tarif etsem bilmem ki? Köprünün ortasındaki insanlar gibi diyelim."

Gülizar o vurgulu Sason lehçesiyle konuşuyor. Ona Anadolu göçmenleri dalgasını daha da büyüten bu seçimi neden yaptıklarını, neden İstanbul'a geldiklerini soruyoruz ve ailenin geri kalanına nasıl baktığını. "Kürtler bize gelin çalışın dediğinde, seçim şansımız yoktu, dediklerini yapmak zorundaydık. Şimdi altmış üç yaşında olan kocam ise artık çalışamıyordu, daha da önemlisi, artık bu duruma katlanamıyordu." Köyde, her şeye rağmen Müslüman olmayan pek çok insan kaldığını, "*fılla*" denen bu insanların İslam'a döndürüldüğünü, Ermenilere de *dönme* dendiğini söylüyor. "Ama" diyor Gülizar, "ben kızımı asla Kürt'e vermezdim, asla. Bildiğimi, büyükannemden bildiğim şeyi yapardım hep, onda gördüğüm gibi haç çıkartırdım. Balmumundan mumlar yapar, içine pamuk fitil daldırır ve o mumları yakarken de duamı ederdim." Kurallara uygun şekilde Babamız demezmiş, ama "Hisus Krisdos" dermiş büyükannesinin telaffuz ettiği gibi. Gülizar yerde, çay tepsinin önünde oturduğu yerde haç çıkartıyor çocukluğunda yaptığı, ninelerinin yaptığı gibi; Paskalya yumurtası bile boyarmış o zamanlar. Kaldırıma açılan pencereden torunlardan birinin sesi duyuluyor, sabırsız bir ses değil artık bu: "Anne,

anne." Sürdürüyor Gülizar: "Biri ölürse yine camiye giderim. Ama öteki günler gitmem, düşmanımı temsil eden bir simge gibi gelir çünkü. Kiliseye ise evlilik olduğunda giderim, ya da dua etmek, mum yakmak, haç çıkartmak için. 'Tanrımız İsa babamız' der ve haç çıkartırım. Köyde kutsal günleri hiç unutmadım ve o gün geldiğinde mum yakarım. *Cırak luyser*[21] (sözlük anlamı, fener ışığı) yakardık o zamanlar." Kırk gün, sekiz gün perhizi yaparlarmış. Noel ya da Paskalya öncesinde *cırak luys* yakarlarmış. Noel'i kutlar, ama Noel olduğunu bilmezlermiş. Ne kutluyoruz diye sorduklarında onlara *cırak luys* bayramı bu, denirmiş. Bunları gizli yaparlarmış. Mum yoksa koyun yağı yakarlarmış. "Tam otuz üç yıldır onun karısıyım. Benim ailemle kocamınki komşuydu."

B. araya girip ekliyor: "On bir yıl önce kimliklerini değiştirdiler. Eskiden Hıristiyan yazardı kimliklerinde, ama şimdi İslam yazıyor." Neden, diye soruyoruz Gülizar'a. "Eskiden birkaç aile kalırdı bizim evde ve ne zaman resmi bir daireye gidecek olsak hep kâğıtlarımızı incelerlerdi. Bizim için Tanrı bir."

Cennete sadece Müslümanlar gider

1987'de Sason'dan İstanbul'a gelen Nuro ve Mehmet çiftiyle eski evlerinin küçük avlusunda görüşüyoruz. Bu çiftten herhangi birini sokakta görecek olsak, Ermeni olduğunu düşünmemize imkân ve ihtimal yok. Sasonlu ve Güneydoğu Anadolulu bütün aşiret kadınları gibi, onun da köylerde kullanılan türden bir başörtüsü var; öylesine bağlayıp iki ucunu omuzlarından aşağı sarkıtmış. Kızları Gayane (tipik bir Ermeni önadı bu) geldiklerinde ancak altı aylıkmış. İleride İsa'nın erkek kardeşlerinden biriyle evlenecekmiş; hem Hıristiyan, hem de Sasonlu olduğu için. Ailenin en küçük erkek çocuğu, kardeşi Artin. İkisi de İstanbul'da Ermeni okullarında öğrenim görmüş. Nuro ancak elli sekizinde. Kocası ise, doğum tarihini tam olarak bilmese de yetmişlerinde olduğunu söylüyor. Nuro ilk çocuğunu doğurduğunda on dört yaşındaymış, şimdi beş çocuğu var. Sason'da kilise olmadığı için, herkes gibi köy meydanında evlenmişler. Dini tören çok daha sonra, 1983'te Mardin'deki Süryani

21 Kilisede yakılıp eve yanar halde getirilmesi gereken mumlar. Ermenistan'da bugün hâlâ sürdürülen bir ritüel; özellikle Kutsal Cuma günü.

kilisesinde yapılmış. Mehmet'e Ermeni olmanın kendisine ne ifade ettiği soruluyor. "Bizim kökenimiz. Hıristiyanız biz. Kimlik kartımızda Türk olduğumuz yazılı, dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti vatandaşıyız. Türkler gibi değiliz, ama doğru söylemek lâzım, Ermeniler gibi de değiliz... Biz, hep aramızda evleniriz. Oğlanın biri bizden ama Müslüman olmuş bir Ermeni kızla evlenmek isterse, Ermeniler nikâhı kilisede yapmayı teklif edebilir, Müslüman olanlar da pekâlâ olmaz diyebilir..."

Gayane babasının sözlerini fırsat bilip üsteliyor: "İyi ama Kürtler size *fılla* demiyor muydu?" Evet, diye cevaplıyor Mehmet. Soykırımdan sonra bizim oralardaki Ermenilerin hepsi Müslüman oldu. Geçen yıl *Agos* bir kuzenimizle ilgili şöyle bir başlık atmıştı: "Sason'un son Ermeni'si öldü."

Mehmet ve ailesi 1987'de Kürtlerle kavganın ardından köyü terk etmiş. Kürtler onların arazisine buğday ekmek istiyormuş. Kavga büyümüş, köydeki üç Ermeni'yle iki Kürt öldürülmüş. Aslında Nuro, Mehmet'in ikinci karısı. İlki çocuk doğuramadan ölmüş; köydeki herkes Ermeni olduğunu bilirmiş. Nuro Müslümanlaşmış bir Ermeni ailesindenmiş ve Mehmet'le de Ermeni olduğu için evlenmiş. Başörtüsünün kenarıyla dudaklarını kapatıp çocuklarının kiliseye gitmesinin kendisini mutlu ettiğini söylüyor, ama aslında arada fark olmadığını da ekliyor... Kocası köyde demirciymiş, büyük tarım aletleri işinde üstüne yokmuş. Oğulları gelecek yıl askere gidecekmiş.

Peki, gençler ne biliyor *ferman*, soykırım hakkında? Onlar yerine babaları cevaplıyor: "Sünni Kürt ağalar şöyle derdi; sen benim Ermeni'msin, şu da benim. Hepsi Ermenilerin sahibiydi, dolayısıyla da 'kendi Ermenileri'ni himaye ettiler. Annem bu şekilde tam yedi yıl bir Kürt'ün hizmetinde çalıştı." Annesi ve babası *sevkiyet*ten böyle kurtulmuş. Babası o zaman on beş yaşındaymış. 1915'ten sonra köyde sadece on beş hane Ermeni kalmış. *Agos*'un ölümünden söz ettiği o dede gidip İstanbul'a yerleşmiş ve peyderpey herkesi getirtmiş. Patrikhaneye götürmüş onları. Aile büyük şehre geldiğinde bir Ermeni kilisesine yerleştirilmiş. Kilise sonra hepsine aynı mahallede bir ev bulmuş. Gayane, Sason Ermenicesi konuşan dedeyi iyi hatırlıyor. 1968'de Kürtlerle olan başka bir kavga sırasında jandarma önlem alsın diye İstanbul'a, oradan da ta Ankara'ya şikâyete gittiği anlatılıyor. Barışmalarını da yine o sağlamış. Ama o dönemde köydeki birçok

Ermeni'nin kaçıp gittiğini anlatıyor Mehmet; bir kısmı Diyarbakır'a, bir kısmı da Siirt'e gitmiş. Onlar da bir yıl Diyarbakır'da kalmışlar. Şikâyet üzerine köye jandarma gelmiş, ama Kürtler işin içinden kolayca sıyrılıp tez zamanda jandarmayı geri yollamayı bilmişler.

Nuro'nun ailesi için ise 1915, babanın *sevkiyeti* demek. Ama sonuçta Herent (Acar) köyüne sığınıp oradan bir Ermeni kızla evlenmiş. Nuro ise Mehmet'le evlenmeye pek hevesli değilmiş, çünkü yaşı sadece on dörtmüş o sırada. Gayane annesinin sözlerini duyunca epey bir gülüp iddialı bir laf ediyor: "Ben, kiminle istersem onunla evleneceğim!"

Sohbetin yönü bu kez *Agos*'a ve Hrant Dink'e kayıyor. Onlara göre Hrant, "Türkiye Ermenilerinin sesiydi." Müstakbel kayınpeder ve kayınvalidesini ziyarete gelen İsa araya giriyor: "Ben bile on yıl önce Türkiye'den gitmek istemiştim... Ama sonra bu *Agos* olayı oldu. Benim de çocuklarım vardı ve hayır dedim kendime, kalıyoruz. O bizim için bir umut olmuştu." Gayane ise daha karamsar: "Nasıl bir gelecek bekliyorsunuz ki? Hrant gibi birini bile öldürdülerse, hangi özgürlükten söz ediyorsunuz?" Ve ekliyor: "Kürtlere din konusunu açacak olsak ters ters bakarlar." Ailenin yakında askere gidecek olan genç oğlu ise askerde Ermeni olduğunu söylememeye kararlı.

Direnişler

Onunla bu ikinci görüşmemiz. "Hemşehrileri" – hepsi ya da hemen hepsi Sason'un aynı köyünden köylüler – için kafe benzeri bir yer işleten Taniel, ilkinde bizimle konuşmaya pek yanaşmamıştı. Kuzenimizin bize bakmaya geldiğini görünce de hayıflanmıştı: "Ah! Kuzeniniz olduğunu daha önce söyleseydiniz..." Duvarda Kevo'nun (Kevork), soykırımdan sonra köyün civarındaki Ermenileri bir araya toplamaya çalışan kişinin fotoğrafı asılı. Kahvedekilerin bazıları, yoldan geçen Şişli Belediye Başkanı'na selam veriyor.

Taniel'in hâlâ hayatta olan annesi 1920 doğumlu, ama Kürtçe ve Ermenicenin Sason lehçesinden başka dil bilmiyor. Daha önce Sason'da karşılaştığımız aşiretlerden değil, zaten birbirleriyle de tanışmıyorlar. Kayıtlara geçmesini istemediği bir sır veriyor bize: Bu küçük dernek benzeri yerde yıllarca her birinin hikâyesini dinleyip not almış, köyün ortak

hafızasını oluşturmaya çalışmış. Kendi de bir şeyler yayımlamak istermiş, ama böyle bir projenin üstesinden gelebileceğinden pek emin değil.

"Bizim köyde hep Hıristiyan kalmış yaklaşık dört yüz kişi var, yüz doksan kişi kadar da Müslüman Ermeni. Çoğu, din değiştirsin değiştirmesin, şimdi burada, İstanbul'da. 60'larda Kürtler yüzünden geldiler, 70'li yıllarda da gelmeye devam ettiler. 1953'te doğmuşum ben, Kürtlerle çok uzun süre kavga ettik, işin içine silahın da girdiği kavgalar. Bir Kürt ailesi bizim yanımızda yer aldı ve bir sürü Kürt'ü öldürdüler. Sonra hepimiz yer aldık çatışmanın içinde; Hıristiyan'ı, din değiştireni, hepsi. Sonuçta bizim taraftan üç kişi öldürüldü; ikisi Müslümanlaşmış, biri Hıristiyan. Her şey ben on yaşındayken, 1963'te başladı. Bir gün Kürt'ün biri beni kürekle dövdü. Yarım saat baygın kalmışım. Bağırıp duruyorlardı: 'Arazileriniz, kadınlarınız, kızlarınız, hepsi bizim.' Her şey böyle başladı ve yıllarca sürüp gitti. İşin içine kadın ve çocuklar da karıştı. Katliamlardan sonra Kürtler, Herent'te demircilik yapan amcamgillere merhametli davranmış. Vitrinde çerçeveli fotoğrafını gördüğün Kevo, 1916'dan öldüğü 1946'ya kadar, çevredeki bütün Ermenileri bir araya toplamaya çalışmış. Gidip aramış onları; Müslümanlaşanları da, ötekileri de. Kürt ağalara çalışırlarmış. Babam başka bir köyden, Berem'dendi. Her şeyi yakıp yıkmışlar orada. Büyükannemle birlikte bizim köye geldiğinde yedi yaşındaymış. Katliamlardan önce Berem, Sason'un en büyük Ermeni köyüymüş, bini aşkın nüfusu varmış. 1915'te Süleyman Ağa diye birinin aynı adı taşıyan oğlu, büyükbabamı kendi eliyle öldürmüş. Baba Süleyman Ağa, Hamidiye alaylarında komutanlık yapmış biriymiş. Oğlu 1915'te, İzzet Ağa'nın tapusunu bize verdiği köy de dahil yedi köy için, bunlar benim, demiş. Büyükbabam epey zengin ve güçlü bir adammış, Berem köyünün reisiymiş. Adı Tano'ymuş (Taniel). 1915'te, çok yakını olan Süleyman ona, "Seni korurum" diye söz vermiş. Ama başka bir Kürt büyükbabamı uyarmış; meğer Süleyman bütün malına el koyup öyle öldürmek istermiş büyükbabamı. Ama buna rağmen Azer ve Kelo adlı iki başka ağayı öldürmesini istemiş büyükbabamdan, onların da malına el koymak için. Katliamda köydeki bütün Ermenileri bir eve toplayıp canlı canlı yakmışlar. Bizim aile kırk sekiz kişiymiş, hayatta kalanlar şunlar: Büyükbabamın karısı Emma, çocukları Arut, Kevork, Haçik ve Levon; Tano'nun yeğeni ve katledilenlerden Gurco'nun karısı Nure, büyükbabamın gelini Heve, yani Eva ve bir de o sırada çok küçük olan babam. Toplam on kişi kadar yani.

Süleyman Ağa onları yanına almış ve neleri var neleri yok hepsini Tanz köyüne (günümüzde Tozkoparan, *çn*) götürmüş; hayvanları, altınları, halıları, her şeyi... İşte o sözünü ettiğim iki Kürt'ü öldürmesini de o zaman istemiş Tano'dan. Tano da yapmış. Süleyman cesetleri görmüş, tek kelime etmeden çekip gitmiş. Adamları soykırımdan kurtulan Ermenilere gömdürmüşler. Derken, Emma ellerini yıkarken Kürtlerin aralarında konuştuğunu duymuş ve Süleyman'ın planını öğrenmiş. Aynı akşam Emma soykırımdan kurtulan kim varsa hepsini toplayıp demiş ki, ne pahasına olursa olsun hemen kaçmalıyız. Tano'dan sonra sıra bize gelecek çünkü. Gece yola çıkmışlar ama Kürtler Emma'nın o sırada on altı yaşında olan kızı Arut'u yakalamışlar. İşte Ermenistan'da Talin'e kaçan ve ailemizin orada yaşayan kolunu oluşturan Emma, bu Emma. 1916'da Kürtlere para ödeyip Arut'u kurtarmayı başaran da muhtemelen o. Kızının bir Kürt'le zorla evlendirildiğini duymuş ve gidip onu geri almış. Babam ve Eva da (Heve) diğer kurtulanlarla birlikteymiş. Kaçtıktan sonra Traş köyüne gelmişler." Taniel lafın burasında kalkıp annesine telefon ediyor. Kürtçe konuştuklarını duyuyoruz; bazı isimleri doğrulatmaya çalışıyor.

Sonra gelip devam ediyor: Kevork Demirci o sırada bütün Ermenileri bir araya getirmeye çalışıyormuş. Eva ile babamı da köyümüze getirmiş. Sonra babam Güle'yle, annemle evlenmiş. Eva 1968'de öldü. Bugün doksan yaşını aşkın olan annem Güle 1920'ler civarında doğmuş olmalı. Böylece onlar da köydeki ağaların himayesindeki *demirci*lere katılmış."

Bu evlilikten Taniel; beş erkek, dört de kız kardeşi doğmuş. Kız kardeşlerden biri Müslüman bir Ermeni'yle evli ve bugün Diyarbakır'da yaşıyor. Taniel'den yaşça daha küçük. Çocuklarından üçü evli; ikisi Müslüman Ermenilerle, bir kız ise bir Kürt'le. İki çocuğuysa henüz bekâr.

Taniel'e göre, Diyarbakır'da kilise varmış ama, Müslümanların çok azı yeniden Hıristiyanlığı benimsemiş. "*Sevkiyet* sırasında Müslüman olmuş Ermenileri de öldürdüler. Ne olursa olsun, Ermenilerin hepsini tasfiye etmek istiyorlardı. Kalanlar, aralarında Müslüman Ermenilerle evlenenler neden dönmüyor Hıristiyanlığa? Bence, öyle doğdukları için, sebep bu. On sekizine gelince İstanbul'da patrikhaneye gidip ben Hıristiyanım diyecekler, patrikhane altı ay süreyle dini hatmetmelerini ve gidip kimliklerini değiştirmelerini isteyecek ki, onları kabul etsin. Böyle bir hikâye

biliyorum; Erzurumlu, Müslüman bir Ermeni ailesinin hikâyesini. Otuz yıl önce babaları patrikhaneye gidip başvurdu, ama kimlik cüzdanında İslam yazıyordu. Hiç cevap verilmedi. Çocukları on yaşındaydı, Ermeni okuluna nasıl kaydettireceklerini onlara anlattım; bir de kimlikteki o ibareyi değiştirtmeleri lâzımdı. Ama o, maalesef yapamam, dedi, çünkü askere gitmemişti..."

Taniel konuşmanın bir yerinde Sason'un efsane *fedai*si Isro'dan ve Maruta ile birlikte Sason'un en yüksek zirvelerinden olan Antog dağı çevresindeki direnişten söz ediyor. "Antog'da on binden fazla Ermeni öldürüldü" diyor. O Isro'dan söz ederken, gözümüzün önüne, oğulları ve torunları sayesinde tanıştığımız Sason'daki o yüz üç yaşındaki Ermeni kadın geliyor; Isro onun babası ya da amcası muhtemelen... Taniel bu *fedai*nin hikâyesini bugün artık hayatta olmayan yüz yaşını aşkın birinden duymuş, ama ne kayda almış ne not tutmuş...

III. BÖLÜM
YA HİLAL YA HAÇ

1.
Ermenistan sınırını yüzerek aşmak

Samvel altı yıldır Ermenistan'da yaşıyor. Adıyaman-Kâhta doğumlu ve yirmi yaşına gelene kadar Ermeni olduğunu bilmiyormuş. 1989'da, on yedi yaşında üniversiteye girdiğinde, hiç yabancılık çekmeden katıldığı aşırı sol gençlik hareketi onu kapıvermiş. Sonradan, harekete kazanılan diğer gençlerle birlikte Suriye ve Lübnan'a gönderilmiş ve orada PKK tarafından eğitilmiş. Daha sonra doğduğu bölgeye gönderilmiş. Orada tutuklandığında yirmi yaşındaymış. Dayaktan pestilini çıkarmışlar, ama PKK üyesi olduğunu hiçbir zaman kabul etmemiş. On yıl hapis cezasına çarptırılmış; 2002'de serbest bırakılmış. İki erkek kardeşi de PKK içindeymiş; onlar da tutuklanıp ağır hapis cezaları yemişler. Samvel 2004'te Aras nehrini yüzerek geçmiş; nehrin İran kıyısından girmiş, Ermenistan kıyısından çıkmış... Ermeni kökenli olduğu ve sinema eğitimi almış olduğu için parti kararıyla bu ülkeye gönderilmiş. "Kürt-Ermeni dostluğu"yla ilgili belgesel bir film çekmek için aranan tüm özelliklere sahipmiş çünkü. Ama kısa sürede PKK ile ilişkisini koparmış.

"Türkiye'de tek resmi din İslamiyet... Hıristiyanlığı kabul etmezler. Alevileri de kabul etmezler; varsa yoksa Sünni Müslümanlar. Bu yüzden

Türkiye'nin doğusunda yaşayan bir Ermeni ister istemez Müslüman olmak zorunda. Aralarında çok uzun yıllar önce din değiştirenler olduğu gibi, Kürtler arasında yaşayan zoraki Müslümanlar da var. Problem şu ki, din değiştirenlerin bir kısmı Kürt'ten daha Kürt, Müslüman'dan daha Müslüman olmaya çalışır... Bu neredeyse yetmiş yıllık ağır bir süreçtir. Bizimkilerin, ailemin, büyüklerimizin, onların baba ve annelerinin korkusu öyle köklü bir korkuydu ki, çocuklarına hiçbir şey söylemediler, onları köklerinden uzaklaştırdılar. Türkiye'de hakaretlerin en ağırı, birine *gâvur* demektir. Bunu bana yaptılar. Yine Türkiye'de Hıristiyan olmak, Ermeni olmak demektir... Ermeni'ysen saklanmak, 'Ermeniyim' demekten kaçınmak zorundasın, hele İslam'ın resmi din olarak iyice örgütlü olduğu ve itibar gördüğü devlet nezdinde hepten böyle davranman gerekir. Bizi düşman sayarlar. Hem Müslümanlarda düşman öldürenin cennete gideceği yazılmış değil midir zaten? Benim doğduğum Kâhta, Adıyaman yöresinde. Güzel bir şehirdir, yakınında Nemrut dağı vardır, turistik denebilecek bir yerdir. Dinin etkisi çok güçlüdür oralarda. Önemli bir tarikat kurucusu yakınımızdaki bir köyden. Biz üç erkek ve iki kız kardeşiz. Köken olarak Sivas ve Muşlu olduğumuzu duymuştum, ama ayrıntılı bir araştırma yapmadım. Annemin bilmesi gerekir, ama o da artık birçok şeyi unutmuş olmalı. Bizimkilerin soykırımdan önce bu bölgeden geldiğini ve Gerger'e yerleştiğini işitmiştim... Eski evlerinin mimarisi, kalıntıları ve güzel taşların düzgünce yerleştirildiği çeşmesiyle, Ermeni köyü olduğu bugün bile kolayca anlaşılır. Eskiden bir de kilise vardı, ama yıkıp yok ettiler. Kâhta'da ise Ermenilere ait hiçbir şey yok.

Babam eğitimli, epey kültürlü bir adamdı... 80'li yıllara kadar bir antikacı dükkânı vardı. Eylül 1980'de generaller darbe yaptı. Babam tutuklandı. Ona borcu olan birileri komünist diye ihbar etmişti çünkü. Oysa doğru değildi. Babam sekiz ay cezaevinde kaldı. Cascavlak, beş parasız ortada kalıverdik. Sonra Adana'ya gittik, üniversiteye orada girdim. Çukurova Üniversitesi'ndeki ağabeylerim devrimci sol Türk öğrenci örgütlerindeydi, peşlerinden gittim. Sonunda bizimkiler birkaç yıl önce Mersin'e taşındı, şimdi oradalar.

Köklerimizin Ermeni olduğundan hiç söz etmezdik. Ağabeylerim ve ben okulda epey yaramazdık ve birisi bize *gâvur* dese onu oracıkta pataklardık. *Ermeni dölü, Ermeni eniği, Ermeni piçi* falan da derlerdi... En çok bu lafı

ederlerdi, çünkü çok büyük hakaretti bu. Kendi kendime sorardım, neden bana böyle küfrediyorlar? Anneme de söz etmiştim bir keresinde, o da boşver demişti, bunların hepsi salak ve cahil... Çevremizde sadece Kürtler vardı ama biz Zazaca ve Türkçeden başka dil konuşmazdık... Namaz da kılardık elbette, aslında Kürtler gibi yaşardık. Oysa Kürtler Ermeni olduğumuzu bilirdi, ama biz çocuklar hiçbir şey bilmezdik... Bizimkiler bize bu konuda hiçbir şey söylememişti çünkü. Bugün düşünüyorum da, biz çok küçükken iyi ki böyle yapmış, bizi korumuşlar. 'Bizimkiler' derken dostlarımızı, yakınlarımızı, akrabalarımızı kastediyorum. Üniversitedeyken kendimi bağımsız, özgür hissederdim, ailem de zaten İstanbul'a taşınmıştı. Üniversiteye kaydolduğum 1989'da her tarafta devrimci bir hava vardı. Zaten bütün ülkelerde hep gençler ön saflardadır, bizim üniversite de gerçekten Türk faşist devletine karşı mücadele eden devrimci hareketin merkezlerindendi. 1987'de, üniversiteye girişimden iki yıl önce bir genç öldürülmüştü gösteriler sırasında. Polis elini kolunu sallaya sallaya üniversiteye girmiş ve o Erzurumlu çocuğu öldürmüştü. O sırada bir sürü öğrenci örgütü vardı, yasak kitaplar okurduk, üstelik yasak olduğu için daha da çok okurduk. Marksizm, Leninizm üzerine kitaplar. Maksim Gorki'nin *Ana*'sını ve *Sosyalizmin Alfabesi*'ni o sırada okumuştum. En çok, Che Guevara okurdum. Kuşkusuz, beni en çok etkileyen de odur. O isyan edip devrimci olduğuna göre ben de olurum, derdim kendi kendime. Gerçekten savaşmak isterdim, onun Bolivya'da savaştığı gibi. Öyle zamanlarda başlıyorsun kendine soru sormaya, kimim ben diye soruyorsun, nereden geliyorum... Ve kendime yine sordum bana neden *gâvur* dediklerini. Zaten üniversitedeki arkadaşlarım da Kürt'e benzemediğimi söylerdi. Kemalizm'in ne olduğunu, Türkiye Cumhuriyeti'nin nasıl kurulduğunu ve bu ülkede Ermenilerin de olduğunu bu için için kaynayan atmosferde keşfettik. On sekiz yaşındaydım. Anne ve babama Ermeni olup olmadığımızı sordum. Şöyle cevap verdiler: 'Evet, ne olmuş Ermeni'ysek? Neden soruyorsun, ne işine yarayacak, neden bu kadar önemli?' Ve daha ötesini de söylemediler!

Bu sırada devrimci öğrenci örgütlerinden birine girmiştim. O yıllarda zamanımızın bir kısmını ders çalışarak, kalanını da, örneğin önümüze ilk çıkan polise taş atıp kendimizi rahatlatarak, içimizi boşaltarak geçirirdik... Ben liderdim ve bu tür eylemleri ben düzenlerdim. Daha önce iki üç kere gözaltına alınıp jandarma karakoluna götürülmüştüm. Ama bu öğrenci

örgütleri benim için hafif şeylerdi; gerillaya, savaşçılara, dağlarda gerçek anlamda dövüşenlere katılmak istiyordum. Ve o sırada Türklere karşı gerçekten dövüşen, Kürtler ve PKK'ydı. Televizyonda her gün haberlerini duyardık; burada bir saldırı olmuş, bilmem kaç Türk askeri öldürülmüş, şurada başka bir saldırı olmuş, bilmem kaç ölü daha... Şöyle dedim kendime: İşte benim yerim orası. PKK'ya girerken, Ermeni olduğumu öğrenmiştim elbette, ama Ermenilerin intikamını almak gibi bir şey asla aklımda yoktu... Faşist Türkiye'ye karşı savaşan bir sosyalisttim. Kökenim öyle olsa da Ermenilikle ilgili bir şey hissetmiyordum. Tek bildiğim, köyden uzaklaştırılan Veli Dede adlı akrabamızın hikâyesiydi. Zaten biz ona 'Ermeni' demezdik, 'soykırımdan gelenlerden' derdik. Ben çocukken bu Veli Dede yetmiş beşinde falan olmalı... Asıl adı Minas'tı. Soykırımda ailesinin bir kısmı öldürülmüş, gerisi *sevkiyete* gitmişti. Annesi çok güzel bir kadınmış ve amcasına da, saygı gereği Kirkor Ağa denirmiş. Kurnaz adammış bu Minas ve hep bir kenara altın biriktirip ötekilerle aynı kaderi paylaşmaktan kurtulmuş. Küçük erkek kardeşi de kurtulanlardanmış ve bir Kürt ağa, çalıştırmak için ikisini yanına almış. Ama kardeşini kendi eliyle öldürmek zorunda kalmış Minas. Zaten küçükken hiç sevmezdim bu Veli Dede'yi. Benim gözümde kendi öz kardeşini öldüren adamdı. O dönemde kardeşi 'Ermeni ateşi'ne, yani tifüse yakalanmış. Ağa demiş ki, 'Git kardeşini öldür ve Fırat'a at, yoksa hastalığı hepimize bulaştıracak.' Veli Dede de şöyle düşünmüş: 'Ya dediğini yapar kardeşimi öldürürüm ya da onlar beni öldürür.' Bunun üzerine kardeşini kucaklayıp nehrin kıyısına gitmiş. Bacaklarından tutup taşlara çalmış. Çok ileri yaşta öldü Veli, 90'larda; son güne kadar şöyle derdi: Kardeşimin sesi kafama öyle bir girdi ki, daha da çıkmaz artık... Bizimkiler sık sık anlatırdı bu hikâyeyi, onlardan duydum, Veli'nin kendisinden değil.[22]

Öğrenci olduğum yıllarda PKK öyle uzak bir yerde değildi. Polise taş ya da molotof kokteyli atmanın artık sıradan bir iş gibi göründüğü bir aşamaya gelmiştim, daha şiddetli şeyler yaşamak istiyordum. PKK üyeleriyle ilişkiye geçmek de o kadar zor değildi. Yayınlarını okurdum, çok radikal şeylerdi. İstanbul'da üç arkadaşımın işlettiği bir kafeye gidip gelirdim. Benim gibi gençlerin en gözde buluşma mekânlarından biriydi. Bir gün Heval diye biri, epey cahil bir tipti, şöyle dedi: 'Baksana, PKK ile

22 Kemal Yalçın'ın kitaplarında yer alan ve Kâhta'da bize de anlatılan bir hikâye.

görüşmekten korkar mısın?' Cevabım 'Hayır' oldu. Bunun üzerine bir randevu ayarladı. Gittim, bir PKK'lıyla buluşacağımı sanıyordum. Kolunun altında bir Türk gazetesi vardı... 'Yürüyelim' dedi, yürüdük. Gazetenin içinde katlanmış başka bir şey daha fark ettim. Onu bana verdi, bir yerde durdum ve açtım: PKK'nın illegal yayın organıydı. Son hız üniversiteye geldim, kütüphaneye girip önüme ilk çıkan kitabı aldım, gazeteyi içine yerleştirip yutar gibi okudum. Ve şöyle dedim kendi kendime: 'Tamam, artık PKK'lı oldum.'

Süleymaniye Camii'ne, hani önünde halı satıcılarının olduğu yere götürdüm gazeteyi ve arkadaşlarla bir halının altına sakladık. Birileri gelip alıyor, okuyor, sonra başkaları da okusun diye yerine koyuyordu... Aynı şeyi bu defa kitaplarla yapmaya başladım. Böylece PKK'nın İstanbul'daki temas noktalarından biri haline geldim... Bir gün beni uyarıp arandığımı söylediler. Saklandım ve üniversiteyi bıraktım. PKK bana birini yolladı. İkimiz PKK'nın İstanbul'daki temas noktaları olduk. Hiçbir geceyi aynı yerde geçirmezdim. Yıl 1990'dı. Ve sonra elbette, orayı terk etmem gereken gün geldi çattı, çünkü herkes için tehlikeli olmaya başlamıştım örgüte göre. Malatya, Adıyaman ve Maraş'a, oradan da Suriye ve Lübnan'a geçtim. O dönemde Öcalan'ın başlıca eğitim kampı Beyrut'a yakın bir yerdeydi. Bize her türlü silahın nasıl kullanılacağının yanı sıra, PKK doktrini de öğretilirdi. Öcalan sık sık gelirdi. Benim için Türklerle savaşan bir liderdi o; güçlü, önemli bir adam, hatta kutsal... Sınıflara girdiğinde saatlerce konuşabilirdi, dört saat, altı saat ve hiç oturmadan, hep ayakta dolaşarak. 1991'de beni yeniden Türkiye'ye gönderdiler. İnsanların Türkiye ile Yunanistan ve Bulgaristan arasında geçişine yardım edecektim. Böyle bir sürü iş yaptım... Aralık ayında beni kumandan olarak Malatya, Maraş, Antep, Adıyaman, son olarak da Kilikya'ya gönderdiler.

PKK'da iki tür kumandan vardır; biri dağlarda, öteki şehirlerde. Ben şehirdeydim. Savaşçılar için para, yardım toplar, PKK'yı anlatır, propaganda yapardım. 30 Aralık 1991'de, saat 12 civarında Adıyaman'da bir apartmanın altıncı katında buldum kendimi. Kapıyı çaldım. Bir kadın açtı. Kod adım Deniz'di... İlk dikkatimi çeken, kadının bitkin yüzü oldu. 'Gel Deniz' dedi bana, 'içeri gir.' Şaka bile yaptığımı hatırlıyorum: 'Ne o, üzgün görünüyorsun, kocanla mı kavga ettin?' Of! Bunları hatırlamak

bile istemiyorum... Meğer, polis, antreyle salon arasında pusuya yatmış, beni bekliyormuş. Kaçmaya çalıştım. Başıma vurdular, sonrasını hiç hatırlamıyorum, giysilerimi yırtmışlar. Yirmi yaşındaydım, çok gençtim. Uzun saçlarımla PKK savaşçılarına hiç benzemiyordum. Adamlardan birinin şöyle dediğini duyar gibi oldum: 'Bu adam mı, emin misiniz?' Beni askeri karakola götürdüler.

Herhangi biri olabilirdi Deniz, bunun bir kod adı olduğunu bilemeyebilirlerdi... Sorgu sırasında önce korkuyorsun. Aralıksız şöyle soruyorlardı: 'Deniz sen misin?' Hayır, diyordum. Sorgu tam on dört gün sürdü. Saatlerce kollarımdan astıkları için sol kolum bilekten kırıldı. Kemik bile görünüyordu ama bakmadılar bile, on dört gün o halde kaldım... Sonra beni yargılamak için Malatya'ya gönderdiler. Başlıca suçlama PKK üyesi olmaktı. Taktiklerden biri, ötekilere senin yönetici olduğunu söyletmektir. Sonra da senin bunu kabul etmeni isterler. Ama ben hiçbir şey söylemedim, kolumu bacağımı kırdılar, ama ağzımı bile açmadım. Çünkü ufacık bir itirafta bile bulunmuş olsam, artık PKK üyeliğinin klasik cezası haline gelen on yıl yerine otuz yıl hapis cezası yiyecektim. Mahkemede bile şöyle diyorlardı: 'Sen şusun, itiraf et artık!' Orada da inkâr ettim. Beni Malatya cezaevine gönderdiler, bir yıl mahkemeye gidip geldim. Avukatım vardı ama hiçbir şey yapmadı, hem zaten öyle ya da böyle, her şeyi inkâr etmeye devam ediyordum. Nisan 1993 sonunda, tutuklanmamdan on dört ay sonra, PKK üyeliğinden on iki yıl ceza verdiler bana. Amasya ve Sinop cezaevlerinde yattım, son olarak da Ankara'ya yakın Çankırı'da. 2002'de serbest bırakıldım.

Hücredeyken sadece PKK üyeleri vardı benimle beraber. Türk cezaevlerinde her tür suçtan yatan adam vardı aslında, ama öteki devrimci örgütlerden yatanlar dışında, bizi onlarla bir araya koymazlardı. Ben çıkarken içeride üç yüz PKK'lıydık. 1992-1993'te tutukluluk koşulları korkunçtu: Ziyaret yasak, yemekler berbat... PKK ne zaman Türk ordusuna kayıp verdirecek olsa, gardiyanlar hücrelere dalıp rastgele dövmeye başlardı. Ama yemekler biraz düzelmişse eğer, anlardık ki bu defa PKK'ya kayıp verdirilmiş. Üç pantolon ve üç kazağı üst üste giymeyi alışkanlık haline getirmiştim; cop darbelerin etkisini biraz azaltabileyim, kemiklerimi kırdırmayayım diye. Bu çok sık yaşanan bir şeydi, çünkü özellikle geceleri gelir, öyle döverlerdi ki, bir yerimizi kırıp kırmadıkları umurlarında olmazdı.

Sonra 1996'ya doğru durum biraz düzeldi; kontrolsüz ölçüsüz dayağı kestiler mesela. Cezaevindeki o on yıl içinde defalarca açlık grevine katıldım. Bunlardan birinde bir arkadaşımız da öldü... Dışarıyla mektuplaşma hakkını öyle kazanmıştık. O dönemde sırasıyla, Tansu Çiller, Erbakan ve kendisi de bir Hemşinli olan Mesut Yılmaz hükümetleri iktidara gelmişti. Hücrede kalmıyorduk artık; üstte ranzalı yatakların olduğu oda, altta da 'mutfak' vardı. Üstü kafesli bir avlumuz bile olmuştu. Yirmi kişi kadardık. Ve hepimiz PKK'lıydık. 1995'e doğru PKK'nın cezaevi yöneticiliğine getirdiler beni. Bütün temasları, görüşmeleri ben ayarlıyordum, aslında cezaevi gerçek anlamda bir devrim okuluydu.

Eylülde cezaevine girdiğimde hava çok soğuktu, çıldıracak gibi oldum... İlk gece hiç uyuyamadım. Gardiyanlar sabahın altı ya da yedisinde kapılara vura vura geçti, sonra kapıları açtılar... Ama ben uyumuyor, neredeyse sadece soluk almaya çalışıyordum... Ötekiler tuvalete gitti, kimi kahvaltı hazırladı, avluya çıkanlar bile oldu. Bense ayakta bile duramıyordum. Serbest bırakıldığım günün bir gece öncesine kadar bu hep böyle devam etti. Uyumak ne mümkün! Sanki bu on yılın tamamı hücrede, tek bir günde yaşanmış gibi! Serbest bırakıldığım günün sabahı kapı her zamanki gibi saat altı buçukta açıldı. Bu defa işler iyi gidiyordu, kapı açılıyordu ve dışarı çıkacaktım. Mutluydum, çok mutlu!

Cezaevinde hep aynı şeyi yaşıyorsun, her şeyin saati belli... Yanımızda katiller ya da hırsızlar değil savaşçılar vardı, birbirimizle kavga etmezdik. Mesela gece yarısı oldu mu herkes yatakta olmak zorundaydı, aşağı inmek yasaktı. Çankırı'da on sekiz ayda kırk sekiz metre uzunluğunda tünel kazmıştık. Şişe dipleriyle, kaşık ve kepçelerle... Çıkardığımız toprağı sobanın altına tıkıştırıyorduk, sobayı yerinden alıp altındaki çimentoyu sökmüştük. Hesaplarımıza göre çıkışa hazırdık artık. Tünel bu; daracık, girişi çıkışı zor, üstelik elli kişiyi kaçırmak istiyoruz, bu iş için dışarıda da örgütlenmek gerekiyor, falan... O üç ay boyunca PKK dışarıda yapabildiğini yaptı, ama biz de sonunda tüneli bitirdik. Sonunda son bir küçük delik açmış... Ve yıldızları görmüştük! Bir gün gardiyanlar ansızın koğuşa doluştu ve bizi dışarı çıkardılar. Doğruca sobanın olduğu yere gittiler. Yemekleri dağıtan mahkum bizi toprağı kazarken görmüştü. Serbest bırakılacağı ya da durumunun iyileşeceği umuduyla ihbar etmiş. Otuz yıl ceza almıştı bu adam, dışarı çıkmak için her şeyi yapabilecek biriydi.

Ben Kürtlerin arasında çok uzun süre kaldım, içlerinde muhbirlik ve ihanetin çok yaygın olduğu doğrudur. Hatta bunu kötü bir şey olarak da görmezler... Yanılmıyorsam Öcalan bizzat kendisi söyledi Kürtler arasında çok sayıda hain olduğunu.

Dışarı çıkarken avukatım ve dostlarım beni bekliyordu. Annem ve babam hastaydı, Mersin'den gelememişlerdi. Arabayla Ankara'ya gittik, birkaç gün orada kaldım, sonra iki haftalığına Mersin'e, ailemin yanına geçtim. Bu onlar için tehlikeliydi. Annem Parkinson hastalığına yakalanmıştı. Bizim suçumuzdu. Kardeşlerim ve ben, üçümüz de PKK için savaşmış, hapislerde yatıyorduk; birimiz Konya, birimiz İskenderun'da. Ben Çankırı'da. Kadıncağız bütün bunları kaldıramamıştı, bizi ziyaret edeceğim diye hayatı yollarda geçmişti. Ve bunu tam dört yıl boyunca yaptı. Hastalandığını cezaevindeyken öğrenmiştim... Bizimkiler, özellikle de annem Kürtlerden nefret eder, onlardan hep uzak dururdu. Ama biz, üç oğlu PKK'ya girmiştik! Okuyalım isterdi oysa, durumumuz iyi olsun; kendi çapında aristokrat tavırlı bir kadındı... Oğulları ise kalkmış Kürtlerin safında savaşa girmişti. Babam her şeyini yitirmişti. Mersin'de akrabaları olduğu için kalkıp oraya yerleşmişlerdi. İki kız kardeşim onlarlaydı; biri otuz, öteki ise yirmi sekiz yaşında; ama evlenmemişlerdi.

Sonra PKK haber gönderdi. İstanbul'a gittim, aşağı yukarı bir ay bana hazırlanan pasaportu beklemekle geçti. Onu cebime koyar koymaz, uçağa atladığım gibi doğru Tahran'a. Sonra PKK'nın elinde tuttuğu bölgeden kaçak olarak Irak'a geçtim. PKK ile ilgili film hazırlayacaktım. Zahro civarında bir yerde kaldım. Bu, Amerikan işgalinden önceydi.

Sonra, işte Ermenistan. Nasıl mı? Sanki ilahi bir rüzgâr attı beni buraya. Sınırı geçtiğimde böyle hissettim. Toprak attım ağzıma öteki tarafa varınca, derin derin kokladım. Köklerimin bulunduğu yere gelmiştim, ama dilini bilmiyordum. Kitaplardan öğrendim. Şimdi okuyorum, ama kötü okuyorum ve ağır ağır... İnsanlara bakıyor, onlar benim ailem diyorum. Bizimkiler Kürtlere benzemezdi. Onlarınki gibi feodal bir hayat tarzları yoktu. Bizimkiler mesela daha özgürdür aile içinde, karşılıklı saygı vardır. Kürtlerdeyse baba konuşurken ötekiler susar. Bizde herkes düşüncesini, meseleye nasıl baktığını rahatça söyler. Tam olarak ifade edemiyorum, ama buradakilerde bana çok yakın gelen bir şey var. Ruhumun buraya,

buradaki sukûnete, huzura bağlandığını hissediyorum. Dili de öğrendim... Ruhum sukûnet buldu. Aslında her şeyin başı aile; biz Kürtler gibi yaşamazdık... Komşularla o kadar içli dışlı olmazdık... Ama yine de eksik bir şeyler vardı. Buradaki Ermenilerin tutum ve düşünce tarzında da bana uzak gelen şeyler var tabii. Kendimi diasporadaki ve Türkiye'deki Ermenilere daha yakın hissediyorum. Avrupa'dan gelen dostlarım var ve sanki onlar daha direkt ilişki kuruyor, daha açık sözlüler, ne bileyim? Burada her şeyi dibine kadar konuşamıyorum, en yakın arkadaşlarımla bile. Bilmiyorum, belki de benimle ilgili bir durum, kendimi farklı hissediyorum çünkü. Hayatım boyunca hep savaştım, hiçbir zaman kendimle ilgili bir hesabım olmadı ve bu, böyle de gidecek. Bir yıl önce şöyle geçti içimden: 'Yaşlandın artık, hayatını başkalarına adadın, biraz da kendini düşün, kendin için bir şeyler yap, Türklere karşı değil.' Mersin'deki ailem Ermenistan'da olduğumu hâlâ bilmiyor. Erkek kardeşim ise geçen yıl buradaydı.

Türkiye sınırının açılmasından yanayım. İki yıl önce böyle düşünmezdim ve hayatı o ülkeye karşı savaşla geçmiş biri için bu çok şaşırtıcı değil. Ama oradaki gizli, Müslümanlaşmış Ermeniler için bu iyi bir şey olacak. Belki üç, belki dört milyon oradaki nüfusları... Rakamlara yeniden bakmak bile durumu anlamaya yeter: Bir buçuk milyon Ermeni öldürüp kalanını sürdüler. Dolayısıyla kalanların sayısı 500 bin civarında olmalı. Böyle düşününce Kürtlerin yüzde 30'u Ermeni, Zazaların da öyle. Türk Tarih Kurumu'nun başkanı bile böyle diyor... 30'lu yıllardan sonra sadece Türklerden oluşan bir Türkiye inşa etmek istediler ve yasayla insanları aile isimlerini değiştirmeye zorladılar. Bizimkinin adı Felekyan'dı, bunu ailedeki başka insanlardan da duydum, zaten "Felekyanların evi" denirdi hep. Eski isim ve adresler arşivlerde kayıtlı. 120 bin ailenin ismi değişmiş; aile diyorum, tek tek bireyler değil ve bunu bizzat Türk Tarih Kurumu'nun başındaki kişi söylüyor. Her aileyi en az üç kişi diye hesaplasan, ortaya çıkan rakam ne eder? Ve onların soyundan gelenlerin sayısı yüz yılda kaça ulaşır? Sınırların açılması en çok onlar için iyi olacak. Türkiye'de hakaretlerin en ağırı, hâlâ, birine 'sen Ermeni'sin' demek. Bence bütün bu insanların içinde, ruhunda bir Ermenilik var ki böyle söylüyorlar. Ermenilikle doğrudan temas etseler, ne bileyim, müzik, seyahat aracılığıyla olur; bu gizli saklı şeylerin hepsi ortaya dökülüverir.

Buradaki Ermeniler de sorumluluk üstlenmeli, diye düşünüyorum doğrusunu söylemek gerekirse. Ben oralardan, Müslümanlaşmış Ermenilerin bulunduğu bir çevreden geliyorum. Ermenilerin kendilerini her şeyden önce Hıristiyan bir toplum saydıkları doğrudur. Ama bizim hikâyemiz Hıristiyanlıkla başlamadı ki! Ermeni tabii ki Ermeni'dir, ama dini Hıristiyanlık dışında başka bir din de olabilir. Yahudilere bakalım. Evet, İsrail'de milliyet ve din iç içe geçmiş, Yahudi olmak için Yahudilik dininden olman gerekiyor. İyi de Ermeniler için ne denecek? "İsa'yı seviyorum, O'na inanıyorum." Ama bu ben başkasından daha iyi bir Ermeni'yim demek anlamına gelmez ki... Bir insan Ermeni olduğunu söylüyor ve kendini böyle hissediyorsa, ister Müslüman ister Alevi; ya da isterse başka bir dinden olsun, fark eder mi? Kim diyebilir ki Alevi ya da Müslüman'dan Ermeni olamaz? Dilini bilmeyen, Kürtler gibi yaşayan Müslüman bir Ermeni bu durumdan sorumlu tutulabilir, bunun suçlusu ilan edilebilir mi? Ben bundan kıl payı kurtuldum. Öldürerek ya da sürerek, bizden, kendi seçimimiz olmayan başka bir halk yaratıldı. Ben seçmedim bunu, onlar seçmedi. Hayatta kalmak için Türk milleti içinde eriyip gitmek lâzımdı. Ama işler değişiyor, Türkiye kendini biraz demokratikleştirmeye başladı, insanlar 'Evet, ben Ermeni'yim' diyor artık, eminim, bunu diyenler artacak. Ve coğrafi bir değişim de olacak. Yanı başlarında onları destekleyen bir Ermenistan devleti var çünkü."

2.
Korkularımızı unuttuk biz

Anlaşılır nedenlerle, Ermeni kimliğine geri dönüşün öyle çok ve farklı yolu yok. Başlıca iki yol izleniyor; dili öğrenmek ve dine dönmek. Bu kitaptaki kuşkusuz en çarpıcı örneklerden biri, Selim-Hovsep'in hikâyesi. Selim sekiz aylık kızını bizim de olduğumuz bir ortamda, bugün Güneydoğu Anadolu'dan kaçan Kürtlerin yoğun olarak yerleştiği eski bir Ermeni semtindeki küçük bir kilisede vaftiz ettirdi. Yüksek duvarlarla korunan kiliseye bugün neredeyse sadece Adıyaman ve Malatya'dan gelen Ermeniler gidip geliyor. Müslüman kimi Ermenilerin de itiraf ettiği gibi, "dine dönmek" bugün gerçekleşmesi neredeyse imkânsız bir görev. Ama Selim örneği, bu parçalanmış kimlikli toplumun tarihine başka türlü de bakabilmeyi mümkün kılıyor.

"Bizimkilerin kökleri, Muş yakınlarındaki Girvas'ta (günümüzde Arakonak, *çn*). Ben Adıyaman'da büyüdüm. Büyükbabam soykırımda çok gençmiş. Köyün Kürt ağası onları neler olabileceği konusunda uyarmış. Bizimkiler aile isimlerini değiştirip o Kürt'ün aile ismini almış, Yılmaz olmuşlar. Ağanın böyle bir uyarı yapmasının nedeni, sanıyorum hem bir yandan korkması, hem de bizimkilerin işine yarayacağını düşünmüş olması. Büyükbabamın lakabı "teşkilatçı" imiş. Yılmaz Ağa ölmeden, büyükbabama verdiği toprağın geri alınmamasını ve ona da öteki çocukları gibi davranılmasını vasiyet etmiş. Ama ailenin öteki üyeleri ağa ölür ölmez kavgaya bahane arar olmuş. Büyükbabamın işlediğin arazilerin tapusu elindeymiş, ama aşiret, arazisiyle ilgili haklarından onlar lehine feragat ettiğine dair bir belgeye zorla parmak bastırmış. Sanıyorum, 1935-1940 arasında bir tarihte olmuş bu. Komşu Kürtler büyükbabama yardım önermiş, ama o reddedip Kâhta'ya yerleşmeye karar vermiş. Bizimkiler Ermeni olduğunu biliyor ve evlilik bahanesiyle de olsa Kürtleri aralarına almıyormuş, zaten Kürtlerin de böyle bir talebi yokmuş. Köylerde Ermeni kızı ararmış bizimkiler. Ben çocukken herkes burada üç, şurada dört *gâvur* ailesi var der, bilirdi... Bizim ailedeki herkes, daha Yılmaz Ağa'nın sağlığında Müslüman olmuştu. Ama ben çocukluğumda Ermeni olduğumuzu bilmezdim... Sekiz, dokuz yaşına kadar da haberim olmadı. Ama öteki çocuklarla kavga ederken bize *dönme* ya da *gâvur* diye saldırırlardı. Bu yüzden bir gün annemizi bu konuda sorguya çektik. Her birimizi tek

tek kenara çekip anlattı ki, biz Ermeni'yiz. Oysa biz Türk olduğumuzu sanıyorduk, hatta bundan memnunduk...

Devlet dairesinde çalışan babam, yine Kâhta civarında Gerger köyüne atanmıştı. O sırada on dört yaşındaydım. O köyde Muş kökenli annemin de, babamın da hâlâ Hıristiyan olan akrabaları vardı. Annemin anlattıklarına bir türlü inanamıyordum. Annemin akrabalarının dört kızı vardı. Hiçbiri camiye gitmezdi. Gerçekten Hıristiyan'dılar. Dolayısıyla kendimizi Gerger'de çok tuhaf bir durumda bulduk; Müslümanlarla inançlı Hıristiyanlar arasında bir yerde.

İnsan bugünden yarına Hıristiyan olamıyor! Ben bizim için doğru olanın iyi bir Müslüman gibi davranmak, öyle yaşamak olduğunu düşünürdüm, ama Kürtler, Zaza ya da Sünni, bize farklı muamele ederdi. Dedikodunun bini bir paraydı. Ermeni olduğumuzun, özellikle de babam devlet dairesinde çalıştığı için, aile dışında bilinmemesine çalışırdık, ama köyde herkes, kimin ne olduğunu bilirdi...

Derken, Gerger'de Hıristiyan kalmış Ermenilerle görüşmeye başladık. Bu gidip gelmelerle kendimizi Ermeni gibi hissetmeye, onlar gibi görmeye başladık. Ama Hıristiyan Ermenilerle Müslüman olanlar yine de farklıydı... Aslında Hıristiyanlığını koruyan sadece beş aile vardı. Ama herkesin, belki kırk ailenin nüfus cüzdanında 'İslam' yazardı. Ayrıca köyün geri kalanı sadece Zaza ya da Sünni Kürtlerden oluşurdu ve köyün tek mezarlığı da Müslüman mezarlığıydı. Bizimkilerin cenazesini de *hoca* kaldırırdı. Ben yavaş yavaş Hıristiyanlığı benimsemeye başladım. İstanbul'a gelir gelmez de vaftiz oldum. Sanıyorum Hıristiyan Ermeni ailelerle kurduğum ilişki sayesinde bu yola girdim, ama ayrıca, hatta özellikle şunun da rolü var; Müslümanlar bizi hiçbir zaman tam anlamıyla aralarına almazdı.

3.
Atölye

İstanbul'un kadim semti Kumkapı'nın belli başlı sokaklarından birinde, isimsiz küçük bir binanın birinci katında, depo benzeri bir oda. Türk ilkokullarında giyilen cart mavi okul üniformaları, tepeleme istiflenmiş. Köşede başka bir yığın; beyaz yakalı iş gömlekleri. Mehmet ve İsa, Sasonlu iki kardeş. Kendilerini Müslüman Ermeni olarak takdim ediyorlar. Aynı baba ve üç ayrı anneden, kız ve erkek toplam on beş kardeşler; ilk iki karısı ölünce, baba üçüncü kez evlenmiş. İki erkek kardeş birlikte çalışıyor; bu zorunlu kardeşliğin öteki üyeleri de fiilen tekstil işinde. Atölyenin hemen altında kardeşlerden birinin dükkânı var. Batman yakınlarındaki köylerinden kalkıp gelmişler, "Çünkü Ermeniler orada ikinci sınıfı vatandaş ve Kürtler de Ermenilere kötü davranıyor" diyor kardeşlerden biri. Din değiştirmiş, sünnet olmuş inançlı birer Müslümanlar, ama Sasonlu bir Ermeni'nin kurduğu bir derneğe de üye olmuşlar. Derneğin amacı, ne bir eksik ne bir fazla, Sason'daki kilise ve mezarlıkların sahibine iadesini, Ermeni Kilisesi adına tescilini sağlamak.

"Kardeşler" aşireti birbirlerinden ayrılmak istememiş ve hepsi hemen hemen aynı tarihlerde İstanbul'a gelmiş. Anne ve babaları 2000 ve 2001'de ölmüş. Babaları da, evlendiği üç kadın da Müslümanlaşmış Ermeni'ymiş. Yaşça daha büyük Mehmet tam karşımızda oturuyor ve ailenin ortak hikâyesini bize o anlatıyor. Yemek arası verilmiş. Türk ve Kürt işçiler yemekte. "Ortalık daha sakin olur" diye görüşmenin bu saatte yapılmasını onlar istedi. Mehmet'e kimliğiyle ilgili sorular sormaya başladığımızda "milliyet"inin Ermeni, ama "din"inin İslam olduğunu söylüyor. 1968'de doğmuş ve kendilerini *gayrımüslim* sayan Sason Kürtlerinin onlara hep *filla* dediğini anlatıyor. "Kürtlerdeki nüfus artışı öyle hızlı oldu ki, Ermeniler oraları bırakıp gitmek zorunda kaldı... Onlara kız verirsek falan bizi rahat bırakacaklarını sanıyorduk, içlerine karışırsak bizi korurlar diye düşünüyorduk."

Ona göre din değiştirenlerin yüzde 80'i "Müslüman'dan daha Müslüman," kalan yüzde 20 ise tam tersi. Mehmet Allah'a inanıyor. İlk din değiştiren büyükbabasıymış 1928-30'larda. Büyükbaba öldüğünde, büyükannesi, Müslüman'ın biri onunla evlenmeye kalkmasın diye Müslümanlaşmış

bir Ermeni'yle evlenmiş. Yeniden Hıristiyanlığa dönüp dönmeyeceğini sorduğumuzda tereddütsüz cevaplıyor: "Olan olmuş bir kere. Korkumdan değil; istemiyorum yeniden Hıristiyanlığa dönmeyi, olay bu." Kendi köyünden Hıristiyanlığa dönmüş kimseyi tanımıyor. Ama kendisi de, erkek kardeş İsa da doğdukları yere, Sason'a sonuna kadar bağlı: İki yıl önce Sason bölgesinde kadastro çalışması başladığında, kendilerine ait mezarlık ve dini yapıların kilise adına tescilini sağlamak için semtteki öteki Sasonlularla bu derneği kurmuşlar. Ben de Sasonluyum, diyen tercümanımız da şunları anlatıyor sessizce: Kadastro iki-üç yıldır taşradaki arazilerin envanterini çıkartıyor yeniden, ama arazileri hep Kürt aşiretleri adına tescil ediyor. Sasonlu kardeşlerin derneğinin adı *"Bitlis, Batman, Muş, Van İlleri İlçeleri ve Köyleri Sason Ermeniler Sosyal Yardımlaşma ve Kültür Dayanışma Derneği."*

Her şey Hrant Dink'le başladı, çünkü Türkiye toplumunda soykırımdan söz eden ilk Ermeni oydu. Mehmet'e göre, devlet Ermenilerin arazilerine yeniden sahip çıkacağından korkuyor. Talat Paşa'nın defterlerini ve tehcir rakamlarıyla ilgili muhtemelen 1915 sonunda tuttuğu notları ilk yayımlayan ve en az 930 bin kişinin tehcir edildiğini ortaya koyan Murat Bardakçı'nın bu konuda *Hürriyet* gazetesinde yazdığı yazıyı hatırlatıyor bu arada. Yemek molası bitiyor ve işçiler dönüyor. Mehmet konuşmayı birden kesiveriyor. Dikiş makinesi sesi dolduruyor yeniden atölyeyi; çok uzatmadan kibarca vedalaşıp ayrılıyoruz.

1915'ten sağ kurtulanların hayattaki son temsilcilerinden biri, 110 yaşında yaşlı bir Ermeni. Moks'ta (Bahçesaray) 700 Ermeni yaşıyordu.

Dedenin evinin içeriden görünüşü. Oğlu ve torunlarının çocukları.

Diyarbakır'ın eski Hıristiyan mahallesi, namı diğer "Gâvur Mahallesi".

Diyarbakır Surp Giragos Kilisesi. Onarımı öncesinde kilise avlusunda Müslüman aileler yaşıyordu.

2011'de yenilenen Surp Giragos Kilisesi'nde ayin.

Eski Diyarbakır'da eski Ermeni mahallesinin tam ortası.

Sasonlu Ermeni kadın. Kadınların genellikle objektife bakmadığı, gözlerini kaçırdığı yörelerde ender rastlanan bir durum; ne kadar içten ve dosdoğru bakıyor.

Kayserili babası 1915'te ölümden ailesiyle birlikte din değiştirip kaçarak kurtulmuş. Fotoğrafta görüldüğü üzere, küçücük bir kızmış o zamanlar.

Agos gazetesi önünde Hrant Dink'in cenaze töreni.
Az önce gökyüzüne salınan güvercin gidip cenaze arabasının üstüne konmuş.

Sason'dan kaçıp kurtulanlardan.
Bir *fedai* ailesinden halen yaşayan son kişi o; 103 yaşında.

Ahtamar Kilisesi. Ermeni mimarisi şaheseri, yenilenip müzeye dönüştürüldü.
Çok sayıda Türk ve Kürt kilise-müzeyi ziyaret ediyor.

Düşünceye dalmış bir kadın ve Diyarbakır'ın
eski Ermeni mahallesinde dar bir sokak.

Elazığ'a bağlı Vank (Yalnızköy). Ermeni köyüydü, şimdi Süryaniler yaşıyor.
Geleneksel bir evde bir genç kız.

Eskiden zanaatkârların büyük çoğunluğu Ermeni'ymiş.
Bu da Malatya'da bir atölye.

Artvin-Erzurum yolunda bir Kürt köylüsü ateş gibi bakıyor.

Göçebe hayatı. Moks (Bahçesaray), sürüleriyle Siirt'ten gelen Kürtler için yazın yayla işlevi görüyor.

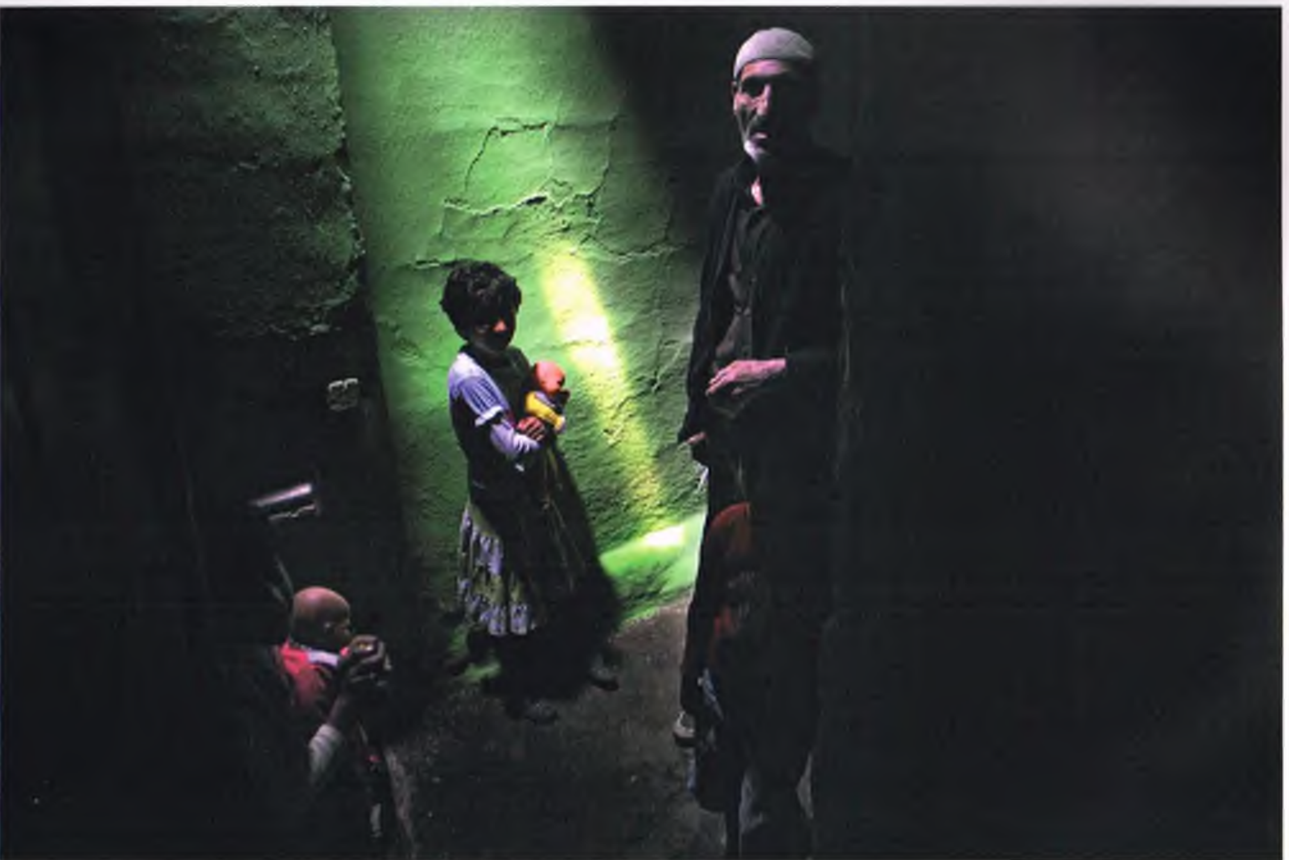
Erzurum, eski Ermeni mahallesi büyük bir kentleşme projesinin tehdidi altında.

Muş. Büyük ölçüde tahrip olmuş eski Ermeni mahallesi ve bebeğiyle gururlanan bir anne.

Bu kaçıncı düzeltme. Eller hep başörtüsünde; ya istemsizce ya da buradaki gibi, halı yıkarkenki mola anında.

Çocuklar ve bebekleri. Erzurum'da eski Ermeni evi.
Soykırımda kaçırılan çocukları düşünmemek mümkün mü.

Palu yakınında Havav köyünde Kuran kursu.

Gelin ekmek hamurunu tandırın içine yapıştırmaya çalışıyor.
Sason köyü.

Ermenilerin Ganj Irmağı, Fırat. Hayatın kaynağıydı, öteki dünyaya geçiş kapısı oldu. Tehcirde pek çoğu, umutsuzca suya atlayıp boğuldu.

Altın Anadolu'da her zaman revaçta. Ermeni yerleşimlerinde altın arayan definecilerin kazdığı çukurlar ise insanın içini acıtıyor.

Kilisenin son kalıntılarıyla evlere duvar örülmüş.
Ermenilerin hâlâ varlığını koruduğu bir Dersim köyü.

Bir Kürt ailesinin evi. Sason yöresinde,
Bitlis yakınlarında eski bir Ermeni köyü.

Geleneksel köy sofrası. Yemek baş odada, halının üstünde, kimi zaman da yerde, büyük tepsilerden yeniyor. Sason.

Hemşinli kadın. Karadeniz kıyısında, Gürcistan'a komşu yörede yüzyıllardır yaşayan Müslümanlaşmış Ermeni topluluktan.

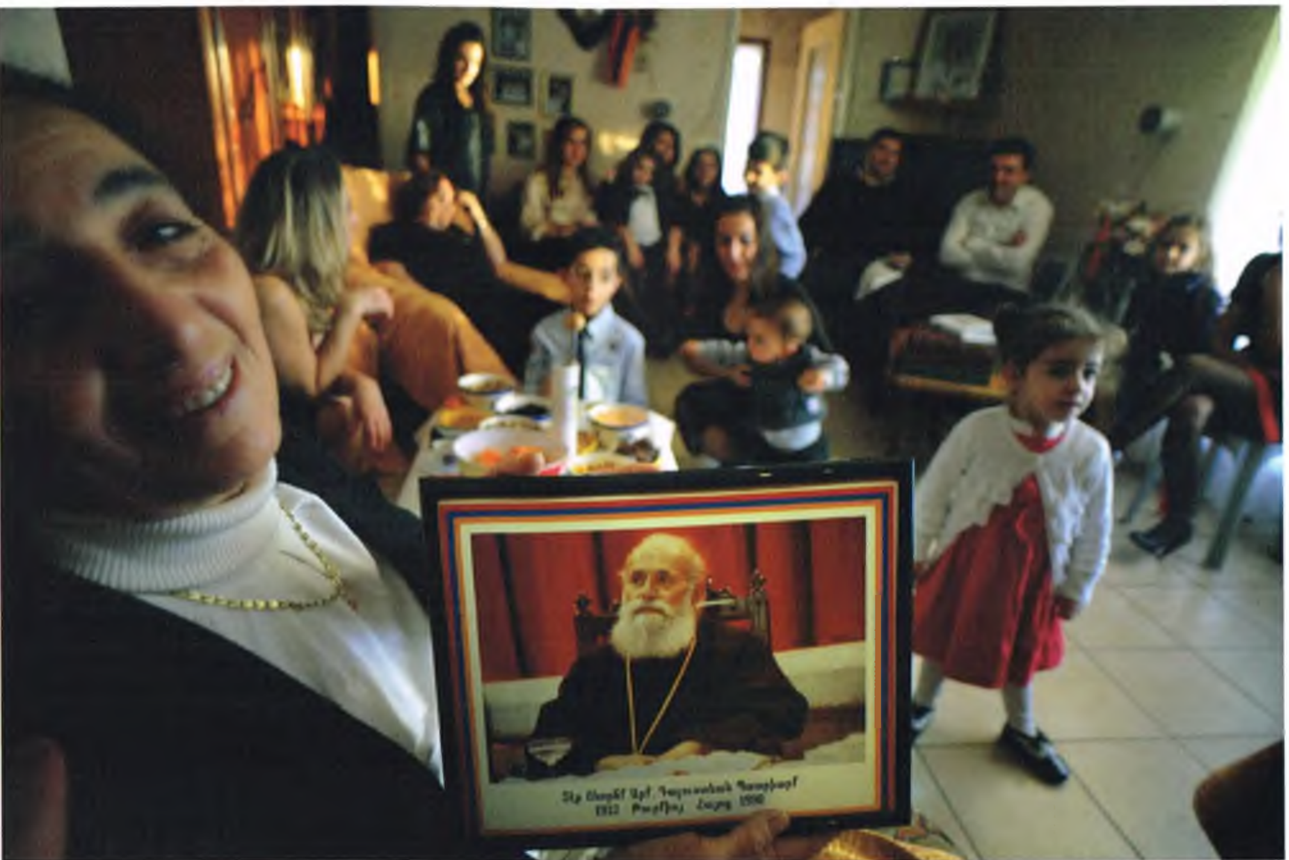
Sarıklı yaşlı adam. İstanbul'da, tarihi Ermeni mahallesinde bir sokak.

Adıyaman Süryani kilisesi.
Kilise cemaati çoğunlukla Ermenilerden oluşuyor.

Muş ovasındaki bir köy evi.

Anadolu'daki Ermenileri bulmak için araştırmaları Patrik Şınorhk Kalustyan başlattı. Marsilya'da, her Silopi Ermenisi'nin evinde fotoğrafı ya da tasviri

4.
Noel çamı anlaşmazlığı

Şişli'de ticarethanelerin yoğun olduğu sokaktaki dükkânının önünden en az elli kez geçmiş olmalıyız; onu görmeden, kim olduğunu bilmeden... İstanbul'daki ticaret hayatında edindiği sayısız tecrübe ve ailesinin hikâyesine dair her şey, Müslüman Ermeni bir aileden gelen Ali'nin belleğinde yer etmiş. Karısı kiliseye gidiyor. Ama Ali'nin Ermeni olduğunu kimse bilmiyor. Ne eski dinine "dönmeyi" ve ne de vaftiz olmayı aklından geçiriyor. Onun durumu, İstanbul gibi uygar bir çevrede, üstelik "Ermeni semti" sayılan Şişli'de bile, Ermeniliğini açıkça dile getirmenin zorluğunu gözle görülür biçimde ortaya koyuyor.

Elli yaşında Ali; karısı gibi o da Gemerek (Sivas) kökenli. Dayıları Fransa'da yaşıyor. Kendi tarafındakiler de, karısının büyükbaba ve büyükannesi de soykırımda Müslüman olmuş. Bir bölümü *sevkiyet*te sürülmüş, bir kısmı kalmış. Genelde ilk din değiştirenler tek başına ve beş parasız ortada kalan kadınlar olmuş. Babasının büyük teyzesi *sevkiyet*te, konvoy Adana yakınlarına geldiğinde, kendini nehre atmış. Kırk sekiz saat sonra, suya atladığı kıyıdaki toprakların sahibi, onu sağ olarak bulmuş. Himayesine almak için ailedeki erkeklerden biriyle evlenmesini istemiş ondan, ama önce Müslüman olması gerekiyormuş. Evlenmiş, Müslüman olmuş ve sır dolu hikâyesini çok uzun süre kimseye anlatmamış. Bu "kurtarma" olayından yirmi yıl sonra konuşmaya, *sevkiyeti*, katliamları anlatmaya başlamış. En son, köyünden çok geniş bir ailenin soykırımda Adana'ya yerleştiğini öğrenmiş. Bu, kendi ailesiymiş. Soykırımdan kurtulup kendisi gibi din değiştirmişler. Bugün o ailenin yarısı Müslüman, yarısı Hıristiyan.

Ali ailesindeki "katıksız Müslümanlar"ın "katıksız Hıristiyanlar"a her zaman saygılı olduğunu anlatıyor... Adana'da kalanlar hâlâ Müslüman, bir kısmı hacı bile olmuş, ama on beş yıl önce İstanbul'a yerleşenlerin bir kısmı eski dinine, Hıristiyanlığa dönmüş; Fransa'ya göç eden bazı dayıları gibi. Ali ve erkek kardeşi İstanbul'da büyümüş. Kardeşi kendini tam bir Ermeni olarak görse de, Müslüman kalmış, hem de dünyanın en basit açıklamasını gerekçe göstererek, "Böylesi daha iyi" diyor. Ama yedi yıl önce Ali'nin "katıksız faşist" diye tanımladığı komşularıyla bir kavga yaşanmış. "Siz Ermeni'siniz" diye suçlamış ötekiler. Onları erkek kardeş savunmuş, polise şikâyet bile etmiş. Polislerden biri, "İyi de,

kuzenlerinden biri Ermeni değil mi senin?" diye sorunca, bakıp şöyle demiş: "Ee, n'olmuş?"

"Kendimi Ermeni olarak görüyorum" diyor Ali. "Karım da Müslümanlaşmış Ermeni ve pazarları kilisede mum bile yakar." Yirmi üç yaşında bir oğulları, on altı yaşında bir kızları var. Çocukların Ermenilerle evlenmesini istiyorlar, zaten ailede genellikle herkes Müslüman Ermenilerle evlenirmiş. Sorun şu ki, Müslüman Türk faşizminin yanında bir de Hıristiyan faşizmi varmış. "İstanbullu bir Ermeni kızı bizim gibi bir aileyi kabul etse ne âlâ, ama şu belli; oğlumuzu evlendirecek böyle bir kız bulamazsak gidip Müslüman bir Ermeni kızı arayacağız." Ve ekliyor: "Kalbimin sesi bana sen Ermeni'sin diyorsa, kim bana öyle değil diyebilir ki? Ama işte, Hıristiyan Ermeni kuzenlerim var, beni aralarına kabul etmiyorlar."

Ali'ye göre iki tür Müslüman Türk var: Gerçek Müslüman değilsin diyen ve hep böyle diyecek olan fanatikler ve bir de onu olduğu gibi, kendisinin "ikili hayat" dediği şekilde kabul edenler. Yaşamları gerçek Müslümanlarınkinden farklı elbette. Oruç tutmuyorlar mesela ve Ali hayatında camiye gitmemiş. Dahası, ailedeki kadınları Paskalya ya da Noel'de yumurta boyarken görmüş hep. Ama "yeniden Hıristiyan olmak" sorunuyla yüzleşmek istemiyor. Bunun birçok nedeni var ve hemen hepsi çevreyle, komşu ve tanıdıklarla ilgili. Günün birinde yeniden Hıristiyan olsalar ve mesela oğlunun öğretmenleri bunu duysa, ilk iş notunu kırarlar; korkusu bu. Üstelik, dükkân babasının mülkü; bunun gibi yakınlarına zarar verebilecek ölçüde "radikal" kararları tek başına alamayacağını söylüyor.

"Babama böyle şeylerden söz etmedim hiç, ama hissiyatım şu ki, bu şekilde kalarak bazı kararları çok daha kolay alabilirim." Buna gerekçe oluşturacak bir örnek veriyor: "Dükkânımı her Noel'de mutlaka süslerim. Şu karşıdaki dükkânı görüyor musunuz? Benden onlara da böyle bir şey yapmamı istediler. Yaptım. Ama sonra patronları gelip sızlandı, neymiş, 'Hıristiyan süsü' yapmışım, çünkü içine bir Noel ağacı yerleştirmişim. Oysa insanlar Türkiye'de Noel kutlamasa da, her yerde Noel ağacı ve süsü olur! Üstelik semtteki Ermeni kilisesinin çörekleri de o dükkândan gidiyor. Bugün *hacılara*, Mekke'ye hacca gitmiş sofu Müslüman'a bile hiç sorunsuz Noel ağacı satabiliyorken, o durumda maruz kalacağım azar ve sitemi düşünsenize..."

5.
Babam istemiyordu

Noyem, Anadolu'nun dağlık ve ücra bir yöresinden olan geniş ailesindeki bazıları gibi "yeniden Hıristiyan olmuş." Yirmi beş yaşında ve birkaç aylık bir bebeği var. Kocası da Adıyamanlı Müslümanlaşmış bir aileden. İstanbul'da tanışıp evlenmişler. Anadolulu her aile gibi Noyem'in de kızlı erkekli bir sürü kardeşi var; tam yedi kardeşler. Ermeni olduklarını köyde herkes bilirmiş. Din değiştirdiklerini de. Noyem'in bildiği kadarıyla bu, büyükbaba zamanında olmuş. 1915 dramıyla ilgili hiçbir konuşma hatırlamıyor evlerinde. Büyükler aralarında bir Ermeni lehçesiyle konuşur, ama çocuklar yanlarına yaklaşınca Türkçeye dönerlermiş.

Noyem İstanbul'a 1999'da gelir. Orucunu tutan, namazını kılan, camiye giden ve örtünen bir kadındır o dönemde. Ermeni bir eczacı onu işe alır. "Bir gün bana şöyle dedi: Kızım sen de bizdensin. Neden yapıyorsun ki bütün bunları?" Noyem de evde herkesin; anne, baba ve kardeşlerinin Müslüman olduğunu söyler. Annesinin hastalığı bir dayanışma örneği olur. Ona bakma işini tümüyle Ermeniler üstlenir. Noyem kiliseye gidip gelmeye de o sıralarda başlar, başlarda belli bir nedeni, amacı olmadan. Bu kilisede din adamı olmayan biri, ayinden sonra sadece Türkçe bilen ve çoğu Anadolu kökenli Ermeniler için İncil okuyup tefsir yapmaktadır. Çok sonra görüştüğümüz bu adam kilisenin de kendi adının da bir yerlerde zikredilmemesini istedi bizden. Bu okumaların dini yayma girişimi gibi görülebileceğini, sıkıntı yaratabileceğini düşünüyordu çünkü.

Noyem bu toplantılara katılırken bile Ermeni kimliğinden, hele hele Hıristiyanlık inancından henüz çok uzaktır. Ani bir tetiklenmeden çok, ağır, hem de çok ağır gelişen bir köklerine dönüş sürecine girer. Önünde engeller olan bir "dönüş"tür bu. İlk sert tepki kendi ailesinden, anne ve babasından gelir. "Aslında asıl karşı çıkan babamdı. Şöyle diyordu: Burada, İstanbul'da mesele yok. Ama köye dönünce insanlar ne der? Babamı, köydeki Kürtlerden çok, Müslümanlaşmış komşularının karşılaşacağı muhtemel sıkıntılar endişelendiriyordu."

Noyem vaftiz olmaya karar verdiğini açıkladığında yaşanan, onun da tanık olduğu duygu, neşeden çok korkudur. Daha sonra nikâhı da Ermeni

kilisesinde kıyılacaktır. Bebeğinin boynunda küçük bir gümüş haç var bugün. O küçük İncil okuma gruplarını kuran kişi de vaftiz babası.

Kilisenin salonunda yemekler yenmiş, sıra çay bardaklarını şıngırdatmaya gelmiş. Söz, yine dönüp dolaşıp Hrant Dink anılarına ve bu "Anadolulular"dan bazılarının uğrak yeri Tuzla çocuk kampı günlerine geliyor. Hıristiyanlığa "yeni dönmüş"lerden ve hiç Müslüman olmayanların yeni kuşaklarından oluşan bir grup, Türkçe-Ermenice-İngilizce üç dilli bir broşürden Tuzla yaz kampının trajik hikâyesini söküp anlamaya çalışıyor. Bazıları birbirlerini, fotoğraflardaki çocukları, gençleri tanır gibi oluyor. İstanbul'da büyüyen otuzlu yaşlarındaki bir Sasonlu Ermeni elini yukarı kaldırarak, "O ağaçları dikmek için her yaz biz çalıştık. Şimdi hiçbir şey kalmamış ama, hepsi böyle yüksek yüksek ağaçlardı" diyor.

Devletin meşhur Vakıflar Yasası'na dayanarak el koyduğu arazinin bekçileri de Müslümanlaşmış bir aile olmalı. Bir belgeselde Hrant'ın vakti zamanında her yaz karısıyla ve diğer çocuklarla birlikte taş üstüne taş koyarak, tuğla tuğla yarattığı kampta ziyaret ettiği insanlara nasıl eski dostlarıymış gibi sarıldığına dair görüntüler var. İstanbul'a bir saat uzak bu deniz kenarındaki kampa gelen çocuklar biraz mutlu olsun, neşelensin diye yapılmış her şey. Rakel Dink erkek çocukların saçını kesiyor, kadın eğitmen İśguhi kızların saçını örüyor. Hepsi de beraberliğin tadını çıkartıyor, birlikte sevinmeyi öğreniyorlar. Tuzla kampına çok sık giden E., Hrant'ın da olduğu dönemdeki çocuk ve gençlerin kökeninin Anadolu'nun kayıp Ermeni aileleri olduğunu anlatıyor. Patrikliğin keşif grubunun bulup İstanbul'da öğrenim görmelerini sağladığı çocuklar da var aralarında elbette.

"Bu keşif misyonu herkese çok pahalıya mal oldu, özellikle de Yakındoğu Ermeni Protestan Kiliseleri Birliği Pastörü Hrant Güzelyan'a..." diye devam ediyor E. Darbeden sonra tutuklayıp işkence etmişler ona ve Ermeni militanları kampta saklamakla suçlayıp cezaevine atmışlar. E. bunu bize anlatan üçüncü kişi. Ona kalırsa, Hrant'ın katlinin gerçek nedeni devasa Ergenekon komplosunun çok daha ötesinde: Müslüman Ermenilerin durumunun iyileştirilmesi için sonuna kadar uğraştığı ve

Atatürk'ün evlatlığı Sabiha'nın[23] Ermeni olduğunu ortaya çıkardığı için öldürdüler onu. Cinayet kararını bu sırrın açıklanması tetikledi. E. o kadar emin ki bundan, heyecanla sürdürüyor: "Sembol kadın Sabiha üzerinden Türkiye'nin kurucularına bile saldıracak kadar cüretkâr biri gibi davrandılar ona. Ülkenin ilk kadın pilotunun, dünyanın ilk savaş uçağı kullanan kadınının – 37-38'de Dersim'e bomba yağdırmıştı – aslında soykırımın sayısı hâlâ bilinmeyen yetimlerinden biri olduğunu ortaya çıkarmıştı. Bu ifşaatla, Türklerin Atası'nın (Atatürk) ve biraz daha düşünüldüğünde, aslında daha dün kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin övünülecek bir yanı olmadığını söylemiş oluyordu."

Noyem'in hikâyesi başka birçoklarının hikâyesine çok benziyor. Bir tarafta ağalar var, öteki tarafta ise "himaye gören," Müslümanlaşan, ama aslında tümüyle ve sistematik biçimde boyunduruk altına alınan Ermeniler. Görüştüklerimizden biri, Doğu Anadolu'nun ücra yörelerindeki ağaların, gözlerini "kendi" Ermenilerinin üstünden bir an olsun eksik etmediğini söyledi. Şehre, hatta İstanbul'a gelseler bile bu devam ediyormuş. "Elbette şehirlerde hiçbir zaman feodal bir yapı olmadı, kırsal bölgelerdeki ise iyice zayıfladı. Ama ne zaman köye gitsek ve babam at nallamaya başlasa, gürültüye ilk koşan ağalar olurdu. Onları beslemek gerekir çünkü, hoş tutmak gerekir." Güneydoğu Anadolu'nun kimi kayıp köşelerinde Kürt aşiretleriyle soykırımdan kurtulan Müslümanlaşmış ya da gizli Ermeniler arasındaki bu feodal ilişki hükmünü bugün de koruyormuş. Noyem için susmaktan konuşmaya geçiş pek öyle kolay olmadı ve gerçekleşmeyebilirdi de pekâlâ. Çünkü babası istemiyordu...

---

23 *Agos*'un 6 Şubat 2004'teki sayısında yayımlanan ve yoğun tartışmalara yol açan haber. Haberin Hürriyet gazetesinde iktibas edilmesinin ardından Genelkurmay Başkanlığı bir bildiri yayımlayıp bunu "milli bütünlüğe, toplumsal barışa yönelik düşmanca" bir saldırı kabul ettiğini açıkladı.

6.
İster Müslüman ol, ister Hıristiyan; hep Ermeni'sin

Salih beş yıl önce, Ermenistan'da yaşayan ve Kumkapı semtinde kalan bir akrabasını ziyaret için İstanbul'a gelen Gayane ile tanışır. Gayane Yerevan'da doğup büyümüş ve hep orada yaşamıştır. Salih ise ailesinin daha o çocukken İstanbul'a gelmek için terk ettiği, ücra bir Sason köyündendir. Salih işçidir, Kumkapı'da çalışmaktadır. Gayane tek kelime Türkçe bilmez; Salih ise bildiği birkaç Ermenice kelimeyi Sason'dan kendisinden çok önce İstanbul'a gelen kuzenlerinden ya da Ermeni okulunda okuyan kız kardeşinden kapmıştır. Bir araya gelmelerinin ilk engeli dil, ikincisi Salih'in ailesi olacaktır; özellikle de oğlunun aşiret dışından, üstelik çevredekiler gibi Müslüman Ermeni bile olmayan *ander* (Ermenicedeki karşılığı "yersiz yurtsuz") bir kızla evlenme talebini reddeden altmış dört yaşındaki annesi.

Salih'in ailesinde her şey karmakarışıktır. Soykırımdan kurtulan büyükbaba ve ailesini aynı köyden bir Zaza ağa himayesine almıştır. Aslında Sasonlu da değildirler; Van Gölü'nün kuzeyinden, Ahlat'tan gelmişlerdir. Salih'in annesinin anlattığına göre ailesi, soykırımda ya da biraz daha önce, kızlarından birini Kürtlere vermeyi reddetmiştir. Kaçış, dört bir yana dağılma ve soykırım. O sırada bebek olan büyükbabanın ailesi çareyi Sason'a sığınmakta bulur. Kız kardeşlerinden birinin Ruslarla, sonradan Ermenistan Cumhuriyeti olan topraklara kaçtığından haberdardırlar. Sason'un Bitlis'e bağlı kesiminde yaşarlar. "Annem ve babam hiç Müslüman olmadı, ama yirmi yıl kadar önce dört yaşındaki erkek kardeşimizin cenazesini kaldırırken, Kürtler 'Olur tabii' dediler, 'Ama camiye gelirsin, biz de küçüğü mezarlığa kabul ederiz.' Kimlik kayıtlarından da anlaşılıyor ki Müslüman olmaları çok daha sonra; İstanbul'a geldiklerinde.

Salih'in altı kız, üç erkek kardeşi var ve derdini İstanbul'da okulda öğrendiği Ermeniceyle anlatan Anna'yla yedi aylık son bebeğini dizinde sallayan, Anna'dan biraz daha büyük Berivan'ın deyimiyle, bu geniş ailede her şey "yarı yarıya..." Anna, Berivan, Naşide ve Salih Hıristiyan olmuş. Kızlar vaftiz de edilmiş. Salih Ermenistan ziyaretinden yeni dönmüş ve Gayane ile resmen nişanlılar. Evlenmeden önce kendisi de vaftiz olacak ve gidip Ermenistan'da yaşayacak.

Berivan'ın ilk çocuğunun iki yıl önceki vaftiz töreninde çekilmiş fotoğraflardaki başka bir kız kardeş ise örtünüyor; anneleri gibi. O kırk dokuz yaşında. On üç yıl önce yakın akrabalarından biriyle, Ermeni kuzeniyle evliyken, Kürtler onu iş dönüşü İstanbul'un göbeğinde kaçırmış, hem de kendi mahallelerinde. Kendisinden yıllarca haber alınamamış. Anne, baba o sırada henüz köydeymiş. Ailesiyle ancak on yıl sonra, yani o vaftiz töreninden ve o fotoğrafın çekilmesinden sadece bir yıl önce temas kurabilmiş. Evliliğinden üç çocuğu var ve Müslüman. Kaçırılma olayı ailede farklı farklı yorumlanıyor. Salih ve ötekiler, kız kardeşleriyle evlenen kuzeni karısına sahip çıkmamakla suçluyor.

Köydeyken aynı şey az kalsın Berivan'ın da başına gelecekmiş. Çocukluğundaki bu olayı Salih şöyle anlatıyor: "Henüz çok gençtim, ama hatırlıyorum; eve dönüyorduk, birden silahlı Kürtler yolumuzu kesiverdi. Beni kenara itip kız kardeşimi zorla götürdüler. Haber vereyim diye hemen eve koştum, neyse ki kız kardeşim daha akşam olmadan kaçıp eve döndü." Çaresiz hemen karar verip köyü terk etmiş, İstanbul'a gelmişler.

Oda çocuklarla dolup dolup boşalıyor. Ramazan ayı bitmiş, bugün *bayram*. Anne bayram ritüeli olan komşu ziyaretine gitmiş; epeydir yanımızda değil. Salih'in müstakbel evliliğiyle ilgili sohbete yengeyle, ailedeki en büyük ağabeyle evli Delal'la devam ediyoruz. Başı örtülü, Müslüman Türkler gibi upuzun bir etek giymiş, ama o da en az ailenin geri kalanı kadar Ermeni. Ailedeki en yakınlardan, hatta kardeşlerden bir kısmının kendini Hıristiyan Ermeni, ötekilerin Müslüman Ermeni diye tanımlaması, o kadar kolay açıklanabilecek bir şey değil. "Ermenilerle ilgili hiçbir şey bilmezdim" diye başlıyor Delal, "Ama babam beni evlendirmeye karar verdiyse eğer, bunun bir Kürt'le olmasına imkân ve ihtimal yoktu, nitekim kocam da Ermeni." Ve devam ediyor: "Elbette ki kendimi Müslüman olarak görüyorum, ama Ermenilerden birinin başına bir şey gelse kendim yaralanmış, incinmiş gibi olurum, tıpkı Hrant Dink cinayetinde olduğu gibi."

Nitekim, daha iki gün önce Salih'in köyüne komşu kendi köyünde olanlar yüzünden, bugün de yaralı: Çünkü, tümü Müslümanlaşmış olan ailesindeki Ermenilerle Kürtler arasında büyük bir kavga yaşanmış. Hakaretler, küfürler, yumruklaşmalar derken, şimdi Delal'in annesinin kafasında

dört dikiş var, erkek kardeşinin ise kolu kırılmış. "Ambülansın, jandarmanın gelmesi için İstanbul'da yaşayan amcasının müdahale etmesi, Bitlis'i araması ve olanları anlatması gerekti" diye ekliyor Salih'in bir kız kardeşi. Kuşkusuz dava açılacak. Ama Berivan da, Anna ve Salih de aptal değiller. Karşı tarafa hiç ceza gelmeyeceğini biliyorlar. En hınçlı olanlar, Hıristiyan bir Ermeni'yle evli Berivan'la ondan daha küçük Anna. "O kadar çok, o kadar kötü şey geldi ki biz Ermenilerin başına... Param olsaydı Ermenistan'a giderdim, burada gelecek yok bizim için. İster Müslüman ol, ister Hıristiyan, her zaman Ermeni kalıyorsun. Gün gelir kavgada seni öldürürler, ama yine de, hep, her zaman seni suçlarlar, çünkü Ermeni'sin."

Köydeki ağa da koruyor mu onları soykırımda öteki ağaların yaptığı gibi? Asla, diyorlar, üstelik Delal'in kardeşlerine ve ana babasına bizzat ağanın ailesi düşmanmış. Ve bir tek neden var: Kıskançlık. Çünkü biz çiftçilik nedir bilen insanlarız, üretilenin fazlasını biriktirmeyi, topraktaki meyve ve sebzeden verim almayı, o çorak dağlarda "iyi yaşamayı" biliriz. Berivan, Anna ve Salih'e göre Sasonlu bazı Kürtlerin Ermenilere tavrı hep aynı; ister Zaza, ister Sünni, ister Arap olsun.

Konuşma anneyi öfkelendirdiği açıkça belli evlilik konusuna kayıyor yeniden. Anne Sason Ermenicesi, Zazaca ve Kürtçe biliyormuş, ama Anna bizimle Ermenice konuşuyor: "Aslında annem oğlu bizimkilerden bir kızla evlensin isterdi, yani köydeki Müslüman Ermeni kızlardan, yani aynı aileden biriyle." Büyük çoğunluğu Müslüman Ermenilerden oluşan bu mahallede bile gerçek anlamda komşu korkusu var. "Elbette ki oğlumu bir *Dacik* (Ermenicede Müslüman demek; ister Türk olsun, ister Kürt) kızına vermezdim. Benim için Müslüman da olsa, Hıristiyan da olsa Ermeni, Ermeni'dir. Ama bizim gibi biri olsun isterdim" diye bağlıyor anne lafı. Bu konudaki isteksizliğinin tek nedeni de bu değil; özellikle oğlu buraları bırakıp gitsin, Ermenistan'da yaşasın istemiyor. Ama Berivan bilmiş bilmiş başını sallıyor. Ona göre, annesinin bu tavrının temel nedeni komşular; köyde onları ablukaya alan aile. Anna ile annesi arasında hararetli bir tartışma başlıyor. "Ama anne" diyor Anna, "Bir gün sen de seçim yapacaksın ister istemez. Müslüman-Hıristiyan fark etmez, hepimiz Ermeni değil miyiz, hepsi aynı diyorsun, ama hayır, aslında hiç de öyle değil!" O ve ablası vaftiz olmuş, Salih henüz

olmamış. Tek bir şey bekliyorlar; erkek kardeşleri evlensin ki, kendileri de Ermenistan'a gidebilsin.

Gayane'yi, yani Ermenistanlı nişanlıyı ilk bu odada görmüşler; kimi örtülüymüş, kimi değil, küçük çocukların gürültü patırtısı da cabası. Gayane Türkçe öğrenmiş; Salih'in de Ermenice öğrendiği gibi. Salih zaten Yerevan'a son gidişinde dilini bayağı ilerletmiş. Ne dediği artık anlaşılıyormuş. Oysa altı ay önce hemen hiçbir şey bilmiyormuş. Biz gitmeye hazırlanır, ayakkabılarımızı giyerken, gizlice, annesinin neden karşı çıktığını bir türlü tam olarak anlayamadığını söylüyor. Oğlunu kaybetmek mi korkutuyor dul kadını, yoksa komşuların baskısı mı?

Annesinin orada olmamasından yararlanan Berivan, Ben eminim" diyor: "Korkuyor. Hep, her zaman korktuk biz; Ermeniler bugün bile başını örtüp Müslüman kalmaya devam ediyorsa, sebebi bu. Kalabalık içinde kaybolmak, başını sudan çıkarmamak hep bundan. Hep biz bize olmak, aramızda, yöremizin, köyümüzün, daha da beteri kendi ailemizin insanlarıyla evlenmek de yine bu sebepten." Korku bugün bile bağlıyor annenin elini kolunu. İstanbul'a taşındıklarında kocası kimlik cüzdanlarına "İslam" yazdırmış. Berivan'ın bildiği kadarıyla ailenin adı başta, Tanyan'mış. "Şuna yeminliyim bir kere. Ermenistan'a gidersem, bizimkileri, bu adı taşıyanları arayacağım."

7.
Hıristiyan'a asla

Karı koca ikisi de inançlı, dini vecibelerini yerine getiren birer Müslüman Ermeni. Altı kızları ve oğulları da öyle. Baba, başına bir puşi sarıyor. Gidip yatmış, çünkü kendisini iyi hissetmiyormuş. On dokuz yaşındaki ve en küçük hariç, bütün kızlar örtünüyor. Ama has kuzenleri Ermeni ve Hıristiyan. Televizyon ekranında çocuklardan en büyüğünün düğün videosu var, küçükler gülümseyerek onu seyrediyor. Koca bir kalabalık halaya durmuş. Halay başının elinde mendil.

"Ermeniliğimin farkındayım, burada sorun yok" diyor baba, "Ama ben Müslümanım, hepsi bu." Peki ya kızlarından biri Hıristiyan bir Ermeni'yle evlenmek isterse? Neden olmasın, diye cevap veriyor, ama belli ki bu soruyla ilk kez karşılaşıyor ve konuyla henüz yüzleşmemiş. 1992'de iki erkek kardeşiyle Bitlis'ten İstanbul'a gelmiş. Anadoluluların üst üste yığıldığı bu çaptan düşmüş semtte geniş bir araziye birkaç katlı bir bina yapmışlar ki, birlikte oturabilsinler. Kızlarının ve ailenin öteki fertlerinin de çalıştığı konfeksiyon ve dikim atölyesi sayesinde, görece rahat yaşıyorlar. Evin odaları geniş ve temiz, yerde oturma alışkanlığının sürdüğü salonun görünüşünden, varlıklı oldukları belli.

Çaylar eşliğinde rehavetle yürüyen sohbet, camideki mevlitten dönen annenin gelişiyle bambaşka bir seyir alacak. Anne beş vakit namazını kılıyor. Ermeni ve Müslüman'mış, annesiyle babası da öyle. Birkaç nezaket cümlesinden sonra, kocasına sorduğumuz soruyu ona da yöneltiyoruz – kızlarından birinin Hıristiyan bir Ermeni'yle evlenmesine müsaade eder mi? Ağzından cevap yerine ateş fışkırıyor: "Hayır, hayır, Hıristiyan'la asla!"

Başka da bir şey söylemeyecek zaten. Devreye kızlar giriyor: Bizim için cami de, kilise de bir, iki farklı din sadece; Hıristiyan teyzelerimiz var, biz de bazen Ermeni kilisesine gidip mum yakarız. Ama neden dinimizi değiştirelim ki? İslam iyi bir din."

Bizi buraya getiren K., yeğenleri; puşili adam amcası, kızların ise kardeş çocuğu kuzeni. O ve ailesi Hıristiyan. Ama ötekiler Müslüman. En az beş

yüz kişinin katıldığı düğünün videosunda başı örtülü olmayan, sadece K.'nın annesiyle karısı. "Bu gördüklerinizin yüzde 75'i din değiştirmiş Ermeni" diyor K., "sadece yüzde 10'u Hıristiyan kalmış ya da sonradan Hıristiyan olmuş." Lafı şöyle bağlıyor: "Sık sık görüşürüz tabii, birbirimize gidip gelir, haber alıp veririz, ama mesela Ramazan'da ben asla evlerine gitmem, annemle babam gider... Aslında, galiba birbirimizden rahatsız oluyoruz..."

8.
Van'ın son Ermenisi[24]

Moks (Bahçesaray). Hafızalarda Van'dan daha az yer etse de, Van Gölü'nün güneyine yüz küsur kilometre uzaklıktaki bu dağlık yöre, 1915'ten önce bölgenin en önemli Ermeni yerleşimlerindendi. Burada, Gayhul ile, Van yöresinde soykırımdan kurtulup yaşayan son Ermeni'yle karşılaşma şans ve ayrıcalığını yakalıyoruz. Kimlik yaşı yüz altı, ama evdekiler daha yaşlı olduğu görüşünde, belki yüz on yaşında. Din değiştirmiş; 1915'ten bu yana çevre köylerdeki Kürtler nasıl yaşıyorsa, o da öyle yaşıyor. Belleğinin aşınmış çizgilerine kazınmış geçmişin tüm yıkımını tekrar tekrar yaşayarak. Fonda da kuş uçmaz kervan geçmez köyü.

Ahtamar adasına ve Surp Haç adını taşıyan eşsiz kiliseye sefer düzenlenen iskeleden ayrılıp Van'ın güneyindeki göl kıyıları boyunca ilerliyor, büyükannesi Ermeni olan Kürt rehberimiz Faruk'la buluşma noktasına ulaşıyoruz. Faruk Ermenice adı Vosdan olan köy irisi Gevaş'ta bekliyor. Gazeteci ve insan hakları mücadelecisi Umut'la kendi yörelerine, Türkçede Bahçesaray olan Moks'a götürmek istiyorlar bizi. Oradan da uzun süredir Müslüman bir Ermeni ailesinin yaşadığı tepedeki köye gidilecek. Umut, beş gazeteci arkadaşıyla kurup ayakta tutmaya çalıştığı küçük, ama yaman internet sitesi *ipek yolu*'nun kâğıda basılan versiyonunu çıkarmak üzere. "Ermenilerin başına gelenlerden ötürü kendimizi suçlu hissediyoruz, evet, ben bile suçluyum" diyor yola çıkmadan önce. Yol antik ipek yolunun önemli bir etabının ötesine götürecek bizi.

Moks öncelikle ay yüzeyi gibi bir yer. Çıplak dağlar, girintili çıkıntılı yamaçlar, araya serpiştirilmiş gibi duran sıra sıra taşlarıyla bir ay manzarası. Bir tek ağaç, bir tek köy yok; otlar neredeyse kurumuş. Sadece Siirt yöresinin göçer Kürtleri var; yayla günleri bitmiş, çadırlarının altında gitme hazırlığı yapıyorlar. Bu taşlı çölün ardından Bahçesaray yeşil bir adacık gibi, ama Faruk oradan mümkün olduğunca oyalanmadan geçelim istiyor. Kendisi geçen yıl üç bin nüfuslu kasabada belediye başkanlığı seçimini kaybeden BDP'nin adayıymış çünkü. AKP'ye 132 oyla yenilmiş. Yenilginin nedenini Kürtlerin giderek İslamcı akıma yönelmesiyle açıklıyor.

24 Bu alt bölüm *Nouvelles d'Armenie Magazine*'in Ekim 2010 tarihli sayısında yayımlandı (No: 167).

Yine de, birilerini selamlamak için yolda sık sık durmak zorunda kalıyoruz; Faruk'un seçim kampanyası hâlâ sürüyor sanki. Gevaş'ta yaşasa da, asıl memleketi burasıymış. Ermeniler bir zamanlar komşusuymuş, bunu bütün Kürtler gibi o da biliyor. Söylediğine göre, tam başarılamasa da, Osmanlı İmparatorluğu döneminde imamların fetvaları sayesinde Kürtlerle Ermenilerin bağını koparma konusunda epey yol alınmış. Yer yer asfalt olan yol şimdi adeta bir uçak pisti. Buldozerler el arabalarının döktüğü taşları ezip yolu düzleştirmek için sürekli manevra yapıyor, ileri geri gidiyor. "Yollar yeni bir askeri stratejinin temel ekseni. Ulaşım imkânlarını arttırmak, yeni yollar yapmak, alanı daha iyi kontrol etmek ve PKK'nın buralara yerleşmesine imkân vermemek demek aynı zamanda" diyor Umut. Yirmi kilometre kadar gidiyor ve köyü görüyoruz. Balkonlu güzel taş evleri, teraslanmış bahçeleriyle. Otomobilden inmek ve görüşeceğimiz aileden bir delikanlının peşine takılıp köyün üst yanına doğru tırmanmak gerekiyor. Gideceğimiz en son evin girişinde üç yüz yıllık bir ağaç var ve bir de, sağdan soldan boynunu uzatmış bir ceviz ağacı.

Uzaktan, dalların arasından Gayhul'u, yüz altı yaşındaki Ermeni'yi görüyoruz; Ermeni kökenli bu son geniş ailenin hâlâ hayatta olan atası o. *Ferman*, yani soykırım sırasında burada yedi yüz aile yaşıyormuş ve sadece biri Kürt'müş. Gayhul'un oğlu Salim altmışında gösteriyor. Açıklaması şu: "Bizimkiler bakmış ki Hak yolu budur, İslam'a dönmüşler." Ağaçların altında oturan babası kalkıp bahçede yetiştirdiği sebzeleri seyrediyor hayran hayran. Onlarla hep kendisi ilgilenirmiş zaten. Evin teras gibi kullanılan damına, ceviz dallarının altına kadar gelmesine yardım ediyoruz. Çocuklar düşürüp düşürüp ceviz ikram ediyor bize. Sohbet Kürtçe başlıyor. Evet, elbette hatırlıyor Gayhul. Annesinin adı Gayane, iki dayısınınki Manuk ve Bidu (Bedros'un kısaltılmışı olmalı). Anlattığı hikâyede ne, tam olarak hangi tarihte olmuş, buna çok aldırmamak gerekiyor: Aile Hamidiye katliamları sırasında Müslümanlığa döndü belki de. İki dayının hikâyesini anlatıyor. Can çekişen dayısı Manuk'u Müslümanlığa dönmeye zorlamışlar. Parmağını tamam anlamında kaldırması yetermiş. Kardeşi Bidu yetişmiş, kaldırmaya yeltendiği işaret parmağına öyle yapışmış ki neredeyse kıracakmış. Az önce sizi yanılttım, diyor Gayhul. Ondan bir kilise inşaatında çalışmasını istediklerini anlatmıştı, o aslında camiymiş...

1915'te Ruslar Van'a kadar ilerlemişti, diye anlatıyor Faruk ve köye hâkim tepenin ardına kadar gelmişlerdi. İttihat ve Terakki'nin bir adamı burada Ermenilerle Kürtleri birbirine kırdırdı ve Ermenileri de ilerleyen Rusların karşısına dikilmek üzere silaha sarılmaya zorladı... Lafın burasında Gayhul başlıyor konuşmaya. "Ermeni gençlerini aşağılamak için ellerini arkadan bağlıyor ve ceviz ağaçlarını gösterip, gidin ceviz toplayın bakalım şimdi, diye emir veriyorlar. Biz bunu görünce annem ve babamla kaçıyoruz. Suriye'ye kadar. Köydekilerin önemli bölümü canını böyle kurtardı, ama yarısı kayboldu. Bizi tarlalarda çalıştırmak üzere Araplara kiraladılar. Hatırlıyorum, Cizre'de neredeyse açlıktan ölüyorduk. Ermeni papazın karısından rica ettim, bahçeden üzüm toplayabilir miyiz, diye. Bize bile yetmez bunlar, dedi, reddetti! Ama biz çocuklar yine de toplayabildiğimiz kadar topladık ve heybelerimizi salkımlarla doldurduk..."

Sürgün dört yıl sonra sona erer ve aile yeniden köye çıkar. Bir tek insan yoktur. Kendi evleriyle Manuk'unki otların altında kalmıştır. Sonra bir Kürt kızıyla evlenir ve üç çocuğu olur; biri, sigarasını sararken bir yandan da babasını dinleyen Salih'tir. Birden endişeleniyor Gayhul ve emin olmak istiyor: Hükümetin adamı değilsiniz, değil mi? Yemin ediyoruz. Kırk yaşına geldiğinde Türk ordusu onu zorla askere alır: Adı değişir, soyadı değişir ve dört yıl askerlik yapar. Sonunda köye döndüğünde bakar ki anası ve babası çoktan ölmüşler. Salih'in tahminine göre Manuk ve Bidu'nun soyundan gelenler bugün aşağı yukarı beş yüz kişi. Köy onları yeterince besleyemediği için bir kısmı Van ve Gevaş yöresinde, ötekiler İstanbul'da. Almanya'ya gidip oraya yerleşenler bile olmuş. Gayhul'u dinleyip dediklerini kaydetmeye daha önce de bir gazeteci gelmiş. Ama o çok üzgün; hafızası eskisi kadar iyi değil artık. Ahtamar'da restore edilen kilisedeki pazar ayininden haberi olmuş mu, diye soruyoruz. Şaşırıyor: "Artık yasak değil mi?" Gayhul radyo dinlemek, televizyon seyretmek gibi şeylerle kendini yormuyor yıllardır. Bunu bize sonra, oturma odasındaki yer sofrasında yemeğimizi yerken oğlu Salih ve torunlar anlatacak. O artık, torunlarının çocukları çevresinde hoplayıp zıplarken diktiği, yetiştirdiği sebzelerle ilgileniyor.

Umut, evlerin arasında bir yerde, mezarlığı göstermek için bizi bekliyor: Ataları orada gömülü, çoğunun yeri değişmiş, hatta kırık taşların altında kalmış. Hiçbir haç işareti yok varlığına dair, ama kardeşinin din

değiştirmesine direnen Bidu dedenin mezarı işte orada. "Birkaç ay önce hepimiz ayaklandık, belediye başkanı mezarlığı tümden yok etmesin diye." Gayhul'un oğlunun anlattığına göre, mezarlık konusunda belediye başkanıyla zaten davalıymış. Akrabaları orada yatıyor. Yanı başında köy kilisesinin geniş tonozu var, bir de mum dikilen nişler. Camideki çeşmeden su şişelerimizi doldururken, uzun siyah bir taş görüyoruz ileride: Üstündeki Ermenice harfleri kolayca seçebildiğimiz çok güzel bir *haçkar* bu (tipik Ermeni sanatı örneği, haç oymalı mezar taşı).

Gayhul ve ailesinden ayrılıp insanları himayesine alan bu vahşi dağdan aşağı inerken, Umut birtakım saptamalar yapıp paralellikler kuruyor: "Gördüğünüz gibi, Türk devleti hep, bugün biz Kürtlerin maruz kaldığına benzer baskıları başkalarına da uygulamış." Yaşça daha büyük olan Faruk katliamlara ilişkin çok sayıda hikâye biliyor ve soykırım kelimesi çekinmeden çıkıyor ağzından. Daha sonra, iki saatlik karayolu yolculuğunun ardından gölün kıyısına vardığımızda, bize bir köy gösterecek: "Büyükbabam bana omzundan vurulup burada bir mağaraya sığınan bir kadını anlatmıştı. Kadın kanlar içinde bebeğini emziriyormuş. Kürt'ün biri gelip buna rağmen silahını doğrultmuş ona, ama neyse ki vazgeçmiş ve sonra da evlenmişler. Onların torunları bugün bu köyde yaşıyor." Sonra başka bir köyü daha işaret edecek eliyle: "İmamlar fetvalarında en az üç Ermeni öldüren Müslümanlara cennet vaadinde bulunmuş... Doktorun biri buna karşı çıkıp şöyle demiş: Hayır, benim görevim insanları yaşatmak, öldürmek değil!.. Daha önce iki Ermeni öldüren bir Kürt de, üçüncü zaferini bu doktoru öldürerek elde etmiş."

Faruk, karısının büyükannesinin de Ermeni olduğunu ancak evine vardığımızda söyleyecek: "Bir Kürt'le evlenmiş, ama kendisini ziyaret eden her erkeğin boynuna bakıyormuş dikkatle. Bu huydan ancak kocasıyla evlenince vazgeçmiş ve neden böyle davrandığını soran kocasına, aslında katliamda kaybolan erkek kardeşini aradığını söylemiş. Kardeşinin boynunun hemen altında bir doğum lekesi varmış çünkü."

Köyleri kurulduğu günkü hali hiç değişmeden öylece duruyormuş izlenimi veren, dağları Dante'nin anlattığı dağlara benzeyen Moks'ta, ataları genellikle Ermeni olan Kürt ailelerin kuşaktan kuşağa yaşanmış hikâyelerle aktardığı soykırımın anısı, bugün bile capcanlı. Soykırımdan

kurtulup halen hayatta olan son Ermeni Gayhul'un zihninde de öyle. Bu asil yaşlı adam 1915'e kadar evde anne ve babasıyla Ermenice, ev dışında ise Kürtçe konuştuklarını hatırlıyor. Çok uzun zamandır ise sadece Kürtçe konuşuyor. Büyük dayısı Manuk'un İncil'ini uzun süre muhafaza etmiş; ama birkaç yıl önce kaybetmiş, belki de çalınmıştır, kim bilir. Güneşin ışıkları dağlardaki kaya yarıklarının arasına dalıp orada boğuluyor. Gayhul torunlarının fotoğrafını çekmemizi istiyor bizden. Öncekilerin anısı yüzünü gölgeliyor bugün; ama yakında onların çoktan çıktığı yolculuğa Moks'un son Ermenisi de çıkacak. Ve ebedi istirahatgâhı köyün Müslüman mezarlığı olacak.

9.
Korku kenti Malatya

Buluşma yerine, Malatya'nın şık sayılabilecek restoranına Sultan götürüyor bizi. Küçük bir avlu, modern masalar, asırlık gibi duran bir dut ağacı. Dostu Malatya kökenli Garabed'in annesinin mezarının bulunmasına Sultan yardımcı olmuş geçen yaz, yerel gazeteci olarak. Kentin gizli Ermenileriyle de konuşmak istemiş, ama sanki duvara toslamış...

"Korku, Malatya'da elle tutulabilecek kadar gerçek bir duygu. İnsanlarla, özellikle de annesi Ermeni bir kadınla yakınlaşmak için çok çalıştım, ama iki yıl önceki Hıristiyan misyoner cinayetleri[25] nedeniyle büyük korku içinde gizli Ermeniler; Hıristiyan'ı da, Müslümanlaşmışı da." Sultan soykırımda sağ kalanlardan birinin torunu, bir Alevi: Büyükannesi Ermeni'ymiş. "Hikâyemizi bana çocukken anlattılar. Babaannemin adının da Sultan olduğunu o zaman duymuştum. O öldüğünde babam dokuz yaşındaymış. Büyükbabamın ikinci karısı bize ikinci bir babaanne gibiydi. Türk Alevisiydi. Katliamları, insanların malına nasıl el konduğunu, nasıl sürüldüklerini anlatırdı. Bütün o hikâyeler zihnimizde yer etmiş. O olmasıydı, Ermenilerle ilgili hep kötü şeyler düşünecek ve haklarında anlatılıp durulanlardan, kötü şeyler yaptıklarından başka bir şey işitmeyecektik... Ermeniler hakkında duyduklarımıza örnek olsun diye, on beş yıl kadar önce lise öğretmenliği yaparken tanık olduğum bir sahne anlatayım size: Bir cuma günüydü ve hava çok soğuktu; yaşları on beşle on yedi arasında gençlerdi hepsi ve avluda milli marş söylemeleri gerekiyordu. Söylediler, ama iyi söylemediler, çünkü hava çok soğuktu. Müdür yardımcısı çıldırdı ve marşı yeniden söyletti. Ama bu defa daha da berbattı. Öfkeyle şöyle dedi öğrencilere: Yahu, siz Ermeni misiniz, nesiniz? Gündelik hayatta, sıradan kavgalar sırasında öyle sık duyarız ki *Ermeni dölü* lafını ve o kadar aşağılayıcıdır ki."

Soykırımda Alevilerin Ermenilere nasıl davrandığını soruyoruz Sultan'a. Gerçekten onların yanlarında mı yer aldılar? "Bir kere kesinlikle devlet kararıyla yapıldı her şey, ayrıca Kürt taburları oluşturulmuştu. Sanırım

25 Malatya'da, Nisan 2007'de biri Alman, ikisi din değiştirmiş Türk üç Protestan misyoner, dini kitap yayımlamak için kurdukları yayınevinde işkence edilip boğazları kesilerek öldürüldü.

Alevi Kürtler katliamlara katılmadı, ama durumdan onlar da yararlandı. Ermeni malları yağmalanırken onların da payına bir şeyler düştü... Burada, Malatya civarındaki köylerde özellikle çocukları himaye ettiler. Geçenlerde vefat eden Sarkis Çerkesyan'ın kitabından, *Dünya Hepimize Yeter*'den bir hikâye kalmış aklımda. Ermeniler giderken Alevi komşularına bir inek bırakmış. Tehcirden döndüklerinde Aleviler şöyle demiş: 'Sütünü bile içmedik, ama satmak zorunda kaldık.' Ve ineğin yerine başka bir hayvan vermişler. Birkaç ay önce Hrant Dink'in evinin de bulunduğu, Ermeni zanaatkârların dükkân ve atölyelerinin olduğu eski Ermeni mahallesini dolaşmaya başladım. Sağda solda birçok insana sorular sordum. Sonra da *Agos*'ta okuduğunuz o makaleyi yazdım; bu konuda bildiklerim ve köklerimi arıyor olmamla ilgili bir makaleydi. Buradaki Ermenilerle ilgili de makale yazmak istedim yerel basın için, ama yazdıklarım sansür edildi. Sadece iki kişi bana gerçek bir şeyler anlatmaya yanaştı... Burada gazeteciler de korku içinde. Makalemde en çok sansür edilen pasajlar insanların hikâyelerini anlattığı, Ermeni olduğundan söz ettiği yerlerdi. Ama yine de, Garabed bu makale sayesinde temas kurdu benimle."

Büyükbabanın ikinci karısı olan babaannenin anlattığı katliam hikâyeleriyle ilgili şunları söylüyor Sultan: "Gerçek katliam sahneleriydi anlattıkları, sanki kendisi de bizzat tanık olmuş gibi: Şu evden şu eşyayı aldık, öteki evden şu eşyayı, her şeyi yağmaladık. Sanmam ki kötü bir kadın olsun, ama her şeyden önce çok cahildi... Kafadan atmazdı ve öyle şeyler söylerdi ki, sanki dünyada daha doğal bir şey yoktu. Şu aktaracağımı ise özellikle anlatmıştı. Pedallı dikiş makinesi olan Ermeni bir terzi varmış, darbeyi yiyince sırt üstü yere yıkılmış bu, biri de espri yapmış: 'Bacaklarına bak, hâlâ pedal çeviriyor.' Kendi kendine katliam hikâyesi uyduran epeyce salak da oldu buralarda, bu da doğru..."

Ermeni büyükannesiyle ilgili konuşmaya başlıyoruz sonra: "Aslında bu yaza kadar çok bir şey bilmiyordum. Ankara'ya gittiğimde gördüğüm babam anlattı bunları bana. Babasının adı Minas'mış büyükannemin. *Zengin* Minas. Orduya mal tedarik eden bir toptancıymış. Büyükannemin adı Vartanuş Kanzanagyan. Arapkir'e yakın Çepik köyünden. Soykırımda herkesi katletmişler, Türk'ün biri, bir tek büyükannemle kız kardeşi Cemile'yi alıp kurtarmış. Eğitimli kadındı büyükannem. O zamanlar yörenin

en büyük şehri Harput'muş (Kharpert). Oradaki Fırat Koleji'nde okumuş. Katliamlar başladığında Keban'daki toplanma yerinin kaymakamı onu hizmetçi olarak yanına almış korumak için. Büyükannem yıllarca ona hizmet etmiş. Çok gençken evlenmiş, ama kocası katliamda öldürülmüş. Çepik'te bir Alevi'nin dikkatini çekmiş ve onunla, yani büyükbabamla evlenmişler. O sırada yaşı yirmi ikiymiş büyükannemin. Büyükbabamsa aslen Alevi köyü Arguvan'danmış. Yıllarca orada yaşadıklarını, sonra Arapkir yakınındaki asıl köye döndüklerini biliyorum; büyükannem üçüncü çocuğunu doğurup orada ölmüş."

Yemekten sonra Sultan, Ermeni mahallesinden geriye kalmış ne varsa onları görebileceğimiz bir tür rehberli tur için ısrar ediyor. Arabaların altından yağ sızan bir garajda harıl harıl çalışan mavi tulumlu işçiler var, ziyaretçilerle ilgilenmiyorlar bile. Sultan sac bir levhayı kaldırıp harap bir eski çeşme gösteriyor bize. Çeşmenin eskiden bir Ermeni okulunun avlusunun tam ortasında olduğunu anlatıyor. Sonra kilisenin yanından başlayıp Hrant Dink'le kardeşlerinin doğduğu evin önüne uzanan sokağa dalıyoruz, burası eski Ermeni mahallesinin tam merkeziymiş. Küçücük bir avluya giriyoruz, bir Alevi kadın koşup çay getiriyor ve bizi içeri davet ediyor, ama avludan daha ileri geçmek istemiyoruz. Ev tümüyle berbat halde. Pencerelerde demir var ve Sultan iç içe geçmiş küçük camlardan oluşan pencerelerdeki özel işçiliğe dikkat çekiyor. Zanaat hünerlerini gösteren bu birkaç iz bile Ermenilerin hâlâ burada olduğunun kanıtı, ona kalırsa. Daha sonra, merkezdeki çarşıda, tencere ve Anadolu'daki her evde rastladığımız kazanlardan yapan zanaatkârların nasıl çalıştığını göreceğiz; kendinden emin, ne yaptığını bilen hareketlerle bakır döverlerken. Bu dükkânların çoğu eskiden Ermenilerinmiş ve bugün oralarda çalışanların çoğunun büyükleri de mesleği Ermenilerden öğrenmiş.

Yine Ermeni mahallesinde, bir köşeyi döner dönmez karşımıza kilise çıkıyor. Kapı ve pencerelerine duvar örülmüş, bu haliyle kocaman beton bir kutuya benziyor. Buranın Ermeni kilisesi olduğunu anlamak için özel dikkat gerekiyor; eskiden pencere olduğunu düşündürten yeri çevreleyen bir friz parçası, başka bir yerde küçük heykelcikler var. Çok güzel bembeyaz saçlı bir adam yaklaşıyor: "Evimi yeniden yaptırırken taş ve çimento arttı. Ben de kapı ve pencereleri ördürdüm bunlarla, kilisenin

içini koruyayım diye. Çünkü burası bir ibadethane. Aleviyim ben ve kime ait olursa olsun, ibadethanelerin korunması gerektiğini bilirim. Bir keresinde herifin biri geldi buraya, elinde Türk bayrağı sallayarak bir bidon benzin yaktı... Sanırsın tek başına Yunanistan'ı fethetti böyle yaparak! 1987'de her yeri ördürdüm ben de, kendi inisiyatifimle. Çöplüğe dönmüştü çünkü. 50'li yıllarda papazın evi hâlâ duruyordu. Hrant Dink komşumuzdu. Ama o dönemde artık ayin yapılmıyordu. 60'lı yıllarda da askerler kiliseyi kışla olarak kullandı."

Birkaç ay sonra Malatya'dan bir kez daha geçtiğimizde Dinklerin küçük evinin yıkıldığını göreceğiz. Bu ilk kısacık ziyaret özel hiçbir duygu yaratmamıştı içimizde. Ama yıkım tam tersi bir etki yaratacak. Ermenilere ait bir iz daha yok olmuş Malatya'da. Hrant Dink'in katliyle ilgili hatırladığımız her şeyle iç içe geçen, son derece nahoş şeyler hissedeceğiz. Şimdi ise S. ve ailesiyle randevumuz var; Adıyamanlı Ermeni kuzenleri buraya geleceğimizi söylemiş. Evin otuzlu yaşlardaki oğlu bizi kapının eşiğinde karşılıyor. Bir kat çıkıp oturma odasına buyur ediliyoruz. Duvarda Bakire Meryem'in naif bir tasviri var. S., karısı ve oğlunun bu yaz, Ermenilerin her yıl 15 Ağustos'ta kutladığı üzüm kutsama gününde Garabed'in düzenlediği samimi küçük toplantıya da katıldıklarını anlatmıştı bize Sultan. Garabed günlerce arayıp sonunda annesinin mezarını bulmuş ve Malatya'da kaç Ermeni kalmışsa onları bu kutlama vesilesiyle bir araya getirmek istemiş. Ama duvardan sevgi dolu mavi gözlerle bakan Bakire Meryem'in huzurunda küçük oturma odasına yerleştiğimizde birden anlıyoruz ki, aile bizi ağırlamaktan memnun kalmışa benzemiyor hiç. Kendimizi takdim edip ne yapmak istediğimizi anlatacak zamanı ancak buluyoruz ki, S. lafı kapıp inanılmaz bir nutuk atmaya koyuluyor. Evet, Hıristiyan ve Ermeni'ymişler. Bundan ötürü kimse tedirgin etmiyormuş onları, herkesle son derece barış içinde, iyi geçiniyorlarmış. İki yıl önceki Hıristiyan misyoner cinayetlerini hatırlatacak oluyoruz; Müslümanlara dinlerini değiştirtmeye çalışmanın kötü bir şey olduğunu düşündüğünü söylüyor. Sultan fenalık geçirecek. Ve final satırı niteliğinde bir cümle çıkıyor ağzından: "1915'e gelince, bunu konuşmayı tarihçilere bırakmak gerekir." Vakit gelmiş belli, buradan gitmeliyiz... S.'nin oğlu peşimizden geliyor ve ısrarla, birkaç kere tekrarlayıp, "makale"mizde adlarının asla geçmemesini istiyor. Daha sonra cep telefonundan arayıp bunu bir kere

daha söyleyecek ve ardından Adıyaman'daki kuzeni, kim bilir nasıl tembihlendiyse, o da arayıp talimata uyulmasını isteyecek. Malatya'da korkunun gerçek korku olduğunu anlamış durumdayız. Soykırımdan yüzyıl sonra, Ermeni cemaati neredeyse tümüyle silinip gittikten ve cemaatin son temsilcileri de toprak altına girdikten sonra bile, durum bu.

10.
Yaşar Kurt; bir *coming out*

Bu son bölüm, Türkiye'nin tanınmış rock sanatçısı Yaşar Kurt'la bir söyleşi biçiminde oluşturuldu. Yaşar, kökeninin Ermeni olduğunu 2007'de, ünlü Türkiyeli Ermeni sanatçı Arto Tunçboyacıyan'la birlikteyken keşfetti.

Yaşar 1968'de İstanbul'da doğdu. Ekonomi öğreniminin ardından rock grubu "Beyaz Yunus"u kurdu. 1993'te Almanya'da, Türkiye'de büyük başarı kazanan ilk albümünü yaptı. Bir süre Berlin'de yaşayıp 1996'da Türkiye'ye döndü. 2003'te İstanbul'da büyük bir hareketin, "Barışarock" festivalinin öncülerinden biri oldu. Arto Tunçboyacıyan'la birlikte, Yaşar ve Arto isimlerinin birleşiminden oluşan Yash-ar proje grubunu oluşturdu. Arto Tunçboyacıyan'ın serüveni ise şaşırtıcı. 1957'de İstanbul'da doğan Arto, şarkıcı ve perküsyoncu olarak avangard folk ve caz müziği üzerinde yoğunlaştı. Ermeni kültürü tutkunu Arto, "Armenian Navy Band" adlı caz grubunu kurdu. 1981'den bu yana "Yeni müzikal diller arayıp keşfetmek ve dünya görüşüne yeni bir boyut katmak amacıyla" yerleştiği ABD'de yaşıyor.

Ermeni kökeninizi 2008'de, epey geç keşfetmişsiniz?

Yaşar Kurt: Arto Tunçboyacıyan'la Almanya'ya ilk gidişimizde bana ve ailemizden birilerine benzeyen insanlarla karşılaştım. İnsanların beni Gomidas'a[26] benzettiğini duydum. Bunlar beni çok şaşırttı. Uzun süredir kendi kendime sorup duruyordum, biz kimiz, diye. Kimse bundan söz etmiyordu. Daha da kötüsü, bu soruyu ne zaman soracak olsam, cevapsız kalıyordu.

En yaşlı amcalarımdan birine gerçek köklerimizin kimler olduğunu, nerede olduğunu sordum, çünkü köklerimizin Karadeniz'de olduğuna dair bir iki itiraf duymuşluğum vardı. Amcam bana Pergri köyünden geldiğimizi açıkladı. O aralar bazı kitaplar alıp okumuştum, özellikle de Taner Akçam'ınkileri. Pergri üstüne bir şeyler buldum ve ailemizin

26 1869'da Kütahya'da doğan ve 22 Ekim 1935'te Paris Villejuif'te ölen bu din adamı, 24 Nisan 1915'te tutuklanmış, aralarında Halide Edip'in de olduğu bazı Osmanlı aydınlarının girişimleriyle bir süre sonra ölüm yolculuğundan geri dönmesine izin verilmiştir. Ancak pek çok dostu öldürülen Gomidas akıl sağlığını yitirdi. Müzikoloji ve beste çalışmaları dolayısıyla Ermenilerin millî yüz akıdır.

1875'te Van yöresindeki bu köyden geldiğini düşündüm. Amcam – aslında babamın kuzeni – tam olarak doğrulamadı ama, "Osmanlılarla aramız iyi değildi, kaçmak zorunda kaldık" sözü aklımda yer etti. Çoğu bu kaçış yolculuğu sırasında hayatını kaybetmiş. Hayatta kalmayı başaranlar Karadeniz kıyısındaki Rize'ye ulaşmayı başarmış. Ailenin en gençlerinden biri olan İsmail orada hastalanmış. Ermenilerden biri o zaman şöyle demiş: "Bırakın dağa götüreyim, orada iyileşir." İsmail'in hoşuna gitmiş orası ve orada kalmış. Dört çocuğu olmuş. Biri, babamın büyükbabası. Bu dört çocuk köydeki Ermeni kızlarıyla evlenmiş. Annemin köyü Anzer, Rize'ye atla üç günlük mesafedeymiş. Oraya bugün ancak otomobille gidilebiliyor ve 1800 metre irtifada bir yer. Ailem dağların tepesinde arıcılıkla uğraşıp bal üretirmiş ve teyzemin oğlunun bugün hâlâ arı kovanları var. O yörenin balı Türkiye'de nam salmıştır ve adı da *Anzer balı*dır. İsmail de kuşkusuz, dağların temiz havasının yanı sıra bu bal sayesinde sağlığına kavuşmuş olmalı. Geçen yıl oraya gittim; her tarafı çiçekle kaplı, olağanüstü bir yer...

Amcanızın bütün hikâyesi aklınızda mı?

Annem yedi yaşındayken Kuran kursuna gidermiş. Kuran'ı ezbere bilirdi. Hiç erkek kardeşi yoktu. Büyükbabasını da tanımamıştı, herkes ölmüştü... Dolayısıyla küçük bir aileydik biz. Amcam teyzelerimden biriyle evliydi. Evlilikler hep aile içinde olurdu. Annem Ermeni'ydi.

Biliyor musunuz, gizli ya da Müslümanlaşmış Ermeniler de hep böyle aralarında evleniyor?

Genelleme yapmak mümkün mü, bilmiyorum... Aileyi koruyup kurtarmak, bir arada kalmak için aşiret içinde olmaya özen gösterilmiş denebilir. Annemlerden arazi kaldı köyde, ama babamlardan kalan bir şey yok.

Bütün bunları oraya gittiğinizde ya da amcanızla görüştüğünüzde mi öğrendiniz?

Ermenistan'a ilk, 2008'de gittim. Sanıyorum, bendeki "tetiklenme"yi sağlayan hem Ermenistan'da olmak, hem de bu arada Arto ile çalışmak oldu. Sonra kendimi araştırmaya verdim ve bunları öyle öğrendim. Babam uzun zaman önce, 1999'da öldü. Annemle, kuzenlerimle, erkek ve kız kardeşlerimle konuştum... Şöyle dedim: "Ermeni'yiz, ama siz bilmiyorsunuz!" O sırada onlardan herhangi bir olumsuz tepki gelmedi.

Zamanla da bana hak verdiler. Ama özellikle 2008'de *Agos*'ta kökenimin Ermeni olduğunu açıkladığım makale yayımlandıktan sonra bazı kuzenlerimle ilişki koptu. Bana kızdılar... Onları anlıyorum: İstanbul'un Asya yakasında yoksul semtlerde yaşıyor ve korkuyorlardı. Komşuların baskısından korktuklarını düşünüyorum, bir de iş çevresindekilerin göstereceği tepkiden. Onlar Müslüman ve kökenlerinin Ermeni olduğunun bilinmesi, onlar için "olumsuz" olabilir. İslami akımın gelişmesi nedeniyle kaygılılar. Onlara mesaj yolladım ve kökenimizin Ermeni olduğu konusunda yalan söylediğimi düşünüyorsanız okuyup araştırın dedim...

Ailenizin Ermeni kökenli olduğu düşüncesine yönelmeniz amcanızla yaptığınız konuşmalardan sonra mı oldu?

O doğrudan Ermeni olduğumuzu söylemedi. Bu sonuca ben kendim vardım. Ailenin Pergri'den neden ayrıldığını sordum kendime ve Ermenilerle fizikî benzerliğimizin kaynağı neydi? Ailemizdeki yaşam da beni düşünmeye sevk etti. İçine kapalı, herkesten uzak yaşayan bir aile bizimki. Sanıyorum bir sosyologun ilgisini çekecek bir durum... Mesela, küçükken anneannemle yaşardım. Geceleri eve saldırılmasından korkardı, o yüzden sık sık onunla birlikte yatardım. Annem birilerinin kapımıza çekip gitmemizi emreden mektuplar bıraktığına ilişkin hikâyeler anlatırdı... Babam, annemin orada kalan anne ve babası dışında bütün aileyi İstanbul'a taşımıştı. Babam 1928 doğumlu, sanıyorum İstanbul'a gelişi de 1938'e doğru. On yıl sonra, 1948'de de köydeki annesini yanına almış. Ve peyderpey herkes gelmiş: Erkek kardeşler, kuzenler, vb.

Bir gün avlanırken sonradan en yakın dostlarımdan biri olacak biriyle tanışmıştım. O ve ailesi Ermeniydi. Hepsi Karadeniz'den gelmişlerdi. Asya yakasındaki semtlerinde, apartmandaki herkes Ermeniydi. Bu bana babamı düşündürttü. Sanıyorum o da onlar gibi yapmış, bütün aileyi şehirde aynı çatı altında toplamış, ama kökeninin ne olduğunu çocuklarından saklamıştı. Onun "görev"i herkesi bir arada toplamak ve koruma altına almaktı. Ve her kuşak aynı şeyi yaptı. Aralarında, aynı köyden evlenip aile kurmak, çocuk yapmak zorundaydılar. Sanıyorum bu bir kendini koruma refleksi.

Ermeni dostunuz ve ailesinin gizli, din değiştirmiş Ermeni olduğunu nasıl anladınız?

Onlar da bizim gibi kendini saklıyordu. Babam camiye gitmez, namaz kılmazdı. Dini vecibelerini tamı tamına yerine getiren kuzenleriyle de zaman zaman dalga geçerdi, "mış gibi" yaptıklarını söylerdi...

İslam'a inanmadığını söylemek Türkiye'de sorun olur mu?

Bizim evde haç var. Evdeki büyüklerin buna hiçbir itirazı olmadı. Bir şeyler bana Hıristiyan olduğumu hissettiriyor, öyle düşündürtüyordu. Okulda Hıristiyanlık propagandası yaptığımı söyleyenler bile oldu. Babam Müslüman olsa müdahale eder, yanlışım varsa düzeltirdi. Ama bizimkilerin hiçbir itirazını duymadım ben, en ufak bir ima bile.

Ben de onu soracaktım, kendinizi Ermeni olarak hissetmek sizin için ne ifade ediyor? Hangisi önde sizin için; din mi milliyet mi?

Bilmiyorum. Bunu net biçimde biliyor olmayı isterdim gerçekten. Hıristiyan olmak yeni değil benim için, bildiğim bir şey... Ermeni olmak daha köklü, daha derinlerdeki bir şey galiba. Sanıyorum Ermeniliğin kökeninde Anadolulu, yerli ama dağılmış bir uygarlık var. O yüzden, yapılanlar sadece insan varlığını tasfiye etmek değil, bütün bir kültürü, uygarlığı da yok etmek içindi. Değerli bir uygarlıktı o, zengin ve değerli.

Bu yeni kimlikle neler yapacaksınız?

Araştırmaya ilk başladığımda ve ilk kitaplarımı okuduğumda önce öfkelendim, Türkiye'yi terk etmek istedim. Öfkeme nasıl hâkim olacağımı bilmiyordum... Ama ailem benim için çok önemliydi, onlarla daha da yakınlaştım, ama açık davranarak...

Türkiye'de Ermeni olduğunuzu nereye kadar söyleyebilirsiniz, bir sınırı var mı?

Arto bana askerlik sırasında yaşadıklarını anlattı... Mesela soyadı Tunç olarak kısaltılmış, sonundaki Ermenilik eki yok edilmiş... Bugün altmış yaşında olan ama adını veremeyeceğim bir arkadaşım da bir zorla sünnet vakası anlatmıştı...

Yazacağımız kitapta tanıklığına yer vereceklerimiz ne kadar, nasıl bir tehditle karşılaşır sizce?

Benim adımı geçirmeseniz belki daha iyi olur... Ama bu hep böyle

kalmayacak. İnsanların konuşmaya, kendini açığa vurmaya başlaması lâzım artık.

İyi ama siz Agos'ta ve Haber50 sitesinde yazarak durumunuzu kamuoyu önünde açıkladınız? Neden bu kitapta adınız görünmesin ki?

Ben bunları küçük basında yaptım. Hayır, demek istediğim, kitapta bir tek benim adım vurgulanmasın... İstiyorum ki aramızda bir dayanışma oluşsun ve kim olduğumuzu, isimlerimizi saklamak zorunda kalmayalım... Ben hâlâ ailemi arıyorum. Bir kısmı Karadeniz'i terk edip Marmara bölgesine yerleşti mesela. Büyükbabamın erkek kardeşlerinden biri köyde kaldı, ama İsmail'in iki oğlu Marmara bölgesinde. Bir gün havaalanında adım bir polis memurunun ilgisini çekti ve nereli olduğumu sordu. Adı benimkiyle aynıydı ve tam da kuzenlerimin şimdi yaşadığı şehirdendi... Kurt soyadını ne zaman almışız diye araştırdık, tarihler neredeyse hep aynı çıktı.

Dayanışma ağları oluşturmaktan söz ediyorsunuz, neler bunlar? Müzik dünyasında mı? Anadolu'da konserler düzenleyebilecek misiniz?

Bu sadece başlangıç. Bazen insanlar yanıma geliyor ve bana şöyle diyor: "Benim durumum da seninkiyle aynı." Mesela hepimiz için köy gibi bir şey yapmak isterdim; insanlar gelebilsin, toplanabilsin diye.

Tuzla kampını yeniden, ama Ermenistan'da kurmak gibi mi?

Evet, böyle bir şey çok iyi olurdu... Ermenistan'ın Müslümanlığa dönenleri kabul edeceğini bilsem... Ermeniler 4. yüzyılda benimsemiş Hıristiyanlığı, meseleye İslam'ın gözüyle bakarsan, bu zaten başlı başına günah. Her şeyden önce Ermenilerin neden Hıristiyan olduğunu iyi anlamak lâzım. Sanıyorum o dönemde temel amaç sadece millet oluşturmak değil, bir tür devrim yapmaktı. Ama Ermeni Hıristiyanlığının tarihini iyi bilmiyorum. O dönemde devrim, tek Tanrı olduğu fikriydi, buna inanmaktı. Çok eski bir uygarlıktı bu (...) Anadolu'nun yerlisi biz olduğumuz halde, Türkler bizi asimile etmek istedi, Avustralya'da Aborjinlere yapılana benziyor biraz.

Neden sizce?

Amaç Ermeniler, Ezidiler, Aleviler, Süryaniler gibi kadim kültürleri yok

etmekti. Sadece kültürel değil ideolojik de bir asimilasyondu yapmak istedikleri. Bu, son iki yüzyılda daha da yaygınlaştı. Ermeniliğimi keşfetmemiş olsaydım, ruhu olmayan biri olarak yaşardım... Benim kişisel hikâyem önemli, çünkü birçok şeyi, ailemi, çevremi şimdi daha iyi anlıyorum. Herkes hayatını daha da anlamlı kılacak bir yol buluyor kendine. Henüz çocuğum yok, ama bir Ermeni kadınıyla evleneyim, çocuklarım Ermeni olsun isterim.

Onları öyle olmaya zorlamak, peki?

Evet!

Size zorla belli bir kimlik verilmiş, aynı şeyi yapacak olmak sizi rahatsız etmiyor, kaygılandırmıyor mu? Bunu aynı ölçüde tehlikeli bulmuyor musunuz?

Sanmam; benimki milliyetçilik değil, olup bitenlere tepki, hepsi bu.

Türkiye'nin yarınını nasıl görüyorsunuz peki? Her şeye rağmen bir şeyler değişiyor, yerinden oynuyor çünkü...

Evet, bir taraftan bir şeyle değişiyor... Öteki tarafta ise Hrant öldürülüyor. İnsan böyle bir değişime güvenebilir mi? İmkânım olsa buralardan giderdim. Her şeyi açık açık söylediğim bugün, neler olduğunu hep birlikte görmüş olduk. Müslümanlar bizi istemiyor, çünkü biz Ermeni'yiz, ama Ermeniler de bizi istemiyor, çünkü Müslüman olmuşuz. Bu Ermeni olmaktan daha trajik bir şey. Bizimkiler Müslüman olarak dua eder, ama kendini Ermeni hisseder. Yıllar önce bir kız kardeşim Aleviliği seçti, diğer bir kız kardeşim Alevi'yle evlendi. Ben çocuklarımın Ermeni kültürüyle büyümesini istiyorum. Bir Türk kız arkadaşım vardı, kökenim Ermeni deyince ayrıldık. Arkadaşlarımın birçoğu benden uzaklaştı ve onları unutmak zorunda kaldım. Ermenilerden söz eder etmez anında toz oluyorlar.

SONSÖZ

Binlerce yıldan beri buradaydı Ermeniler; tek merkezden yayılan kuşaklar halinde Van'dan Kafkasya sınırına, Karadeniz kıyılarından Kilikya sahillerine uzanan geniş bir coğrafyada hep vardılar. Ama 1915'ten beri yoklar. Ermeni toprakları Kürtleşti. Ama gerçek o kadar derinde değil ve görünenin altında sır dolu bir dünya saklı. Bazı Ermeniler hayatta kalmayı başardı ve yavaş yavaş da olsa, var oldukları keşfediliyor, ortaya çıkartılıyor. Onlara Müslümanlaşmış, dönme, gizli Ermeni ya da "kılıç artığı" diyebiliriz... Önemli olan var olmaları, burada kalmış olmaları. Karmaşık bir hikâyesi var bu Ermenilerin ve birdenbire ortaya çıkıvermiş olmaları Türk toplumunda olduğu kadar Ermenistan'da da, Ermeni diasporasında da türlü sorular koyuyor önümüze.

Nisan 2010'da Türkiye'de Dersimli Ermeniler Derneği'nin, bu Ermenilerin topraklarına dönmesini sağlamayı amaçlayan örgütün kurulmuş olması, tarihin unuttuğu bu insanların artık gün yüzüne çıkmakta olduğunun yeni bir işareti. Artık konuşuyorlar, çünkü sözü eyleme dönüştürmek istiyorlar. Kendini dayatan sorun, bir aidiyet ve kimlik sorunu elbette ve bu, Türk, Kürt, Ermeni toplumlarının her biri için böyle. İsteyen herkesin resmi yoldan Türkiye'deki Ermeni Kilisesi'ne dönebilmesini sağlamak için yapılan başvurular pek çok kez gündeme getirildi. Ama sorunun

kapsamı çok daha geniş ve gelip, bugün Ermeni kimliğinin temelini neyin oluşturduğu sorusuna dayanıyor. Ermeni olmak ya da "köklerine dönmek" ne demek? Din olmaksızın kimlik sahibi olmak mümkün değil mi? Bu kitabın pek çok yerinde gündeme getirilen "dönüş yolculukları"nın da ortaya koyduğu gibi, bu Ermenilerin bazıları gerçekten de bunu, "din üzerinden kimlik edinme" yolunu seçmiş. Bu kimliğin temelini ya da o kimlikten kalan neyse onun son kale burçlarını, genellikle, aile içi evliliklerle güçlenen kan bağları oluşturuyor. Yüzyıllar boyunca, Ermeni tarihinin her dönemine, her türlü ulusal yapının yok olması olgusu damgasını vurmuş. Geriye kurum olarak kilise, ama daha da önemlisi, ulusal kimliğin yeniden üretiminin güvencesini oluşturan aile kurumu kalmış. Bu kitapta anlatılan birçok vakada görüldüğü gibi, sadece köy cemaatlerinde değil, İstanbul semtlerinde de hâlâ, işte bu kan bağları tanımlıyor Ermenileri.

Türkiye'nin gizli Ermenileri ve Müslümanlaşmış Ermenileri için üç farklı gelecek var. Devletin soykırım sorunu karşısındaki pozisyonunda herhangi bir gelişme olmasa bile, Türkiye gerçek anlamda bir açılım sürdürürse, başta Ermeniler için olmak üzere ifade özgürlüğünün her alanda daha da geliştirilmesini talep eden küresel dinamiğin de etkisiyle, bu suskun Ermeniler giderek cesaretlenir. Ama tersine, Türkiye demokratik açılım sürecinden geri adım atacak olursa, eskisi gibi içe kapanır, susar, dahası yeniden görünmez olmaya yönelirler. Üçüncü yol ise Ermenistan ve diaspora Ermenilerinin ne yapacağı ya da yapmak isteyeceğiyle ilgili.

Durumlarını anlayıp bu çok yönlü sorunu gerek kolektif, gerekse bireysel düzlemde ele almak dururken gidip o Ermenileri "kurtarmak" değil elbette kast ettiğimiz. Başka bir kültürü benimsemiş olan bu insanların Ermeni kimliğine bir günde dönmesi söz konusu olamaz. Türkiye pekâlâ, daha geniş bir açılımla bu insanları yeniden kimlik edinme yolları arama konusunda özgür kılabilir. Ermenistan'la Türkiye arasında kültür köprüleri oluşturarak tedrici, dolaylı ilişkiler kurmak da mümkün.

Diyarbakır'da görüştüğümüz Sur ilçesi belediye başkanı Abdullah Demirbaş, Surp Giragos Kilisesi'nin yeniden inşasının yanı sıra, şehirdeki Ermeni sokağını da canlandırmak istediğini söylemişti. 1915'ten bu yana

harap halde bekleyen bu kilisenin – bölgedekilerin en büyüğü – yeniden açılmasının yankısı çok büyük oldu. Van Gölü'ndeki adada yer alan ve Ermeni mimarisinin en değerli örneklerinden olan Ahtamar Kilisesi'nin restorasyon ve açılışı onuruna düzenlenen Eylül 2010'daki özel ayine de, Türk makamlarının her türlü tanıtım çabasına rağmen, Ermenistan ve diasporaan büyük katılım yoktu. Girişimin samimiyetinden kuşku duyuyor olmalılar. Ahtamar bugün bir devlet müzesi; ibadethane değil. Yetkililerin tören sırasında yapının tepesine Kutsal Haç'a ithafen bir haç yerleştirilmesi talebini reddetmesi, Türkiye'nin açılım politikasının ne kadar sınırlı olduğunun işareti sayılmıştı. Yine de, görece uzak yörelerden gelen bazı Müslüman ve gizli Ermenilerin kutlamaya bir biçimde katıldığı gözlendi.

Muş'un genç ve orta yaşlı Ermenileri, adanın tam karşısındaki tek restoranda bir masanın çevresine toplanmış, sadece Ermeni olduğunu söylemenin bile büyük zorluk yarattığını anlatıyorlardı. Diasporadaki ya da Ermenistan'daki Ermenilerle iletişim kurabilecekleri bir dile sahip olmamanın üzüntüsü içindeydiler. Daha genel anlamda, geniş bir coğrafyaya dağılıp tecrit olmuş insanların buluşup görüşmesini sağlayacak merkezi bir yapı ya da herhangi bir iletişim aracı olmamasının üzüntüsüydü bu. Bu rolü İstanbul Ermeni cemaati, özellikle de *Agos* gazetesi üstlenmişti. Pek çok Ermeni'nin kendini tanımasını, kendinin farkında olmasını sağlayan bir motor değil *Agos* sadece, akrabalarını arayan insanların verdiği küçük ilanları dolayısıyla birçok araştırmanın da kapısını açtı. Hrant Dink Türkiye Ermenilerinin – ama bütün Ermenilerin; bu kitabın öznesi olan ve iki hayat arasında gidip gelen bütün insanlar dahil – sesi oldu. O artık olmasa da, düşüncesi ve bıraktığı miras öyle canlı ki.

ÇALIŞMA YÖNTEMİ

2007 ile 2010 arasında üç yıllık bir döneme yayılan bu saha çalışması Anadolu'nun batısını değil, Güneydoğu Anadolu'nun bugün Kürt çoğunluğa sahip doğusunu kapsadı. Öte yandan, hem bu konuda çok sayıda kitap ve makale yayımlandığı,[27] hem de onların durumu 1915 sonrasında hayatta kalmayı başaran nüfusunkinden çok farklı olduğu için, Hemşinlilerin özel durumunu kapsam dışı bıraktık. Hemşinlilerin din değiştirmesinin tarihi birkaç yüzyıl geriye kadar gidiyor. Türkiye'nin kendine has bir yöresine, Hemşin kasabası ve çevresine (Karadeniz kıyısında Gürcistan sınırından Rize'ye uzanan bölge) oldukça eski tarihte yerleşmiş insanlar bunlar.

Anadolu'ya yaptığımız pek çok seyahat, genellikle önceden, İstanbul'da bulunduğumuz günlerde planlanıp hazırlandı. Çünkü, ücra köylerdeki evlerin kapısını rastgele çalıp burada Ermeni var mı diye sorabilmeyi düşünmek epey büyük bir saflık olurdu. Her buluşma, her görüşme İstanbul'da, kimi zaman Diaspora'da, hatta Yerevan'da kurulan ilişkilerle hayata geçti. Nitekim Yerevanlı bir aile, Van Gölü'nün kuzeyinde Bulanık yöresinde yaşayan Müslüman akrabalarıyla görüşmemizi önerdi. Soykırımdan kurtulduktan sonra bir araya gelip Sason dağlarında çok küçük bir topluluk olarak yaşamayı sürdüren Müslümanlaşmış ya da Hıristiyan kalmış aşiretlerin izini bulmak da, yöreden göçüp İstanbul'a yerleşen ve bugün Hıristiyan olan Ermeniler sayesinde mümkün oldu. Duyduğu kaygıları hikâyelerini nihayet gün yüzüne çıkarma isteğiyle alt eden o çok değerli aracıların güzergâhını önceden belirlemediği hiçbir yolculuğa girişmedik. Eski Ermeni merkezlerine yaptığımız yolculuk ve buralardaki buluşma sayısı arttıkça korkularımızın çoğu kez dağıldığını, muhataplarımızın da rahatladığını hissettik.

Çalışmamız sırasında bizi birer yargıca dönüştürme tehlikesi içeren yollara, asla sapmadık. Ne olup bittiğini anlamaya ve İstanbul'daki

---

27 Hovann Simonian, *The Hemshin, History, Society and Identity in the Highlands of Northeast Turkey*, Routledge, 2006.

cemaatten çoğu kişinin bildiği, ama pek azının doğru ve sistematik biçimde belgeleyebildiği ya da belgelemeye niyetlendiği bir olguyu gün yüzüne çıkarmaya çalıştık.

Max Sivaslian'ın konuya fotoğraf açısından yaklaşımı, bu saha araştırması için vazgeçilmezdi. Onca zaman görünmez olmaya, fark edilmeden yaşamaya çalışmış insanların yüzünü resmetmekten ya da çoğu hepten yıkılmış manastır ya da kiliseleri kare kare görüntüleyip var olan tahribatı göstermekten ibaret değildi yaptıkları. Max, kitabın ortasındaki görsel dosyada geniş bir seçkisine de yer verdiğimiz fotoğraflarda,[28] dış görünüşten çok, insanların kendi iç derinliklerinde neler yaşadığını yakalamaya çalıştı.

Konuştuklarımız Ermeni olduğu ya da Ermenice konuştuğu için İstanbul'da yaptığımız çok sayıda görüşme genellikle Ermenice; başka her yerdekiler ise, İstanbul doğumlu Ermeni tercümanımız Haçadur Derderyan'ın katkılarıyla, Türkçe gerçekleşti. Haçadur'un Türkçeye kusursuz biçimde hâkim olması ve ilişki kurmadaki üstün becerisi bizim için son derece değerliydi. Aslında son derece uzun görüşmeler yaptık, çünkü her zamanki tanışma faslının ardından muhataplarımızın soyağacını oluşturup yerli yerine oturtmak, Müslümanlığı nasıl benimsedikleri gibi hassas konuları gündeme getirmek, olabildiğince çok veri toplamak ve bütün bunları çekingenlik ve korkularını aşmalarını sağlayarak yapmak gerekiyordu.

---

28 Max Sivaslian'ın fotoğrafları Mayıs 2011'de Yerevan'da *Biz Orada Yaşadık* adlı sergiye de konu oldu.

KAYNAKÇA

Kitaplar

Aktar, Cengiz, *L'appel au pardon*, C.N.R.S. Editions, 2010 – *Ekümenik Patrikhane*, İletişim Yayınevi, 2011.

Altounian, Janine, *Ouvrez-moi seulement les chemins d'Arménie*, Les Belles Lettres, 1990.

Bellaigue, Christopher De, *Rebel Land: Among Turkey's Forgotten Peoples*, Bloomsbury UK, 2009

Berdjouhi, *Jours de cendres à İstanbul*, Parenthèses, 2004, (Ermeniceden çeviren: Armen Barséghian).

Bozarslan, Hamit, *Histoire de la Turquie contemporaine* Avesta, 2008; La Découverte, 2006.

Bruinessen, Martin van, *Agha, Shaikh and State, On the Social and Political Organization of Kurdistan*, Proefschrift, Rijksuniversiteit Utrecht, 1978.

Çerkezyan, Sarkis, *Dünya Hepimize Yeter*, Belge Yayınları, 2008.

Çetin, Fethiye, *Le livre de ma Grand-Mère* (*Anneannem*, Metis Yayınları, 2004), Editions de l'Aube, 2006.

Çetin, Fethiye ve Altınay, Ayşe Gül, *Torunlar*, Metis Yayınları, 2010.

Davis, Leslie A., *La province de la mort. Archives américaines concernant le génocide arménien (1915)*, Editions Complexe, 1994.

Dink, Hrant, *Deux peuples proches, deux voisins lointains* (*İki Yakın Halk İki Uzak Komşu*, Uluslararası Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2010) Actes sud, 2009 ve *Etre Arménien en Turquie*, Fradet, 2007.

García-Arenal, Mercedes (kollektif), *Conversions islamiques. Identités religieuses en Islam méditerranéen*, Maisonneuve et Larose, 2002.

Kévonian, Arménouhie, Anahide Ter Minassian, Kéram Kévonian, ve Jacques Mouradian, *Les noces noires de Gulizar, Suivi de: Mémoires mêlées et de Tableaux d'un monde assassiné*, Parenthèses, 2005.

Kévorkian, Raymond, *Le génocide des Arméniens*, Odile Jacob, 2006.

Gureghian, Jean ve Lauwe, Eric Van, *Les Monuments de la Région Mouch - Sassoun-Van en Arménie Historique*, Sigest, 2008.

Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford-Londra-New York, Oxford University Press, 1961 - Fransızcada: *Islam et laïcité. La naissance de la Turquie moderne*, Paris, Fayard, 1988.

Melkonian, Markar, *My Brother's Road: An American's Fateful Journey to Armenia*, I.B. Tauris, 2007.

Melkonyan, Ruben, *İslamatsvadz Hayeri Khıntirneri Şurç* (Ermenice), Yerevan 2009, *Forcible islamization of the Armenians during the genocide, Process and effects*, Noravank Foundation, Mart 2009.

Peroomian, Rubina, *And Those Who Continued Living in Turkey after 1915*, Museum-Institute of Armenian Genocide of National Academy of Science Edition, Yerevan, 2008.

Oran, Baskın (derleyen), *M.K. Adlı Çocuğun Tehcir Anıları, 1915 ve sonrası*, İletişim yayınevi, 2010.

Ritter, Laurence, La *longue marche des Arméniens, histoire et devenir d'une diaspora*, Robert Laffont, 2007.

Sémelin, Jacques, *Purifier et détruire. Usages politiques des massacres et génocides*, Editions du Seuil, 2005. 199.

Simonian, Hovann, *The Hemshin, History, Society and Identity in the Highlands of Northeast Turkey*, Routledge, 2006.

Sivaslian, Max, *Le Jardin noir, Récit de guerre, Karabakh 1992-1994*, Edition Cape, 2002. – *Ils sont assis*, Parenthèses, 2006.

Tachjian, Vahé (yönetiminde), *Les Arméniens 1917-1939 - La quête d'un refuge*, Presses de l'Université Saint-Joseph, Liban, 2006.

Ter Minassian, Anahide, *La question arménienne*, Parenthèses, 1992. – *La République d'Arménie : 1918-1920*, Editions Complexe, 2006 (ilk baskısı 1989).

Wachtel, Nathan, *La Foi du souvenir. Labyrinthes marranes*, Editions du Seuil, 2001.

Yalçın, Kemal, *You Rejoice My Heart*, Gomidas Institute (İngilizce versiyonu), 2007. – Sarı Gelin / Sari Gyalin, Birzamanlar Yayıncılık, 2006.

Makaleler

Armenian Children's Camp of Tuzla, A Story of Seizure, Human Rights Association Istanbul, 2001.

Akkuş, Öznur, *Le témoignage oral comme source. Un récit de vie sur l'exil forcé des Arméniens du Dersim dans la période kémaliste*, Revue du monde arménien moderne et contemporain, Tome 6, 2001.

Altınay, Ayşe Gül ve Türkyılmaz, Yektan, "Unraveling layers of gendered silencing: converted Armenian survivors of the 1915 catastrophe" *Untold Histories of the Middle East: Recovering Voices from the 19th and 20th Centuries* içinde, New York ve London, Routledge 2011, (sayfa 25-53).

Bruinessen, Martin van, "Genocide in Kurdistan? The suppression of the Dersim rebellion in Turkey (1937-38) and the chemical war against the Iraqi Kurds (1988) ", *Conceptual and historical dimensions of genocide* içinde, George J. Andreopoulos (ed.), University of Pennsylvania Press", 1994, s. 141-170.

Deringil, Selim, "The Armenian Question Is Finally Closed": Mass Conversions of Armenians in Anatolia during the Hamidian Massacres of 1895–1897, *Comparative Studies in Society and History*, Cambridge University Press, 2009.

Melkonyan, Ruben, "Problèmes concernant les Arméniens convertis en Turquie", Şubat 2008, Fondation Noravank, Yerevan.

Mouradian, Claire, "Aperçu sur l'islamisation des Arméniens dans l'Empire ottoman; le cas des Hamchentsi-Hemsilii", *Conversions islamiques. Identité religieuse en Islam méditerranéen*, Mercédès Garcia-Arénal (ed.), Maisonneuve et Larose, 2002.

Sarafian, Ara, "The Absorption of Armenian Women and Children into Muslim households as a structural component of the Genocide" *In God's Name, Genocide and Religion in the Twentieth Century* içinde, Omer Bartov ve Phyllis Mack, Berghahn Books, 2000, partie II, chapitre 9.

Belgesel ve Röportajlar

Aroyan, Armen, *Ces Arméniens qui n'ont pas perdu leur foi / Les Témoins de la disparition*, 76 mn.

Binay, Mehmet, *Anıları Fısıldamak (Anadolu'dan Fısıltılar)*, 42 dk., Yapımcı: Caner Alper, Cam Film, Türkiye, 2008.

Bonzon, Ariane, *Reportage sur les Arméniens Cachés* (Gizli Ermeniler Üzerine Röportaj), (Chris Olivotos, Siren Idemen, Ahmet Can Çakırka ile birlikte), 13 dk., France24'te yayımlandı, Idémages, 2007.

TEŞEKKÜR

Öncelikle, Hrant Dink olmasaydı bu kitap da olmazdı.

Aynı şekilde Rakel Dink'e, Delal Dink'e, başta Sarkis Seropyan olmak üzere tüm Agos çalışanlarına....

Tanıklığı kabul eden ve güvenlik nedeniyle kitapta çoğunun adını değiştirdiğimiz kadın, erkek herkese...

Dostluğumuzun her zaman baki olduğu, daha ilk günden projeye gönül veren, arkadaşımız ve hamimiz, Fineco şirketinden Manoug ve Aghavni Pamokjian'a...

Kitaba yazdığı önsöz ve yaptığı titiz okuma dolayısıyla Cengiz Aktar'a...

Çoktan hak ettiği her başarıyı yakalamasını dilediğimiz Editions Thaddee'ye ve kararlılığı, sabrı ve profesyonel yaklaşımı nedeniyle editörümüz Jean-Jacques Avedissian'a...

Yaptığımız her seyahatte küçük Marie-Zabel'imize kendi kızlarıymış gibi göz kulak olan; evden bu kadar sık ve bu kadar uzun süre ayrı kalabilmemizi, dolayısıyla bu saha araştırmasını mümkün kılan Mariam ve Tigran Zeneyan'aw...

Dostumuz ve tercümanımız Haçadur Derderyan'a...

Ara Toranyan'a ve bu çalışmanın ilk sonuçlarını yayımlayabildiğimiz Nouvelles d'Armenie Magazine'e...

Kitabın ilk halini okuma, yorumlama ve düzeltme inceliğini gösteren Monique Hirschorn'a...

İlk okumayı yaptığı ve tavsiyelerde bulunduğu için Raymond Kévorkian'a...

Ermenistan'daki dostlarımıza ve bu çalışmaya her zaman büyük ilgi gösteren Ermenistan'daki öğrencilerim ve gazeteci arkadaşlarım Marc ve Frederique Vartabedian-Netter, Karekin Zakoyan ve Tatevik Yeghiazaryan'a çok teşekkür ederiz...

DİZİN

Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni nüfusunun büyük bir kısmının yok edildiği 1915 tarihinden yaklaşık yüz yıl sonra, gazeteci-sosyolog Laurence Ritter ile fotoğrafçı Max Sivaslian, yok edilenlerin hayatta kalan torunlarını araştırmak üzere, Anadolu'nun doğu ve güneydoğusunda, İstanbul'da ve Avrupa'da onlarca kişiyle görüştü.

Hrant Dink'in dediği gibi, "Bu memlekette yaşayanlarla ilgili konuşmak, ölüler hakkında konuşmaktan daha zor." Müslümanlaştırılmış veya gizli Ermeniler, çok yakın zamana dek, Türkler, Kürtler ve de Ermeniler arasında, üzeri örtülen, hakkında konuşulmayan bir tabuydu. Bu konu hakkında konuşanlar belki de yalnızca, onları gizli siyasi komploların parçası olarak göstermeye çalışan aşırı milliyetçilerdi. Geride kalan ve bazı araştırmacılara göre sayıları bugün milyonları bulan insanların, Türkçedeki o irkiltici ifadeyle 'kılıç artıkları'nın gerçek hikâyesi ise neredeyse hiç keşfedilmemişti.

Kimdir bu insanlar? Nasıl yaşıyorlar? Ne tür zorluklardan geçiyor, neler hissediyor, kendilerini nasıl tanımlıyorlar? Bu kitap, onların bu sorulara birinci ağızdan verdikleri yanıtları arıyor. Kesin olan bir şey var: Onlar bazen Ermeni, bazen Türk, bazen Kürt, bazen Hıristiyan, bazen Müslüman, bazen de bunların hepsi veya hiçbiriler.

Kılıç Artıkları, sarsılmaya başlayan suskunluk duvarında bir gedik daha açıyor.

HRANT DİNK VAKFI
HRANT DINK FOUNDATION
ՀՐԱՆԴ ՏԻՆՔ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

ISBN 978-605-86570-7-6